

การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสระภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาท

AN ANALYTICAL STUDY OF THE CONCEPT OF THE FREEDOM
OF MIND IN THERAVADA BUDDHISM

พระมนัส กนต์สีโล (มอพิมพ์)

วิทยานิพนธ์นี้

เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๖

การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

พระมนัส กนต์สีโล (มอพิมพ์)

วิทยานิพนธ์นี้

เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา

ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พุทธศักราช ๒๕๕๖

(ลิขสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

AN ANALYTICAL STUDY OF THE CONCEPT OF THE FREEDOM
OF MIND IN THERAVADA BUDDHISM

PHRA MANUS KUNTASEELO (MORPHIM)

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of
The Requirement for The Degree of
Master of Arts (Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
Bangkok, Thailand

C.E. 2013

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย
เรื่อง “การศึกษาวិเคราะห์แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท” เป็นส่วน
หนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

.....
(พระสุธีธรรมมานูวัตร, ผศ.ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบบัณฑิตวิทยาลัย ประธานกรรมการ
(พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, ดร.)

..... กรรมการ
(รศ.ใหม่ เฉตรโธสง)

..... กรรมการ
(พระราชวชิรเมธี, ดร.)

..... กรรมการ
(พระมหาวิญญู วรรณ, ดร.)

..... กรรมการ
(ผศ.อานนท์ เมธีวรฉัตร)

คณะกรรมการควบคุมบัณฑิตวิทยาลัย พระราชวชิรเมธี, ดร. ประธานกรรมการ
พระมหาวิญญู วรรณ, ดร. กรรมการ
ผศ.อานนท์ เมธีวรฉัตร กรรมการ

ผู้วิจัย

.....
(พระมนัส กนต์สีโล)

ชื่อวิทยานิพนธ์ : การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท
 ผู้วิจัย : พระมนัส กนต์สีโล (มอพิมพ์)
 ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (พระพุทธศาสนา)

คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์

: พระราชวชิรเมธี, ดร.
 ป.ธ.๙, พธ.บ., ศษ.บ., อ.ม., กศ.ด.
 : พระมหาวรญาณ วรณฺญ, ดร.
 ป.ธ.๗, พธ.บ., M.A., Ph.D.
 : ผศ. อานนท์ เมธีวรฉัตร
 ป.ธ. ๖, ศษ.บ., พธ.บ., กศ.ม.

วันสำเร็จการศึกษา : ๒๗ มีนาคม ๒๕๕๖

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทนี้มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ ๑. ศึกษาอิสราภาพในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ๒. ศึกษาอิสราภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ๓. วิเคราะห์แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ในพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์วิมุตติมรรคและเอกสารที่เกี่ยวข้อง แล้วจึงทำการวิเคราะห์ข้อมูลและนำเสนอข้อมูลที่ได้จากการวิจัย

ผลการวิจัยพบว่า

๑). คำว่า “อิสราภาพ” ในภาษาไทย หมายถึง ความเป็นใหญ่ ความเป็นไทแก่ตัวเอง ซึ่งมีรากศัพท์มาจากคำว่า อิสสรีย ในภาษาบาลี หมายถึงความเป็นใหญ่และความเป็นอิสระ ดังคำอุทานของพระพุทธเจ้าว่า “สพฺพํ อิสสรียํ สุขํ ความเป็นอิสระทั้งปวง ก่อให้เกิดสุข” พระอรรถกถาจารย์อธิบายเป็น ๒ นัย คือ ความเป็นพระราชาและความเป็นอิสระที่เกิดจากฉานอภิญาหรือความเป็นอิสระที่เกิดจากนิโรธซึ่งมีเหตุมาจากการบรรลุมรรคผลนิพพาน นักปราชญ์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ใช้คำว่า “อิสราภาพ” ในทางสภาวะธรรม หมายถึงวิมุตติหรือความหลุดพ้นเป็นอิสระมีอยู่ ๕ ประเภท คือ ๑. วิกขัมภณวิมุตติ ๒.ตทังควิมุตติ ๓. สมุจเฉทวิมุตติ ๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ๕. นิสสรณวิมุตติ สภาวะลักษณะของอิสราภาพมี ๓ ประการ คือ ๑. สภาวะลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิต เรียกว่า “เจโตวิมุตติ” ๒. สภาวะลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยปัญญา เรียกว่า

“ปัญญาวิมุตติ” ๓. สภาวะลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิตและปัญญา เรียกว่า “อุภโตภาควิมุตติ”

๒). อิศรภาพแห่งจิต ได้แก่ จิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสอันเกิดมาจากการฝีกอบรม ความประพฤตีสัจจจริตทางกาย วาจา ประกอบบอชวีระเลียงชีวิตโดยชอบธรรม และลดละเครื่องอุปโภค บริโภค ไม่ตกเป็นทาสของบริโภคนิยม จัดเป็นอิสรภาพทางกายและอิสรภาพทางสังคม การฝึกจิตใจ ให้เข้มแข็ง มั่นคงแน่วแน่ ควบคุมตนเองได้ดี มีสมาธิ มีกำลังใจสูง มีจิตที่สงบผ่องใส เป็นสุข เป็นอิสระ บริสุทธิ์ปราศจากสิ่งที่มีมารบกวนให้เศร้าหมอง ปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูงขึ้นถึงขั้นที่ว่าจิตมีเอกภาพ จัดเป็นอิสรภาพทางจิต ความเป็นอิสระหมดจดแห่งทิวฐิ ที่เกิดจากการฝีกอบรม ปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริงจนถึงความหลุดพ้นมีจิตใจเป็นอิสระเสรีและมีความสงบพบกับสันติภาพอย่างแท้จริง จัดเป็นอิสรภาพทางปัญญา

๓). แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทนั้น ได้มีการใช้ภาษาไทยที่แตกต่างกันไปตามศัพท์บัญญัติทางภาษาศาสตร์ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ใช้คำว่า จิตที่ว่างเป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ใช้คำว่า จิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล) ใช้คำว่า จิตที่ปล่อยวางความยึดถือในจิต จิตก็เป็นอิสระ พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อชา สุภทโท) ใช้คำว่า ใจที่ว่างและอิสระจากกิเลสความชั่วทั้งหลาย พระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสัมปันโน) ใช้คำว่า จิตที่บริสุทธิ์เป็นอิสระจากกิเลส แต่ในทางปริมาตต์หรือในทางสภาวะธรรมแล้ว “อิสรภาพแห่งจิต” มีความหมายที่แท้จริงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส

Thesis Title : An Analytical Study of the Concept of the Freedom of Mind In
Theravada Buddhism

Researcher : Phra Manus Kuntaseelo (Morphim)

Degree : Master of Arts (Buddhist Studies)

Thesis Supervisory Committee

: Dr. Phrarajavachiramethee

Pali IX., B.A., M.A., Ph.D.

: Dr. Phramaha Warunyu Sonchun

Pali VII., B.A., M.A., Ph.D.

: Asst.Prof. Anond Metheevarachatra

Pali VI., B.A., B.Ed., M.Ed.

Date of Graduation : 27 March 2013

ABSTRACT

The objectives of the research titled “An Analytical study of the Concept of the Freedom of mind in Theravada Buddhism” were on 3 folds: 1) to study the Freedom in Theravada Buddhism, 2) to study the Freedom of Mind in Theravada Buddhism and 3) to analytical study the Freedom of Mind of philosophers in Theravada Buddhism.

This study was a qualitative research by collecting data from Tipitaka, commentaries, Visuddhimagga scriptures, Vimuttimagga scriptures as well as related documents, then analyze data and present data as results of research.

The results of the research:

1).The term “Freedom” in Thai means marvelous thing, liberty of oneself. The root of word is from “Issariya” in Pali means marvelous thing and freedom as the solemn utterances of the Buddha said “Suppang Issariyang Sukhang all of freedoms cause to happiness” Phra Atthakathajarn (the commentator) described as 2 concepts: the King and liberty occurred from Nana (insight), Abhinna (Super knowledge) or the liberty occurred from Nirodha (The cessation of suffering) causing of attainment of the Paths of Nirvana. The Theravada Buddhist philosophers gave a meaning “Freedom” in the principle of nature means Vimutti or releasing to be free based on 5 kinds, i.e. (1) Vikkhambhana-Vimutti (deliverance by suppression), (2) Tadanga-Vimutti (deliverance by substitution of opposites), (3) Samucheda-Vimutti (deliverance by destruction), (4)

Patipassaddhi-Vimutti (deliverance by tranquillization) and (5) Nissarana-Vimutti (deliverance by escaping from defilements). There are 3 kinds of the characteristics of freedom, i.e. (1) deliverance of defilements by basing on peace of mind, it is said Ceto-Vimutti (deliverance of mind) basing on the basic of calm meditation, (2) deliverance of defilements by basing on wisdom, it is said Panna-Vimutti (liberation through wisdom) basing on the basic of insight meditation, relying on calmness, but less than 4 Jhanas (Absorptions), to be the way of insight meditation to attain the knowledge of the cessation of mental intoxication, and (3) deliverance of defilements by basing on mind and wisdom, it is said Ubhatobhaga-Vimutti (one liberated in both ways)

2). The Freedom of Mind is the releasing of defilements affected from the development of physical and mental right conducts, the right conduct in act and word based on right livelihood and omitting of consumerism, not to fall into slavery of consumerism, set to physical and social Freedoms. The raining of the mind to base on strong, decisive, good self-controlling, concentration, high courage, peace, happiness and pure liberty, without sorrowful defilements. Improvement of the mind stabilize on high quality and efficiency up to the identical mind, set to the Freedom of mind. The pure Freedom of thought derives from wisdom development and truly knows and understands on the realistic natures of deliverance of free and peaceful mind, set to the Freedom of wisdom.

3). The Freedom of Mind of philosophers in Theravada Buddhism gave different meanings of Thai language according to terminology of Linguistic, Phradhammakhosajan (Buddhathasabhikkhu) gave a meaning “the independent mind on all things” Phrabrahmagunabhorn (P.A. Payutto) gave a meaning “the mind releasing from defilements” Phra Rajawutthajan (Laungpu Dul Atulo) gave a meaning “the mind releasing from holding in all things” Bhodhiyanathera (Luangpor Chah Subhaddo) gave a meaning “the mind is free from the sinful defilements” Phradhammavisuddhimongkorn (Bua Yanasambhanno) gave a meaning “the mind is the pure and free from the defilements” but in Paramattha (the highest ideal) or principle of nature “the Freedom of Mind” means the identical truth refers to the principle of nature of mind releasing from defilements.

กิตติกรรมประกาศ

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้ให้กำเนิดพระพุทธศาสนา และทรงประกาศอิสรภาพให้แก่หมู่มวลมนุษยชาติ เพื่อปลดปล่อยตัวเองจากพันธนาการแห่งกิเลส วิทยานิพนธ์เรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท” นี้ สำเร็จลุล่วงด้วยอุปถัมภ์จากบุคคลหลายท่าน ผู้วิจัยขอขอบพระคุณด้วยความเคารพยิ่ง ณ โอกาสนี้

ขอขอบพระคุณ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์นครสวรรค์ ที่ให้สิทธิเสรีภาพพระภิกษุ สามเณร ได้มีอิสระในการศึกษาทั้งพระไตรปิฎก และวิชาการชั้นสูง สมดังปรีชญาว่า “ศูนย์กลางการศึกษาพระพุทธศาสนา บูรณาการกับศาสตร์สมัยใหม่ พัฒนาจิตใจและสังคม” ผู้วิจัยจึงมีโอกาสเข้ามาศึกษาในสถาบันอันทรงคุณธรรมและทรงเกียรติแห่งนี้

ขอขอบพระคุณพระเทพปริยัติเมธี ผศ.ดร. เจ้าคณะจังหวัดนครสวรรค์ ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์นครสวรรค์ ที่ให้สิทธิเสรีภาพทั้งบรรพชิต และคฤหัสถ์ ได้มีอิสรภาพทางการศึกษาอย่างเท่าเทียมกัน โดยจัดการศึกษาในหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

ขอขอบพระคุณพระราชวชิรเมธี ดร. ประธานกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ พระมหา วรญาณ วรณญู ดร. และ ผศ. อานนท์ เมธีวรฉัตร กรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ เป็นอย่างสูง ทั้งสามท่านแม้จะมีภารกิจมาก แต่ได้ให้เวลาในการอ่านงานวิจัยนี้อย่างละเอียด พร้อมทั้งให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์อย่างมากแก่ผู้วิจัย ทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีความถูกต้อง และเป็นระบบสากลมากขึ้น อาจารย์ทั้งสามท่านมีจิตวิญญาณแห่งความเป็นครูสูง และเป็นกัลยาณมิตรของศิษย์อย่างแท้จริง และขอขอบคุณบรรณารักษ์ห้องสมุด พร้อมทั้งเจ้าหน้าที่ศูนย์บัณฑิตศึกษาวิทยาลัยสงฆ์นครสวรรค์ทุกท่าน

ขอขอบพระคุณพระครูนิพัทธ์สุธีราภรณ์ พระอุปัชฌาย์ผู้เลิศคุณ ที่ส่งเสริมและสนับสนุนทางการศึกษาแก่สัทธาวิฑริก ให้มีการแสวงหาคำความรู้ทางพระพุทธศาสนาและวิชาการต่าง ๆ เพื่อให้สัทธาวิฑริกมีชีวิตที่สมบูรณ์ เปี่ยมไปด้วยคุณธรรมและจริยธรรม

ขออนุโมทนาขอบพระคุณ คุณพ่อจ๋านอง คุณแม่อารีย์ มอพิมพ์ ที่เป็นผู้ให้กำเนิดชีวิตพระมนัส กนตสีโล (มอพิมพ์) พร้อมทั้งเลี้ยงดูอบรมสั่งสอนให้มีสติปัญญาในการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งเป็นหลักวิชาการด้านปริยัติที่สามารถนำไปใช้ปฏิบัติให้จิตเป็นอิสระหลุดพ้นจากความครอบงำของกิเลสทั้งปวง อันเป็นประโยชน์สูงสุด

ขอขอบคุณ รศ.ดร. ณรงค์ สิ้นสวัสดิ์ ดร.วิลาศ สิ้นสวัสดิ์ และดร.มัลลิกา สิ้นสวัสดิ์ ที่มีความกรุณาช่วยอุปถัมภ์ด้านทุนการศึกษาพร้อมทั้งให้คำปรึกษาชี้แนะในการศึกษาด้วยดีตลอดมา

พระมนัส กนตสีโล (มอพิมพ์)

๑๕ มีนาคม ๒๕๕๖

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ญ
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๓ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๔
๑.๕ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๔
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๑๐
บทที่ ๒ อิศรภาพในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท	๑๑
๒.๑ ความหมายของอิสรภาพ	๑๑
๒.๑.๑ ความหมายของอิสรภาพทางภาษาศาสตร์	๑๑
๒.๑.๒ ความหมายของอิสรภาพตามสภาวะธรรม	๑๓
๒.๒ ประเภท และ คุณลักษณะของอิสรภาพ	๑๖
๒.๒.๑ ประเภทของอิสรภาพที่เกิดจากนิโรธ	๑๖
๒.๒.๒ ประเภทของอิสรภาพที่เกิดจากวิมุตติ	๑๘
๒.๒.๓ คุณลักษณะที่สัมพันธ์กันของอิสรภาพ	๑๙
๒.๒.๔ สภาวะคุณลักษณะของอิสรภาพ	๒๐
๒.๒.๔.๑ สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิต	๒๐
๒.๒.๔.๒ สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยปัญญา	๒๑
๒.๒.๔.๓ สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิตและปัญญา	๒๓
๒.๓ ปฏิปทาและวิธีการดำเนินไปสู่อิสรภาพ	๒๔
๒.๓.๑ ทางดำเนินไปสู่อิสรภาพ	๒๔
๒.๓.๒ หลักธรรมที่นำไปสู่อิสรภาพ	๒๕
๒.๓.๓ วิธีปฏิบัติที่นำไปสู่อิสรภาพ	๒๖

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
บทที่ ๓ อิศรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท	๓๑
๓.๑ จิต	๓๑
๓.๑.๑ ความหมายของจิต	๓๑
๓.๑.๒ บุพภาคของคำว่า “จิต”	๓๒
๓.๑.๓ ธรรมชาติของจิต	๓๔
๓.๑.๓.๑ จิตเป็นธรรมชาติที่ผ่องใส	๓๔
๓.๑.๓.๒ จิตเป็นธรรมชาติที่ดิ้นรนกวัดแกว่งรักษาไว้ได้ยาก ห้ามไว้ได้ยาก	๓๕
๓.๑.๓.๓ จิตเป็นธรรมชาติที่ไม่มีตัวตน เทียบกับผู้เดียว เทียบไปไกล มีถ้าเป็นที่อาศัย	๓๕
๓.๑.๓.๔ จิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์	๓๕
๓.๒ ศึกษาอิสรภาพแห่งจิตในคัมภีร์พระไตรปิฎก	๓๖
๓.๒.๑ พระพุทธเจ้ามีพระทัยเป็นอิสระจากกิเลส	๓๖
๓.๒.๒ พระปัจเจกสัมพุทธเจ้ามีจิตเป็นอิสระจากกิเลส	๓๗
๓.๒.๓ มุนีหรือนักปราชญ์มีจิตเป็นอิสระจากกิเลส	๓๙
๓.๒.๔ ภิกษุมิมีจิตเป็นอิสระจากกิเลส	๔๑
๓.๒.๕ บุคคลมีจิตเป็นอิสระจากกิเลส	๔๓
๓.๒.๖ สรุปลอิสรภาพแห่งจิตในคัมภีร์พระไตรปิฎก	๔๗
๓.๓ ศึกษาอิสรภาพแห่งจิตในคัมภีร์วิมุตติมรรค	๔๘
๓.๓.๑ จิตเป็นอิสระในคัมภีร์วิมุตติมรรค	๔๘
๓.๓.๒ จิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยสมถะ	๕๐
๓.๓.๒.๑ จิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยปฏิกุศลสัญญา	๕๓
๓.๓.๒.๒ จิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยอาโลกสัญญา	๕๔
๓.๓.๓ จิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยวิปัสสนาผละ	๕๕
๓.๓.๔ สรุปลอิสรภาพแห่งจิตในคัมภีร์วิมุตติมรรค	๕๘
๓.๔ ศึกษาอิสรภาพแห่งจิตในหนังสือทั่วไป เอกสารทางวิชาการ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์	๕๙
๓.๔.๑ จิตเป็นอิสระที่มีปรากฏอยู่ในหนังสือทั่วไป	๕๙
๓.๔.๒ จิตเป็นอิสระที่มีปรากฏอยู่ในเอกสารวิชาการ	๖๑
๓.๔.๓ จิตเป็นอิสระที่มีปรากฏอยู่ในสื่ออิเล็กทรอนิกส์	๖๓
๓.๔.๔ สรุปลอิสรภาพแห่งจิตในหนังสือทั่วไป เอกสารทางวิชาการและสื่ออิเล็กทรอนิกส์	๖๕

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
บทที่ ๔ แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท	๖๘
๔.๑ ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตของพุทธทาสภิกขุ	๖๘
๔.๑.๑ คนไทยกับความเป็นอิสระในทัศนคติของพุทธทาสภิกขุ	๖๘
๔.๑.๒ พระพุทธศาสนากับความเป็นอิสระในทัศนคติของพุทธทาสภิกขุ	๗๐
๔.๑.๓ สุนทรียกับความเป็นอิสระ ในทัศนคติของพุทธทาสภิกขุ	๗๔
๔.๑.๔ จิตว่างกับจิตเป็นอิสระ ในทัศนคติของพุทธทาสภิกขุ	๗๘
๔.๑.๕ แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตของพุทธทาสภิกขุ ที่นำมาประยุกต์ใช้ในปัจจุบัน	๘๒
๔.๒ ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	๘๓
๔.๒.๑ คนไทยกับความเป็นอิสระในทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	๘๔
๔.๒.๒ พระพุทธศาสนากับความเป็นอิสระในทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	๘๕
๔.๒.๓ แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตในทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	๘๘
๔.๒.๔ แนวคิดปัญญาเป็นอิสระในทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	๙๒
๔.๒.๕ แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ที่นำมา ประยุกต์ใช้ในปัจจุบัน	๙๕
๔.๓ ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรม	๙๗
๔.๓.๑ แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตของพระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล)	๙๗
๔.๓.๒ แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตของพระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อชา สุภทฺโท)	๑๐๑
๔.๓.๓ แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตของพระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน)	๑๐๓
๔.๓.๔ สรุปแนวคิดอิสราภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรม	๑๐๖
๔.๓.๕ แนวคิดอิสราภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรม ที่นำมา ประยุกต์ใช้ในปัจจุบัน	๑๐๗

สารบัญ (ต่อ)

เรื่อง	หน้า
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๑๑๐
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๑๑๐
๕.๑.๑ สรุปผลศึกษาอิสรภาพในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท	๑๑๐
๕.๑.๒ สรุปผลการศึกษาอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท	๑๑๒
๕.๑.๓ สรุปผลศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท	๑๑๓
๕.๑.๓.๑ สรุปแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพุทธทาสภิกขุ	๑๑๓
๕.๑.๓.๒ สรุปแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)	๑๑๔
๕.๑.๓.๓ สรุปแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรม	๑๑๔
๕.๑.๓.๔ สรุปสาระสำคัญของอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท	๑๑๔
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๑๑๕
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในเชิงนโยบาย	๑๑๕
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการปฏิบัติ	๑๑๕
๕.๒.๓ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป	๑๑๕
บรรณานุกรม	๑๑๖
ประวัติผู้วิจัย	๑๒๒

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

๑. การใช้คำย่อ

พระไตรปิฎกบาลี ที่อ้างอิงในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ อ้างอิงจากฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ พระไตรปิฎกภาษาไทย อ้างอิงจาก ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙ ปกรณวิเสส อ้างอิงจาก ฉบับมหาจุฬาลงกรณวิเสส อรรถกถาบาลี อ้างอิงจาก ฉบับมหาจุฬาลงกรณวิเสส และ ฎีกาบาลี อ้างอิงจาก ฉบับมหาจุฬาลงกรณวิเสส มีคำย่อดังนี้

พระวินัยปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๔	วิ.ม. (บาลี)	วินยปิฎก มหาวคคปาติ (ภาษาบาลี)
	วิ.ม. (ไทย)	วินัยปิฎก มหาวรรค (ภาษาไทย)
๗	วิ.จ. (บาลี)	วินยปิฎก จุฬวคคปาติ (ภาษาบาลี)
	วิ.จ. (ไทย)	จุฬวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

เล่ม	คำย่อ	ชื่อคัมภีร์
๙	ที.สี. (บาลี)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรคปาติ (ภาษาบาลี)
	ที.สี. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
๑๐	ที.ม. (บาลี)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวคคปาติ (ภาษาบาลี)
	ที.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย มหาวรรค (ภาษาไทย)
๑๑	ที.ปา. (บาลี)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎีกวคคปาติ (ภาษาบาลี)
	ที.ปา. (ไทย)	สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)
๑๒	ม.ม. (บาลี)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
	ม.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๓	ม.ม. (บาลี)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
	ม.ม. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๔	ม.อุ. (บาลี)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
	ม.อุ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย อุปริปณณาสก (ภาษาไทย)
๑๕	ส.ส. (บาลี)	สุตตันตปิฎก สันยุตตนิคาย สคาถวคคปาติ (ภาษาบาลี)
	ส.ส. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สันยุตตนิคาย สคาถวรรค (ภาษาไทย)
๑๖	ส.นิ. (บาลี)	สุตตันตปิฎก สันยุตตนิคาย นิตานวคคปาติ (ภาษาบาลี)
	ส.นิ. (ไทย)	สุตตันตปิฎก สันยุตตนิคาย นิตานวรรค (ภาษาไทย)

๑๗	สั.ข.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขณฺวารวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
	สั.ข.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	ขัณวารวรรค	(ภาษาไทย)
๑๘	สั.สฬา.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	สังยุตตนิกาย	สฬายตทวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
	สั.สฬา.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	สฬายตทวรรค	(ภาษาไทย)
๑๙	สั.ม.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวารวคคปาลี	(ภาษาบาลี)
	สั.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวารวรรค	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.เอกก.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	องคฺตตรนิกาย	เอกกนินิปตปาลี	(ภาษาบาลี)
	อง.เอกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคฺตตรนิกาย	เอกกนินิบต	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.ทุก.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	องคฺตตรนิกาย	ทุกนินิปตปาลี	(ภาษาบาลี)
	อง.ทุก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคฺตตรนิกาย	ทุกนินิบต	(ภาษาไทย)
๒๐	อง.ติก.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	องคฺตตรนิกาย	ติกกนินิปตปาลี	(ภาษาบาลี)
	อง.ติก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคฺตตรนิกาย	ติกกนินิบต	(ภาษาไทย)
๒๑	อง.จตุกก.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	องคฺตตรนิกาย	จตุกกนินิปตปาลี	(ภาษาบาลี)
	อง.จตุกก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคฺตตรนิกาย	จตุกกนินิบต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.อฏฐก.	(บาลี)	=	สุตตนต์ปิฎก	องคฺตตรนิกาย	อฏฐกนินิปตปาลี	(ภาษาบาลี)
	อง.อฏฐก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคฺตตรนิกาย	อฏฐกนินิบต	(ภาษาไทย)
๒๓	อง.นวก.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	องคฺตตรนิกาย	นวกนินิปตปาลี	(ภาษาบาลี)
	อง.นวก.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคฺตตรนิกาย	นวกนินิบต	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.จ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธมมปทปาลี	(ภาษาบาลี)
	ขุ.จ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.อุ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทานปาลี	(ภาษาบาลี)
	ขุ.อุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน	(ภาษาไทย)
๒๕	ขุ.อิติ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกปาลี	(ภาษาบาลี)
	ขุ.อิติ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกะ	(ภาษาไทย)
	ขุ.สุ.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิปัตตปาลี	(ภาษาบาลี)
	ขุ.สุ.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุตตนิบต	(ภาษาไทย)
๒๘	ขุ.ชา.ทุก	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ทุกนินิปต ชาตกปาลี	(ภาษาบาลี)
๒๙	ขุ.ม.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศปาลี	(ภาษาบาลี)
	ขุ.ม.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
๓๐	ขุ.จู.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิทเทศปาลี	(ภาษาบาลี)
	ขุ.จู.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิทเทศ	(ภาษาไทย)

๓๑	ช.ป.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสมภิทามคคปาติ	(ภาษาบาลี)
	ช.ป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสัมภิทามรรค	(ภาษาไทย)
๓๒	ช.อป.	(บาลี)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทานปาติ	(ภาษาบาลี)
	ช.อป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อปทาน	(ภาษาไทย)
๓๓	ช.อป.	(ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ทุกนิบาต ชาดก	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

๓๕	อภิ.วิ.	(บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	วิภังคปาติ	(ภาษาบาลี)
	อภิ.วิ.	(ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์	(ภาษาไทย)

ปกรณวิเสส

วิสุทฺธิ.	(บาลี)	=	วิสุทฺธิมคคปกรณ	(ภาษาบาลี)
-----------	--------	---	-----------------	------------

อรรถกถาพระสุตตันตปิฎก

ที.ม.อ.	(บาลี)	=	ทีฆนิกาย	สุมจคงคลวิลาสินี	มูลปณณาสกอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(บาลี)	=	มชฌิมนิกาย	ปปลจสุทนี	มูลปณณาสกอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.ม.อ.	(บาลี)	=	มชฌิมนิกาย	ปปลจสุทนี	มชฌิมปณณาสกอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ม.อุ.อ.	(บาลี)	=	มชฌิมนิกาย	ปปลจสุทนี	อุปริปณณาสกอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ส.ส.อ.	(บาลี)	=	สยฺยตฺตนิกาย	สารตฺตลปฺปกาสินี	สคาถวคคอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
อง.สตฺตก.อ.	(บาลี)	=	องคฺตฺตรนิกาย	มโนรลปฺรณี	สตฺตกนิปาตอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ช.อุ.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	ปรมตฺลทีปนี	อุทานอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)
ช.อป.อ.	(บาลี)	=	ขุทฺทกนิกาย	วิสุทฺทชนวิลาสินี	อปทานอฎฐกถา	(ภาษาบาลี)

ฎีกาพระสุตตันตปิฎก

ม.ม.ฎีกา	(บาลี)	=	มชฌิมนิกาย	ลีนตลปฺปกาสินี	มูลปณณาสกฎีกา	(ภาษาบาลี)
----------	--------	---	------------	----------------	---------------	------------

ฎีกापกรณวิเสส

วิสุทฺธิ.มหาฎีกา	(บาลี)	=	ปรมตฺลมณฺชฺสา	วิสุทฺธิมคคมหาฎีกา	(ภาษาบาลี)
------------------	--------	---	---------------	--------------------	------------

๒. การระบุหมายเลขและคำย่อ

การระบุหมายเลข และคำย่อพระไตรปิฎก ปกรณวิเสส อรรถกถา และฎีกา ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยได้ระบุ เล่ม/ชื่อ/หน้า อักษรย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.ส. (บาลี) ๙/๒๗๖/๙๘, ที.ส. (ไทย) ๙/๒๒๕/๗๕. หมายถึง ทีฆนิกาย สीलฺกขณฺธวคคปาติ ภาษาบาลี เล่ม ๙ ชื่อ ๒๗๖ หน้า ๙๘ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐ และทีฆนิกาย สीलฺกขณฺธวคค ภาษาไทย เล่ม ๙ ชื่อ ๒๗๖ หน้า ๙๘ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

เจ้าชายสิทธัตถะทรงสละสิทธินี้แห่งราชบัลลังก์ ได้บรรพชาถือเพศบรรพชิต^๑ ครองตนเป็นสมณเพศผู้ท่องเที่ยวอย่างอิสระดำเนินวิถีชีวิตที่เหมาะสมแก่การแสวงหาอิสรภาพทางจิตใจ ที่จะนำอิสรภาพมาสู่พระองค์อย่างแท้จริงในแง่มุมต่าง ๆ^๒ ในที่สุดพระองค์ก็ได้ค้นพบเรื่องความทุกข์และเรื่องของความดับทุกข์^๓ อย่างแจ่มแจ้งสิ้นเชิงครบถ้วนกระบวนการ ในการตรัสรู้ทำให้ พระพุทธองค์ ได้รับอิสรภาพอย่างสมบูรณ์และพระพุทธองค์ได้ประกาศอิสรภาพให้แก่หมู่มนุษยชาตินับไม่ถ้วนเพื่อปลดปล่อยตัวเองจากพันธนาการแห่งกิเลส^๔ ทำจิตให้บริสุทธิ์เป็นอิสระเสรีเด็ดขาดจากกิเลส เป็นจิตที่ประภัสสรมีแสงสว่างส่องทางให้การกระทำทางกายกรรม วาจกรรม มโนกรรม ถูกต้องเป็นสัมมาทิฐิ ดังนั้นพระพุทธองค์จึงได้ประกาศพระพุทธศาสนาของพระพุทธองค์ให้แพร่หลายไปยังแคว้นต่าง ๆ ในชมพูทวีป ดังพุทธพจน์ว่า

“มุตตาคหิ ภิกขเว สพพปาเสหิ, เย ทิพพา เย จ มานุสา, ตุมहेปิ ภิกขเว มุตตาสพพปาเสหิ, เย ทิพพา เย จ มานุสา, จรต ภิกขเว จาริกัม พุชชนหิตาย พุชชนสุขาย โลกานุกมปาย อตถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสสานัม, มา เอเกน เทว อคมิตถ, เทเสถ ภิกขเว ธรรมิ อาทิกถยาณัม มชเมกถยาณัม ปรีโยสานถยาณัม, สาทถัม สพพยถนัม เกวลปรีปัญณัม ปรีสุทฺธัม พุทฺทมจจริยัม ปกาเสถ, สนตติ สตตวา อปปรชกฺขชาติกา, อสสวณตา ธรรมสฺส ปรีหายนติ, ภวิสสนติ ธรรมสฺส อถญาตาโร, อหมิปิ ภิกขเว, เยน อรุเวลา เสนานิคโม, เตนุปลงกมิสสามิ ธรรมเทสนายาติ.”^๕ แปลความว่า

“ภิกษุทั้งหลายเราพ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ แม้พวกเธอก็พ้นแล้วจากบ่วงทั้งปวง ทั้งที่เป็นของทิพย์ ทั้งที่เป็นของมนุษย์ ภิกษุทั้งหลายพวกเธอจงจาริกไป เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูล และ

^๑ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๗/๓๐๐.

^๒ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๗๘/๓๐๒-๓๐๓.

^๓ดูรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๘๐/๓๐๔.

^๔พระมหาจรรยา สุทธิญาณ โด.ดร., พุทธวิธี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๘), หน้า

^๕วิ.ม. (บาลี) ๔/๓๒/๓๔.

ความสุขแก่ทวยเทพและมนุษย์ อย่าไปโดยทางเดียวกันสองรูป จงแสดงธรรมมีความงามในเบื้องต้น มีความงามในท่ามกลางและมีความงามในที่สุด จงประกาศพรหมจรรย์ พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ บริสุทธิ์บริบูรณ์ครบถ้วน สัตว์ทั้งหลายที่มีรูปในตาน้อยมีอยู่ ย่อมเสื่อมเพราะไม่ได้ฟังธรรม จักมีผู้รู้ ธรรม ภิคุชทั้งหลาย แม้เราก็จักไปยังตำบลอุรุเวลาเสนานิคมเพื่อแสดงธรรม”^๖ ณ วันนั้น พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปยังทวีปต่าง ๆ ทั่วโลก

พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งเสรีภาพ สอดคล้องกับลักษณะนิสัยของคนไทยผู้รักความเป็นอิสระเสรี^๗ ตลอดประวัติศาสตร์ของการนับถือพระพุทธศาสนาในสังคมไทยนั้น เสรีภาพทางศาสนาเป็นสิ่งที่มาเองโดยอาศัยศรัทธาเป็นตัวนำ จุดมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนิกชนชาวไทยนั้น ต้องการเข้าถึงความเป็นอิสระภาพแห่งจิต คือ สภาพที่ดับกิเลสและกองทุกข์ ภาวะที่เป็นสุขสูงสุด เพราะไร้กิเลส ไร้ทุกข์ เป็นอิสระภาพที่สมบูรณ์ ไม่ติดพันไม่ยึดติดรัดตัวเป็นอิสระไม่ตกเป็นทาสของวัตถุหรือสิ่งของทั้งหลาย ดำเนินวิถีชีวิตด้วยปัญญาที่รู้และเข้าใจตามความเป็นจริงในสภาวะของโลกและชีวิต หรือรู้ธรรมตาแห่งสังขาร ทำจิตใจให้เป็นอิสระ แต่ก็ยังมีพุทธศาสนิกชนอยู่อีกเป็นจำนวนมาก ที่ตกเป็นทาสอยู่ภายใต้อำนาจของกิเลสตัณหา ดังพุทธพจน์ว่า “ตณฺหา ย นียติ โลโก ตณฺหา ย ปริกิสสติ ตณฺหา เอกธมฺมสฺส สพฺเพว วสมนฺวคฺติ.”^๘ แปลความว่า “โลกถูกตัณหาลำบากไปถูกตัณหาลากไสไป ตัณหาเป็นธรรมอย่างหนึ่งที่โลกทั้งหมดตกอยู่ในอำนาจ”^๙ จิตมีความลุ่มหลงมัวเมาต่อเหยื่อล่อของโลก ยึดติดลุ่มหลงมัวเมาในทรัพย์สินเงินทองและวัตถุนิยมต่าง ๆ ทำให้พุทธศาสนิกชนสูญเสียอิสระภาพทางด้านจิตใจ ก้าวไปสู่ “สังคมบริโภคนิยม” ที่เพิ่มพูนอิสระภาพในการบริโภค เพื่อให้มีความสุขทางอายตนะอันเป็นความสุขที่เกิดจากการเสพอารมณ์ทาง ตา หู จมูก ลิ้น และกายรับรู้หรือสัมผัสสิ่งต่าง ๆ ในโลก ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะอาศัยกิเลสตัณหา คือความพอใจ ติดใจ ต้องการในอารมณ์ต่าง ๆ ดังพุทธพจน์ว่า “รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ทั้งสิ้นนี้ เป็นโลกามิสอันแรงกล้า ชาวโลกพากันหมกมุ่นอยู่ในอารมณ์เหล่านี้”^{๑๐} ซึ่งเป็นเครื่องพันธนาการร้อยรัดเกี่ยวโยงจิตของพุทธศาสนิกชนเอาไว้ไม่ให้หลุดพ้นเป็นอิสระ แต่ถ้าเมื่อใดจิตนั้นสามารถหลุดพ้นออกจากกิเลสตัณหาอันเป็นเครื่องพันธนาการ ร้อยรัดเกี่ยวโยงแล้ว จิตของพุทธศาสนิกชนชาวไทยทั้งหลายเหล่านั้นก็จะจะมี

^๖วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^๗พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก หมวดพุทธศาสตร์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๙๖.

^๘ส.ส.(บาลี) ๑๕/๖๓/๕๐.

^๙ส.ส.(ไทย) ๑๕/๖๓/๗๔.

^{๑๐}ส.ส.(ไทย) ๑๕/๑๕๓/๑๙๕.

อิสรภาพแห่งจิต จิตก็จะเป็นอิสระ ดังพุทธพจน์ว่า “คนเหล่าใดสำรวมจิตที่เกี่ยวไปไกล เกี่ยวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในถ้ำ คนเหล่านั้นจักพ้นจากเครื่องผูกแห่งมาร”^{๑๑}

สังคมบริโภคนิยมสมัยใหม่ยุคโลกาภิวัตน์ ได้ก่อปัญหาสำคัญให้กับสังคมไทยก็คือ พุทธศาสนิกชนชาวไทยไม่มีความมั่นคง และสูญเสียอิสรภาพทางด้านจิตใจ เพราะพุทธศาสนิกชนชาวไทยมีลักษณะนิสัยที่เป็นอิสระส่วนตัวมากเกินไป อันเป็นรูปแบบที่เกิดขึ้นบนพื้นฐานของความไม่มีเหตุผลและไม่มีแก่นสารใด ๆ รองรับ ชอบทำอะไร ๆ เฉพาะตัวเป็นอิสระ จึงมีความเข้าใจในเรื่องของอิสรภาพแห่งจิต ที่แตกต่างกันออกไป บางคนเข้าใจว่า “การทำอะไร ๆ ได้ตามชอบใจคือไทยแท้” เป็นการได้มาซึ่งอิสรภาพแห่งจิต อันเป็นสิทธิมนุษยชนพึงกระทำได้ ถ้าการกระทำนั้นไม่ผิดกฎหมาย บ้านเมือง จึงพยายามหาวัตถุนิยมมาบริโภคให้ได้มากที่สุดเพื่อบรรลุถึงชีวิตที่เพียบพร้อม สำหรับแนวทางปฏิบัติเพื่อให้เข้าถึงความเป็นอิสรภาพแห่งจิตนั้นได้มีพระภิกษุสงฆ์ออกมาสอนการปฏิบัติสมาธิในรูปแบบต่าง ๆ ที่ผิดแปลกไปจากเดิม มีการนอนปฏิบัติสมาธิในโรงศพ มีการปฏิบัติสมาธิโดยนำเอามารยาทที่ล้ำค่าของผู้ที่มาปฏิบัติ ฯลฯ มีปรากฏเป็นข่าวทางหน้าหนังสือพิมพ์ให้เห็นอยู่เสมอ ๆ

ด้วยเหตุดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะศึกษาวิเคราะห์ อิสรภาพและอิสรภาพแห่งจิต พร้อมด้วยแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งยังเป็นปัญหาที่ข้องใจสงสัยของพุทธศาสนิกชนชาวไทยและชาวต่างชาติอยู่อีกเป็นจำนวนมาก ปัญหาเหล่านี้ล้วนเป็นปัญหาที่น่าจะได้ศึกษาวิเคราะห์ สังเคราะห์ เจาะลึก ในเรื่องของอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ให้เป็นที่ประจักษ์แจ้งชัดเจนถูกต้องตามความเป็นจริงมากยิ่งขึ้น เพื่อเป็นการส่งเสริมการเรียนการศึกษาทางพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ให้เจริญรุ่งเรืองมากยิ่งขึ้น ทำให้พระปริยัติธรรมมีความมั่นคงถาวรมากยิ่งขึ้น พระธรรมคำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ก็จะเป็นประโยชน์ต่อการประพฤติปฏิบัติของพุทธศาสนิกชนชาวไทยและชาวต่างชาติตลอดไป อีกทั้งยังเกิดประโยชน์ในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้เป็นไปในแนวทางเดียวกันอีกด้วย

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑.๒.๑ เพื่อศึกษาอิสรภาพ ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

๑.๒.๒ เพื่อศึกษาอิสรภาพแห่งจิต ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

๑.๒.๓ เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

^{๑๑} ชุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๗/๓๗.

๑.๓ ขอบเขตการวิจัย

วิทยานิพนธ์เรื่องการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทนี้ เลือกศึกษาวิเคราะห์เฉพาะกรณีที่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์วิมุตติมรรค หนังสือทั่วไป เอกสารทางวิชาการและบทความของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ที่เกี่ยวข้องกับอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทเท่านั้น

๑.๔ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๔.๑ เพื่อต้องการทราบอิสรภาพ ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๔.๒ เพื่อต้องการทราบอิสรภาพแห่งจิต ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท มีความจริงเป็นอย่างไร
- ๑.๔.๓ เพื่อต้องการทราบแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท มีแนวคิดเป็นอย่างไร

๑.๕ คำจำกัดความของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

- ๑.๕.๑ **อิสรภาพ** หมายถึง สภาวะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส
- ๑.๕.๒ **จิต** หมายถึง ธรรมชาติที่รู้อารมณ์
- ๑.๕.๓ **อิสรภาพแห่งจิต** หมายถึง สภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส

๑.๖ ทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ก.เอกสารที่เกี่ยวข้องกับอิสรภาพแห่งจิต

- ๑.๖.๑ **พระอุปติสสเถระ** ได้กล่าวถึงจิตเป็นอิสระไว้ในคัมภีร์ “**วิมุตติมรรค**” ว่า โยคินั้นสามารถได้ศรัทธา ด้วยอำนาจจิตที่ประกอบด้วยเมตตาโดยอาศัยศรัทธาที่เป็นอิสระ เธอย่อมสามารถทำจิตให้เป็นสมาธิ เพราะสมาธิเป็นอิสระ เธออยู่อย่างมีสติ เพราะสติเป็นอิสระ สมาธิเป็นอิสระและศรัทธาเป็นอิสระ เธอเป็นผู้ประกอบด้วยจิตไม่หวั่นไหวและเข้าใจสภาพแห่งจิตที่ไม่หวั่นไหว^{๑๒}
- ๑.๖.๒ **พุทธทาสภิกขุ** ได้กล่าวถึงจิตเป็นอิสระไว้ในหนังสือ **จิตว่าง “ทำงานด้วยจิต”** ว่า เมื่อจิตมีธรรมชาติประภัสสร หมายความว่า มีรัศมีรอบตัว ไสกระจ่าง อย่างนี้แปลว่าจิตที่ยังไม่ถูกกิเลสเป็นอาคันตุกะ เข้ามาครอบงำจิตนั้น จิตนั้นเป็นประภัสสร จิตนั้นสมบูรณ์อยู่ด้วยความหมายของคำว่า จิต หรือของคำว่า มโน, มโนธาตุ, จิตธาตุ, วิญญาณธาตุ, เหล่านี้ ในฐานะที่เป็นธาตุชนิดหนึ่ง ก็คือ มีคุณสมบัติ รู้, รู้, รู้ได้อยู่ในตัวเอง แต่เมื่อใดมันเสียคุณสมบัติแท้ของมัน มันจึงไม่รู้ เช่น อวิชชาครอบงำ

^{๑๒} พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมมจิตโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๗๕.

กิเลสครอบงำ มันก็สูญเสียคุณสมบัติเป็นผู้รู้ หรือไม่รู้ ถ้ามันมีความเป็นอิสระ เป็นประภัสสร มันมีส่วนที่จะรู้ และวิวัฒนาการขึ้นไปตามลำดับจนรู้ถึงที่สุด เพราะฉะนั้น เราจึงมองเห็นได้ โดยไม่ต้องเชื่อคนอื่นว่า “ในขณะที่จิตว่าง โปร่งแจ่มใส ไม่มีกิเลสรบกวนนั้นเป็นจิตที่สมบูรณ์อยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นจิตที่สมบูรณ์เต็มเปี่ยมอยู่ด้วยปัญญา”^{๑๓}

๑.๖.๓ พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงจิตเป็นอิสระไว้ในหนังสือ “**ขุมนุมปาฐกถาชุดพุทธธรรม**” ว่า คำว่าความสุขในด้านจิตหรือวิญญาณ อาจมีผู้เข้าใจไปต่าง ๆ กัน เช่น อาจมีผู้เข้าใจแต่เพียงว่าเมื่อบริบูรณ์ด้วยทรัพย์ ยศ และไมตรีอย่างแท้จริงแล้ว ใจก็ย่อมผาสุกเป็นสุขทางใจอยู่ในตัวเองแล้ว ไม่มีทางที่จะเป็นสุขในด้านไหนอีก เพราะในที่นี่ขอให้เข้าใจว่า ความสุขในด้านจิตใจ หรือวิญญาณนั้น หมายถึงความที่จิตเป็นอิสระอยู่เหนือสิ่งที่เป็นความสุขทางกายหรือทางนอก^{๑๔}

๑.๖.๔ พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระไว้ในหนังสือ “**สันติภาพ**” ว่า ถ้าเราดูกันในแง่ของวิทยาศาสตร์แล้วสันติภาพนี้มันเป็นของเดิม พื้นฐานเดิม จุดตั้งเดิมแล้วค่อย ๆ เกิดวิฤตการณ์วุ่นวายขึ้นมาภายหลัง ความไม่ผิดปกตินั้นแหละเป็นสันติภาพความไม่ผิดจากธรรมชาติเดิมนั้นแหละมันคือสันติภาพ ซึ่งเราอธิบายได้โดยหลักเกณฑ์ทางวิทยาศาสตร์ แม้ว่าจะเป็นเรื่องทางจิตใจ มันก็ยังกล่าวได้แบบนี้ ที่นี่ยากจะพูดถึงแต่ที่มันเนื่องกันว่าพุทธศาสตร์เล่าว่าอย่างไร ถ้าวิทยาศาสตร์ว่าอย่างนั้น พุทธศาสตร์ก็ว่าวิมุตติความหลุดพ้นจากปัญหาทั้งปวง เป็นผลของการประพาศติพรหมจรรย์ นั่นแหละคือสันติภาพ คำว่าวิมุตติ แปลว่าหลุดพ้นจากปัญหาทั้งปวงโดยสิ้นเชิงก็คือตัวสันติภาพมีลักษณะ หลุดพ้นจากปัญหาทั้งปวงโดยสิ้นเชิง^{๑๕}

๑.๖.๕ พุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวถึงจิตเป็นอิสระไว้ในหนังสือ “**นิพพานในชีวิตประจำวัน**” ว่า ถ้าจะพูดว่าเดินสายกลาง อย่างนี้ละก็ในชั้นลึกสุดนั้น หมายถึง การที่เราเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งปวงหรือโลกทั้งโลกนี้ด้วยจิตที่ไม่ยึดถือ เป็นใจความสำคัญอยู่ตรงนี้ จึงจะชื่อว่าผู้นั้นเดินสายกลาง การที่จิตเป็นอิสระ ไม่เข้าไปยึดถือสิ่งใดเป็นตัวตน เป็นของตน ไม่ตกเป็นทาสของสิ่งใดนั้นแหละเรียกว่าผู้นั้นรู้จักเดินอยู่ในทางสายกลาง ไม่เข้าไปติดนั่นไม่เข้าไปติดนี่ ทั้งทางซ้ายหรือทางขวา นี้ดูความหมายของคำว่า ทางสายกลางในอันดับสูงอันดับสุดท้าย^{๑๖}

^{๑๓} พุทธทาสภิกขุ, จิตว่าง “ทำงานด้วยจิตว่าง”, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ลายกนก, ๒๕๓๙), หน้า ๓๒-๓๓.

^{๑๔} พุทธทาสภิกขุ, **ขุมนุมปาฐกถาชุด พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ หจก.เอมี เทรดตั้ง, ๒๕๕๐), หน้า ๓๘.

^{๑๕} พุทธทาสภิกขุ, **สันติภาพ**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เพชรประกาย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๔๑-๑๔๒.

^{๑๖} พุทธทาสภิกขุ, **นิพพานในชีวิตประจำวัน**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, มปป.), หน้า ๔๗.

๑.๖.๖ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระไว้ในหนังสือ “พุทธธรรม” ว่า ภาวะทางจิตที่สำคัญเป็นพื้นฐาน คือ ความเป็นอิสระ หรือเรียกตามคำพระว่าความหลุดพ้น ภาวะนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากปัญญา คือ เมื่อเห็นตามเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว จิตจึงพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส ท่านมักกล่าวบรรยายการเข้าถึงภาวะนี้ว่า “จิตที่มีปัญญาบ่มงามแล้ว ย่อมหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย” หรือเมื่อเธอรู้อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากกามาสวะ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากภวาสวะ จิตย่อมหลุดพ้นแม้จากอวิชชาสวะ ลักษณะด้านหนึ่งของความเป็นอิสระในเมื่อไม่ถูกกิเลสครอบงำ ก็คือ การไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ที่เฝ้าวนหรือยั่วยุ อย่างที่ท่านเรียกว่า อารมณ์เป็นที่ตั้งของราคะ หรือโลภะ โทสะ และ โมหะ เพราะจิตปราศจากราคะ โทสะ โมหะแล้ว ยิ่งกว่านั้น ยังมีผลสืบเนื่องจากความปราศจากราคะ โทสะ โมหะ ต่อไปอีกคือทำให้ไม่มีความหวาดเสียว สะดุ้ง สะท้าน หวั่นไหว^{๑๗}

๑.๖.๗ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้กล่าวถึงอิสรภาพไว้ในหนังสือ “กรณีธรรมกาย” ว่า ใจหมดโลก โกรธ หลง สว่างโล่งสดใส เมื่อไร ก็จะได้เห็นนิพพานแบบของพระพุทธเจ้า เมื่อนั้น ท่านที่ อยายนะเป็นเพียงคำหนึ่งในบรรดาคำมากมายที่ทรงใช้อธิบายความหมายของนิพพาน ไม่ใช่มีนิพพานอย่างหนึ่งๆที่เรียกว่า “อายตนะนิพพาน” คำสำคัญที่มีใช้เพียงอธิบายนิพพานแต่เป็นโวพจน์ คือใช้แทนกันได้กับนิพพานเลยทีเดียว ก็เช่น วิมุตติ วิสุทธิ สันติ อสังขตะ (ไม่ปรุงแต่ง) อนาทาน (ไม่ยึด) อนาสัย (ไม่ติด) อิสสรียะ (อิสรภาพ) อโสก (ภาวะไร้โรค) อาโรคยะ (ภาวะไม่มีโรคทางจิตใจ) นิโรธ (ภาวะที่ไม่มีทุกข์เกิดขึ้น) เหมะ (ความเกษม) ปรมัตถ์ (ประโยชน์หรือจุดหมายสูงสุด) เป็นต้น และคำที่ใช้เชิงอธิบาย ที่สำคัญ ก็เช่น ตัณห์ขยะ (ภาวะสิ้นตัณหา) ภวนิโรธ (ความดับภพ) โดยเฉพาะคำที่ใช้พิจารณาตรวจสอบวัดผลการปฏิบัติของตนที่ชัดเจน คือ รากักขยะ โทสีกขยะ โมหักขยะ (ภาวะสิ้นราคะ โทสะ โมหะ)^{๑๘}

๑.๖.๘ ดร. สมอง วรอุไร ได้กล่าวถึงจิตเป็นอิสระไว้ในหนังสือ “ทางสายเอก อธิษฐานบารมี” ว่า บุคคลที่นำหลักธรรมของพระพุทธองค์มาใช้ในการดำรงชีวิต ย่อมทำให้บุคคลนั้นมีชีวิตที่สมบูรณ์ มีความเป็นอยู่ที่สอดคล้องกับแนวทางของธรรมชาติ รู้จักการปล่อยวางจิตให้เป็นอิสระ^{๑๙}

^{๑๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๒๔๔.

^{๑๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), กรณีธรรมกาย บทเรียนเพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนา และสร้างสรรค์ สังคมไทย ฉบับเพิ่มเติม - จัดลำดับใหม่, พิมพ์ครั้งที่ ๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทธรรมสารจำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๒๓๙ - ๒๔๐.

^{๑๙} ดร. สมอง วรอุไร, ทางสายเอก อธิษฐานบารมี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมทองอุตสาหกรรมและการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๓๗, ๔๓.

๑.๖.๙ **โพธิ์นันทะ** ได้กล่าวถึงจิตเป็นอิสระไว้ในหนังสือ “**ทางสายกลางสู่อิสรภาพแห่งจิต**” ว่า โดยธรรมชาติแห่งแก่นสาระของจิตประภัสสรย่อมไม่ผันแปรเปลี่ยนไปตามอิทธิพลใด ๆ แต่มันเป็นอิสระจากเหตุผลของตรรกะถ้าเรายังมัวสาละวนอยู่กับความยึดติดกับโลกแห่งปรากฏการณ์ ย่อมหมดโอกาสที่จะปลดปล่อยตนเองให้เป็นอิสระจากเครื่องพันธนาการทั้งปวงได้ การปฏิบัติภาวนาในวิถีของสัมมาอริยมรรค ทุกข์ทั้งปวงอันเกิดจากความยึดถือในมิจฉาทิฐุก็จะสิ้นสุดลง^{๒๐}

๑.๖.๑๐ **ศ.นพ. ประเวศ วะสี** ได้กล่าวถึงความ เป็นอิสระไว้ในหนังสือ “**ร้อยคนร้อยธรรม ๑๐๐ ปีพุทธทาส**” ว่า นิพพาน แปลว่า สงบเย็น เป็นคำธรรมดาเหมือนถ่านที่ดับเย็นก็ทีเรียกว่าถ่านนั้นนิพพานสงบเย็น คือสงบจากเรื่องเห็นแก่ตัว ตรงนี้ไม่อยากเพราะมนุษย์มีความเห็นแก่ตัวจริงแต่ไม่ใช่ธรรมชาติ มนุษย์มีธรรมชาติความดีอยู่ในตัวทุกคน และบางท่านก็บอกว่ามนุษย์มีแสงแห่งโพธิ์ซ่อนอยู่ในตัว เมื่อเราทำความดีเราให้อะไรกับคนอื่นไป สังเกตดูเราสงบเย็น ยามไหนเราไม่เห็นแก่ตัวเรามีความสุข มีความเป็นอิสระ^{๒๑}

๑.๖.๑๑ **สิริอัญญา** ได้กล่าวถึงจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระไว้ในหนังสือ “**วิมุตตะมิตติมัทศจรรย์แห่งโลกภายใน**” ว่า เมื่อจิตมีปัญหากำหนดรู้จิต คือเห็นจิตในภายในถ้วนทั่วชัดเจนแล้วจิตก็จะสละละวางสภาวะธรรมหรืออาการที่เป็นฝ่ายต่ำออกไปโดยธรรมชาติของจิตที่ประกอบด้วยปัญญา อันอบรมบ่มเพาะแล้วนั้น แล้วพึงพิจารณาอบรมศึกษาอยู่กับสภาวะธรรมหรืออาการที่เป็นฝ่ายสูงสี่ประการ คือ มหตตจิตหรือสภาวะธรรมที่จิตมีพลังแผ่กว้าง อนุตรจิตหรือสภาวะธรรมที่จิตมีความยิ่งใหญ่ แกร่งกล้า สมานจิตหรือสภาวะธรรมที่จิตมีความตั้งมั่น และวิมุตตจิตหรือสภาวะธรรมที่จิตมีความอิสระเสรี^{๒๒}

จากการศึกษาเอกสารที่เกี่ยวข้องพอสรุปได้ว่า อิสรภาพแห่งจิต ได้แก่ สภาวะธรรมของจิตที่มีอิสระเสรีหรือหลุดพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส อันเป็นภาวะที่มีผลสืบเนื่องมาจากปัญญา คือ เมื่อเห็นตามเป็นจริง รู้เท่าทันสังขารแล้ว รู้จักการปล่อยวางจิตให้เป็นอิสระ สภาวะธรรมนี้ในรูปแบบของศัพท์บัญญัตินั้นเรียกได้หลายอย่าง เช่น อิสสรียะ วิมุตติ วิสุทธิ สันติ อสังขตะ นิโรธ เป็นต้น

^{๒๐}โพธิ์นันทะ, **ทางสายกลางสู่อิสรภาพแห่งจิต**, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๒), หน้า ๒๐.

^{๒๑}ศ.นพ. ประเวศ วะสี, **ร้อยคน ร้อยธรรม ๑๐๐ ปีพุทธทาส**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๕๙), หน้า ๑๖๑.

^{๒๒}สิริอัญญา, **วิมุตตะมิตติมัทศจรรย์แห่งโลกภายใน**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธรรมนิติ เพรส จำกัด, ๒๕๕๙), หน้า ๑๘๒.

ข. รายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องกับอภิสภาพแห่งจิต

ในการศึกษาวิจัยเรื่องการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอภิสภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทนี้ ผู้วิจัยต้องอาศัยงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

๑.๖.๑๒ พระมหาราชเชนทร์ ธมมกาโม (ธาตุเงิน) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาท กับ จิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ” พบว่า ผลจากการพัฒนาจิตตามหลักพุทธปรัชญา คือการเข้าถึงความบริสุทธิ์จากกิเลส (วิมุตติ) ตามลำดับขั้นไปตั้งแต่ขั้นธรรมดา ละได้บางครั้งบางคราว ไปจนถึงขั้นสูงสุดด้วยการทำลายภพ ทำลายชาติ ไม่ต้องกลับมาเกิด แก่ เจ็บ ตาย อีกต่อไป จิตก็จะเป็นอิสระจากเครื่องผูกมัด (สังโยชน์) เข้าถึงแดนเกษมจากกิเลสทั้งหลายเพราะหมดเชื้อแล้ว^{๒๓}

๑.๖.๑๓ พระมหาอุทัย อุทโย (ศิริภักดี) ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ ตัณหาในพระไตรปิฎก” พบว่า ปัญญาสิกขา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระโปร่งใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ ได้แก่การรวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะสองอย่างเข้าเป็นกลุ่มเดียวกัน เป็นการฝึกใช้ปัญญาพิจารณาสภาวธรรมที่ปรากฏ ให้รู้เท่าทันสภาวธรรมนั้นตามความเป็นจริง หรือปัญญารู้เท่าทันกิเลสตัณหาที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของตน^{๒๔}

๑.๖.๑๔ นายรัตนชัย บุญศรี ได้ศึกษาเรื่อง “อิทธิพลของพระพุทธศาสนานิกายเซนในงานของท่านพุทธทาสภิกขุ” อ้างถึงพุทธทาสภิกขุได้กล่าวว่า ถ้าไม่อยากเป็นทุกข์ ก็จงทำงานด้วยจิตว่าง และจะทำงานด้วยความสนุกด้วย เพราะว่าจิตว่างเป็นจิตที่มีอิสระที่สุด มีสมรรถภาพที่สุด ผลของจิตว่าง ที่ทุกคนได้รับ คือ ทุกข์ไม่เป็นและเมื่อจิตว่างแล้ว หน้าที่ต่อไปก็คือทำให้ทุกคนมีความสุข หน้าที่ของมนุษย์คือการสร้างสันติภาพอันแท้จริงให้เกิดขึ้นในโลก^{๒๕}

๑.๖.๑๕ นายเสนาะ ผดุงฉัตร ได้ศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์อานาปานัสสติภิกขาในคัมภีร์ปฏิสัมภทามรรค” พบว่า การฝึกสมาธิบุคคลให้ได้รับการพักผ่อนอย่างเต็มที่ ไม่มี ความเครียดและความกดดันในชีวิตประจำวันได้อย่างดีเยี่ยม เมื่อไม่มีความเครียดและความกดดันบุคคล

^{๒๓} พระมหาราชเชนทร์ ธมมกาโม (ธาตุเงิน), “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๓๗.

^{๒๔} พระมหาอุทัย อุทโย (ศิริภักดี), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องตัณหาในพระไตรปิฎก” วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหามกุฏราชวิทยาลัย), ๒๕๓๒.

^{๒๕} นายรัตนชัย บุญศรี, “อิทธิพลของพระพุทธศาสนานิกายเซนในงานของท่านพุทธทาสภิกขุ” วิทยานิพนธ์ ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๕.

จึงสามารถสร้างสรรค์แต่สิ่งที่ดีงามให้กับสิ่งแวดล้อม สร้างความสงบสุขให้แก่สังคมและประเทศชาติ ลดความขัดแย้งระหว่างประชาชนในชาติและระหว่างชาติได้หรืออาจทำให้หมดไปและสิ่งนี้เองถือว่าเป็นจุดกำเนิดของสันติภาพของมนุษยชาติอย่างแท้จริงและหากผู้ปฏิบัติมีอุปนิสัยเหมาะสมก็สามารถเข้าถึงเป้าหมายสูงสุด คือ วิชชาและวิมุตติ^{๒๖}

๑.๖.๑๖ นางสาวพิชญ์พิมล กานดารักษ์ ได้ศึกษาเรื่อง “**วิจิติจณา : ปัญหาและทางออกที่เกี่ยวข้องกับความหลุดพ้น**” พบว่า ความพ้นทุกข์ในพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นได้เมื่อบุคคลพัฒนาจิตจนกิเลสไม่สามารถครอบงำได้ ถ้าเป็นอิสระจากกิเลสครอบงำชั่วคราวก็เป็นความพ้นทุกข์ระดับโลกียะ แต่ถ้าเป็นอิสระจากกิเลสอย่างถาวรก็เป็นความพ้นทุกข์ระดับโลกุตระ ระดับความพ้นทุกข์เริ่มจากโลกียะก่อนแล้วพัฒนาสู่ระดับโลกุตระ ซึ่งเป็นขั้นสูงสุดแห่งความพ้นทุกข์ในพระพุทธศาสนา^{๒๗}

๑.๖.๑๗ นางสาวอัษฎางค์ สุวรรณมิตสระ ได้ศึกษาเรื่อง “**ศึกษาไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน**” พบว่า ไตรลักษณ์ มีความสำคัญอย่างลึกซึ้งมากต่อการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพราะเป็นการยกระดับจิตให้สูงขึ้นจากจิตปุถุชนเป็นพระอริยบุคคลด้วยการมีสติกำหนดรู้อาการที่ปรากฏของรูปนามที่เป็นจริงในปัจจุบันอารมณ์ ทำให้เกิดปัญญาเห็นไตรลักษณ์และดับทุกข์ได้หมดไป ส่งผลให้จิตนั้นรู้จักการปล่อยวางไม่ยึดมั่นถือมั่นในสรรพสิ่งทั้งหลาย จิตจึงเป็นอิสระพ้นทุกข์อันเนื่องมาจากการทำงานร่วมกันของ ศีล สมาธิ ปัญญาที่เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน อันเป็นพลังงานทางจิตที่ซ่อนอยู่ภายในตัวตนที่แท้จริงเพื่อมุ่งไปสู่ความสำเร็จแห่งชีวิต คือมรรค ผล นิพพาน^{๒๘}

จากการศึกษางานวิจัยที่เกี่ยวข้องพอสรุปได้ว่า จิตที่เป็นอิสระพ้นทุกข์อันเนื่องมาจากการทำงานร่วมกันของ ศีล สมาธิ และการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระผ่องใส ส่งผลให้จิตนั้นรู้จักการปล่อยวางไม่ยึดมั่นถือมั่นในสรรพสิ่งทั้งหลาย จิตก็หลุดพ้นเป็นอิสระจากเครื่องผูกมัด (สังโยชน์)

^{๒๖} นายเสนาะ ผดุงฉัตร, “การศึกษาวิเคราะห์อำนาจอำนาจปาณัสสติกาในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค” วิทยานิพนธ์ ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๙.

^{๒๗} นางสาวพิชญ์พิมล กานดารักษ์, “วิจิติจณา : ปัญหาและทางออกที่เกี่ยวข้องกับความหลุดพ้น” วิทยานิพนธ์ ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์), ๒๕๕๐.

^{๒๘} นางสาวอัษฎางค์ สุวรรณมิตสระ “ศึกษาไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” วิทยานิพนธ์ ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๑.

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยศึกษาจากเอกสารปฐมภูมิและเอกสารทุติยภูมิ มีขั้นตอนดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลปฐมภูมิ จากคัมภีร์ในพระไตรปิฎกฉบับภาษาบาลี และ ฉบับภาษาไทย อรรถกถา คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์วิมุตติมรรค

๑.๗.๒ ศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลทุติยภูมิ จากหนังสือ และเอกสารทางวิชาการอื่น ๆ ที่เป็นผลงานการค้นคว้าของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท อันเป็นที่ยอมรับของนักวิชาการโดยทั่วไป

๑.๗.๓ ศึกษาค้นคว้า วิเคราะห์ สังเคราะห์ และตีความข้อมูลที่รวบรวมได้จากข้อมูลปฐมภูมิและข้อมูลทุติยภูมิ ตลอดทั้งหนังสือเอกสารทางด้านวิชาการทางพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย ประกอบกับความคิดเห็นของผู้วิจัย แล้วจึงสรุปและนำเสนอข้อมูลที่ได้จากการวิจัย เพื่อประโยชน์ในการศึกษาค้นคว้าของผู้ที่สนใจทางด้านพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทต่อไป

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

๑.๘.๑ ได้ทราบความจริงของอิสรภาพ ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

๑.๘.๒ ได้ทราบความจริงของอิสรภาพแห่งจิต ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

๑.๘.๓ ได้ทราบแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

บทที่ ๒

อิสรภาพในพระพุทธศาสนากายเถรวาท

พระพุทธศาสนานั้นเป็นศาสนาแห่งอิสรภาพและเสรีภาพ เพราะว่าจุดมุ่งหมายของพระพุทธศาสนานั้นคือวิมุตติ ความหลุดพ้น ที่เราใช้ศัพท์ในปัจจุบันนี้ว่าอิสรภาพ^๑ ดังนั้นอิสรภาพจึงเป็นเรื่องที่น่าทำการศึกษาวิเคราะห์เป็นอย่างยิ่ง ซึ่งผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ไปตามลำดับดังนี้

๒.๑ ความหมายของอิสรภาพ

คำว่า อิสรภาพ สามารถจำแนกความหมายออกเป็น ๒ นัย คือ ความหมายทางภาษาศาสตร์ และความหมายตามสภาวะธรรม

๒.๑.๑ ความหมายของอิสรภาพทางภาษาศาสตร์

อิสรภาพ มีรากศัพท์มาจากคำภาษาบาลี ๒ คำ คือ อิสสร และ ภาว

ในภาษาบาลี คำว่า อิสสร มีความหมาย ๒ ประการ คือ ๑ สิว (พระศิวะ), ๒ สามิ (ผู้เป็นใหญ่)^๒

มีรูปวิเคราะห์ ๓ แบบ คือ

๑. อิสรฐ ปภวตีติ อิสสรโร แปลว่า ผู้มีคือเกิดในภูมิที่นำปรารถนา (อิ บทหน้า ฐ ชาติ ในความหมายว่า มี, เป็น อร ปัจจัย, ซ้อน ส)

๒. อิสสตีติ อิสสรโร แปลว่า ผู้เป็นใหญ่ (อิสส ชาติ ในความหมายว่าเป็นใหญ่ อร ปัจจัย)

๓. อีสตี อภิภวตีติ อิสสรโร ผู้ครอบงำ หมายถึง ปกครอง (อีส ชาติ ในความหมายว่า ครอบงำ อร ปัจจัย, ซ้อน ส. รัสสะ อี เป็น อิ)^๓

ส่วนคำว่า ภาว มาจากคำว่า ภาโว มีความหมายว่า สภาวะ, ธรรมชาติ^๔ อีกนัยหนึ่งหมายถึง อธิปไตย, ความมุ่งหมาย^๕

^๑ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), การศึกษาพัฒนาการหรือบูรณาการ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๗๓.

^๒ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณ สมนัดเจ้าพระสังฆราชเจ้า, อภิธานปทีปิกา, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๓๓๒.

^๓ พระธรรมกิตติวงศ์, ศัพท์วิเคราะห์, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เสียงเชียง, ๒๕๕๐), หน้า ๙๐.

เมื่อรวมกันเข้าจะได้รูปศัพท์เป็น อิศรภาพ แต่ไม่พบการใช้รูปศัพท์เช่นนี้ พบแต่คำศัพท์ภาษาบาลีที่มีความหมายว่า ความเป็นอิสระ คือ อิศริยัม และ อิศเรธ^๖

ส่วนในภาษาสันสกฤต พบคำว่า ไอศวรย^๗ หมายถึง ความเป็นอิสระ เช่นกัน

ในภาษาไทยคำว่า อิศรภาพ มีความหมายว่า ความเป็นใหญ่, ความเป็นไทแก่ตัว และการปกครองตนเอง^๘

อิสสร ที่ใช้ทางภาษาศาสตร์ หมายถึง พระอิศวร ที่พบในพระไตรปิฎก เช่น “อเหตุ วาโท บุริโส โย จ อิศสรกฤตติโก, ปุพเพกตึ จ อจุเฉที โย จ ชตตวิโร นโร”^๙ แปลความว่า “คนผู้มีวาทีว่าไม่มีเหตุหนึ่ง คนผู้มีวาทีว่าพระอิศวรเป็นผู้สร้างโลกหนึ่ง คนผู้มีวาทีว่าสุขทุกข์เกิดมีเพราะกรรมที่ทำไว้ในชาติปางก่อนหนึ่ง คนผู้มีวาทีว่าโลกนี้ขาดสูญหนึ่ง คนผู้เป็นนักรปกครองที่เป็นพาลหนึ่ง”^{๑๐}

อิสสร ที่ใช้ทางภาษาศาสตร์ หมายถึง เป็นอิสระ ที่พบในพระไตรปิฎก เช่น “อหสมสิ พรหมา มหาพรหมา อภิภู อนภิภูโต อถยตตฤทโส วสวตติ อิศโสโร กตตา นิมมิตา เสฏฐโฐ สชชิตา วสี ปิตา ภูตภพยาน”^{๑๑} แปลความว่า “เราเป็นพรหม เป็นท้าวมหาพรหม ผู้เป็นใหญ่ ไม่มีใครข่มเหงได้ เห็นถ่องแท้ เป็นผู้กุมอำนาจ เป็นอิสระ เป็นผู้สร้าง ผู้บันดาล ผู้ประเสริฐ ผู้บงการ ผู้ทรงอำนาจ เป็นบิดาของสัตว์ผู้เกิดมาแล้วและกำลังจะเกิด”^{๑๒}

อิสสร ที่ใช้ทางภาษาศาสตร์ หมายถึง กษัตริย์ผู้เป็นใหญ่ ที่พบในพระไตรปิฎก เช่น “เอตนเต อนูโมทาม ยัม ธมมัม นปมชชสี, ธมมัม ปมชชช ชตติโย รฎฐฐา จวติ อิศโสโร”^{๑๓} แปลความว่า “พระองค์ไม่ทรงประมาทในธรรมใด ข้าพระองค์ขออนุโมทนาธรรมนั้นของพระองค์ กษัตริย์ผู้เป็นใหญ่ ทรงประมาทในธรรมแล้ว ย่อมเคลื่อนจากแคว้น”^{๑๔}

^๖เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๘.

^๗เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๖.

^๘พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๑๔๒.

^๙เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๑๐}ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท นานมีบุ๊คส์พับลิเคชันส์ จำกัด, ๒๕๔๒), หน้า ๑๓๗๖.

^{๑๑}ช.ชา.ทุก.(บาลี) ๒๘/๑๕๗/๒๖.

^{๑๒}ช.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๘/๑๕๗/๓๐.

^{๑๓}ที.สี.(บาลี) ๙/๔๒/๒๒.

^{๑๔}ที.สี.(ไทย) ๙/๔๒/๑๗.

^{๑๕}ช.ชา.ทุก.(บาลี) ๒๘/๑๑๓/๒๑.

^{๑๖}ช.ชา.ทุก.(ไทย) ๒๘/๑๑๓/๒๒.

อิสตรีย ที่ใช้ทางภาษาศาสตร์ หมายถึง ความเป็นใหญ่ ที่พบในพระไตรปิฎก เช่น “มย ภูเต อนรุทธ มนาปากายิกา นาม เทวดา ตีสู ฐานสุ อิสตรีย กาเรม วสั วตเตม”^{๑๕} แปลความว่า “ท่านพระอนรุทธะผู้เจริญ พวกข้าพเจ้าเป็นเทวดาเหล่ามนาปากายิกา ครองความเป็นใหญ่และแผ่อำนาจไปในฐานะ ๓ ประการ”^{๑๖} “โส หิ นาม ภิกขเว สกโก เทวานมินโท สกั ปุณฺณผลั อุปชีวมโน เทวานั ตาวตีสานั อิสตรียาธิปจจัน รชชั กาเรนโต อุกฺกุณฺณาวิริยสฺส วณฺณวาที ภวิสฺสติ”^{๑๗} แปลความว่า “ภิกษุทั้งหลาย ก็ทำวสั กะจอมเทพนั้นอาศัยผลบุญของพระองค์เป็นอยู่ เสวยราชสมบัติอันมีความเป็นใหญ่ยิ่งด้วยความเป็นใหญ่แห่งเทพชั้นดาวดึงส์ ยังมาพรรณนาคุณแห่งความเพียรคือความขยันได้”^{๑๘} และ “อจฺจโย มั ภูเต อจฺจคฺมา ยถาพาลั ยถามูหุหิ ยถากุสสั โยหิ ภูเต ปิตริ ฐมมิกั ฐมฺมราชานั อิสตรียสฺส การณา ชีวิตา โวรโรเปสิ”^{๑๙} แปลความว่า “ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ความความผิดได้ครอบงำหม่อมฉันผู้โง่เขลาเบาปัญญาซึ่งได้ปลงพระชนม์พระราชบิดาผู้ทรงธรรม เพราะต้องการความเป็นใหญ่”^{๒๐}

อิสตรีย ที่ใช้ทางภาษาศาสตร์ หมายถึง กษัตริย์ผู้เป็นใหญ่ ที่พบในพระไตรปิฎก เช่น “กิญจาปิ ภิกขเว ราชา จกกวตติ จตฺตุนนั ทิปานั อิสตรียาธิปจจัน รชชั กาเรตฺวา กายสฺส เกทา ปรี มรณา สุกฺคิ สคฺคั โลกั อุปปชฺชติ เทวานั ตาวตีสานั สหพยติ”^{๒๑} แปลความว่า “ภิกษุทั้งหลาย พระเจ้าจักรพรรดิทรงครองราชย์เป็นอิสสราธิบดีแห่งทวีปทั้ง ๔ หลังจากเสด็จสวรรคตแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เข้าถึงความเป็นผู้อยู่ร่วมกับเหล่าเทพชั้นดาวดึงส์”^{๒๒}

จากการศึกษาความหมายของอิสรภาพทางภาษาศาสตร์พอสรุปได้ว่า ในภาษาไทยคำว่า “อิสรภาพ” มีความหมายว่า ความเป็นใหญ่, ความเป็นไทแก่ตัว และการปกครองตนเอง ซึ่งมีรากศัพท์มาจากคำว่า อิสตรีย ในภาษาบาลี หมายถึงความเป็นใหญ่ และความเป็นอิสระ

๒.๑.๒ ความหมายของอิสรภาพทางสภาวะธรรม

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ให้ความหมายของคำว่า อิสตรีย หมายถึง ความเป็นอิสระ^{๒๓} ในทัศนคติของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถนี้ ตรงกับหลักฐานที่

^{๑๕} ่อง.อฎฐก.(บาลี) ๒๓/๔๖/๒๘๗-๒๘๘.

^{๑๖} ่อง.อฎฐก.(ไทย) ๒๓/๔๖/๓๑๗.

^{๑๗} สั.ส.(บาลี) ๑๕/๒๔๗/๓๐๘.

^{๑๘} สั.ส.(ไทย) ๑๕/๒๔๗/๓๕๗.

^{๑๙} ที.สี.(บาลี) ๙/๒๕๐/๑๑๐.

^{๒๐} ที.สี.(ไทย) ๙/๒๕๐/๘๕.

^{๒๑} สั.ม.(บาลี) ๑๙/๙๙๗/๔๕๑.

^{๒๒} สั.ม.(ไทย) ๑๙/๙๙๗/๔๘๘.

^{๒๓} พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ, ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต, หน้า ๑๔๒.

ผู้วิจัยพบในพระไตรปิฎก ได้แก่ คำอุทานของพระพุทธเจ้าว่า “สพฺพํ อีสสรียํ สุขํ”^{๒๔} แปลความว่า “ความเป็นอิสระทั้งปวง ก่อให้เกิดสุข”^{๒๕} พระอรรถกถาจารย์ได้มีคำอธิบายขยายความไว้ว่า ความ เป็นอิสระมี ๒ อย่าง คือ

๑. ความเป็นอิสระอันเป็นโลกียะ ได้แก่ ความเป็นพระราชชา เป็นตัน และ ความมีจิต เป็นอิสระที่เกิดจากฉานอภิญญา

๒. ความเป็นอิสระอันเป็นโลกุตตระ ได้แก่ ความเป็นอิสระที่เกิดจากนิโรธซึ่งมีเหตุมา จากการบรรลุมรรคและผล ในพุทธอุทานนี้หมายถึงความเป็นอิสระที่เกิดจากนิโรธ เป็นความอิสระ ที่ก่อให้เกิดสุขอย่างแท้จริง เพราะไม่ต้องห่วงไหวต่อโลกธรรม และมีสภาวะที่ไม่ต้องกลับเป็นทุกข์ ได้อีก^{๒๖}

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ให้ความหมายว่า ความเป็นอิสระนี้ ท่านเรียกว่า ความสงบก็มี เรียกว่าความเป็นอิสระก็มี เรียกว่าความหลุดพ้นก็มี เรียกว่านิพพานก็มี แล้วแต่จะเรียก ชื่อนี้ไม่สำคัญมีหลายชื่อด้วยกัน แต่ความหมายที่แท้จริงก็คือการเป็นอิสระหลุดพ้นหรือปราศจากสิ่ง ที่มารบกวนเบียดเบียนให้เป็นความทุกข์ทรมาน^{๒๗} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้อธิบาย ขยายความต่อไปอีกว่า พุทธศาสนายอมรับว่าสิ่งที่ควรสนใจหรือควรได้นั้นมีอยู่โดยแน่นอน สิ่งนั้นก็คื ภาวะที่ไม่มีทุกข์เลย เป็นภาวะที่เกิดมาจากความไม่ยึดมั่นถือมั่นต่อสิ่งใด ๆ ทั้งหมดทั้งสิ้นว่าเป็นตัวเรา หรือของเรา ไม่ยึดมั่นแม้กระทั่งชีวิตเกียรติยศชื่อเสียงหรืออะไร ๆ ทั้งสิ้นที่คนทั่วไปเขายึดถือกัน ถ้า กล่าวอย่างสั้น ๆ ก็กล่าวว่าได้แก่ ความที่มีจิตเป็นอิสระเหนือสิ่งทั้งปวงนั่นเอง และเรียกภาวะอย่างนี้ สั้น ๆ ว่า ความหลุดพ้น เมื่อถามว่าหลุดพ้นจากอะไร ก็ต้องหมายความว่าหลุดพ้นจากสิ่งที่มาครอบงำ หรือมาทำจิตไม่ให้ เป็นอิสระ^{๒๘} เทียบได้กับพุทธพจน์ที่ว่า “เมื่อเรานั้นรู้เห็นอย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้น จากกามาสวะ ภวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้ว ก็รู้ว่าหลุดพ้นแล้ว”^{๒๙}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมายว่า ภาษาสมัยใหม่เรียกความหลุดพ้น ว่า “อิสรภาพ” เดิวนั้นเราไม่ใช้คำว่าวิมุตติ เราติดคำว่าอิสรภาพ ที่จริงเราใช้คำว่าอิสรภาพใน ความหมายของวิมุตตินั่นเอง เวลาแปลเป็นภาษาอังกฤษจะเห็นชัด ฝรั่งเศสแปลวิมุตติว่า freedom เรา

^{๒๔} พุ.อุ.(บาลี) ๒๕/๑๙/๑๒๐.

^{๒๕} พุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๙/๒๐๕.

^{๒๖} พุ.อุ.อ. ๑๙/๑๖๗, อังโน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑ ขุททกนิกาย อุทาน วิสาขาสุตร พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒๕ ข้อ ๑๙ หน้า ๒๐๕.

^{๒๗} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **คู่มือพ้นทุกข์ ฉบับสมบูรณ์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๖๖.

^{๒๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙-๖๐.

^{๒๙} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๔/๔๓.

แปลอิสรภาพ ก็ว่า freedom ตรงกัน แต่ภาษาไทยคนไทยแทนที่จะใช้คำว่าวิมุตติกลับไปใช้คำว่าอิสรภาพ ที่จริงในภาษาบาลีเดิม อิสรภาพไม่ได้แปลว่า freedom อิสรภาพนั้นแปลว่าความเป็นใหญ่ ตรงกับ sovereignty หรือแม้แต่ domination หรือ dominion คือ ความมีอำนาจเหนือกว่า แต่เราใช้อิสรภาพในความหมายของ freedom เพราะฉะนั้น อิสรภาพที่ใช้กันในภาษาไทยจึงตรงกับคำว่าวิมุตติ^{๓๐} พระพุทธศาสนานั้นมีลักษณะของความหลุดพ้นหรือความเป็นอิสระอยู่โดยตลอด จุดหมายของพระพุทธศาสนาก็ได้แก่วิมุตติ พระพุทธเจ้าตรัสว่า “วิมุตติสारा สพเพ ธมมา”^{๓๑} แปลความว่า “ธรรมทั้งปวงมีวิมุตติเป็นสาระ”^{๓๒} คือมีวิมุตติเป็นแก่นสาร ซึ่งมีความหมายเดียวกัน ลักษณะนี้ก็บอกให้ทราบว่า พระพุทธศาสนานั้นถือเอาวิมุตติหรืออิสรภาพนี้เป็นจุดหมาย เป็นหลักการสำคัญและให้ความสำคัญแก่อิสรภาพทุกชั้นตอน โดยเฉพาะในขั้นสุดท้ายที่ว่าต้องการให้คนเข้าถึงความหลุดพ้นเท่านั้น^{๓๓}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายขยายความต่อไปอีกว่า วิมุตติ ก็คือ การหลุดพ้นจากเครื่องผูกมัด เป็นอิสระเสรี แต่ตามตำราท่านแยกวิมุตติละเอียดออกไปเป็นสองตอน คือ เป็นทั้งมรรคและผล กิริยาที่หลุดหรือพ้นออกไป หรือขณะที่หลุดพ้นท่านว่าเป็นมรรค ภาวะที่เมื่อหลุดพ้นออกไปแล้ว มีความเป็นอิสระเสรีอยู่เป็นปกติ เรียกว่าเป็นผล^{๓๔} เทียบได้กับพุทธพจน์ที่ว่า “ญาณทัสสนะเกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๓๕} วิมุตติหรือความหลุดพ้นนั้น ในระดับสูงสุด ใช้ในความหมายต่างกันแยกได้เป็น ๓ อย่าง คือ การหลุดพ้น กิริยาที่หลุดพ้นออกมาได้ หรืออาการที่เป็นไปในขณะหลุดพ้นเป็นอิสระ วิมุตติในความหมายอย่างนี้ ท่านเรียกว่าเป็นมรรค อย่างที่สองความเป็นผู้หลุดพ้น คือ ความเป็นอิสระในเมื่อหลุดพ้นออกมาได้แล้ว วิมุตติในความหมายอย่างนี้ท่านเรียกว่าเป็นผล อย่างที่สามภาวะแห่งความเป็นผู้หลุดพ้น ภาวะแห่งความเป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้นหรือผู้เป็นอิสระนั้นเข้าถึง และรู้สึกได้ซึ่งอำนาจความดีงามต่าง ๆ มีความสุขสบายปลอดโปร่งโล่งใจเป็นต้น และภาวะแห่งความเป็นอิสระเช่นนั้น ที่ผู้

^{๓๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๓๒-๓๓.

^{๓๑} อัง.อรรถกถา.(บาลี) ๒๓/๘๓/๓๗๐.

^{๓๒} อัง.อรรถกถา.(ไทย) ๒๓/๘๓/๔๐๙.

^{๓๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๓๓-๓๔.

^{๓๔} พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), **ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๗), หน้า ๘๑-๘๒.

^{๓๕} ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๕.

ยังไม่หลุดพ้นกำหนดเป็นอารมณ์ เช่นนี้ถึงคำนึงถึง หน่วงเอาเป็นจุดหมายในใจ เป็นต้น วิมุตติในความหมายอย่างนี้ คือที่ใช้เป็นไวพจน์ของนิพพาน คือหมายถึงนิพพานนั่นเอง^{๓๖}

จากการศึกษาความหมายของอิสรภาพทางสภาวะธรรมพอสรุปได้ว่า คำว่า “อิสรภาพ” ในทางสภาวะธรรมแล้วหมายถึงความเป็นอิสระที่เกิดจากนิโรธ และความเป็นอิสระที่เกิดจากวิมุตติ สำหรับในงานวิจัยฉบับนี้ ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์เฉพาะอิสรภาพตามสภาวะธรรมเท่านั้น

๒.๒ ประเภท และคุณลักษณะของอิสรภาพ

อิสรภาพนั้นเมื่อจำแนกโดยประเภทแล้วมีอยู่ ๒ นัย ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำเสนอไปตามลำดับดังต่อไปนี้

๒.๒.๑ ประเภทของอิสรภาพที่เกิดจากนิโรธ

ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ ได้จำแนก “นิโรธ” ออกเป็น ๕ อย่าง หรือ ๕ ประเภทดังต่อไปนี้ คือ

๑. วิกขัมภนนิโรธ ดับด้วยข่มไว้ ได้แก่ นิโรธในการข่มนิวรณ์ของภิกษุผู้เจริญปฐมฌาน
๒. ตทังคนิโรธ ดับด้วยองค์นั้น ๆ ได้แก่ นิโรธในการละทิวฏฐิตัวขององค์นั้น ๆ ของภิกษุผู้เจริญสมาธิที่เป็นส่วนแห่งการชำแรกกิเลส
๓. สมุจเฉทนิโรธ ดับด้วยตัดขาด ได้แก่ นิโรธของภิกษุผู้เจริญโลกุตตรมรรคที่ให้ถึงความสิ้นไป
๔. ปฏิปัสสัทธินิโรธ ดับด้วยสงบระงับ ได้แก่ นิโรธในขณะแห่งผล
๕. นิสสรณนิโรธ ดับด้วยสลัดออกได้ ได้แก่ นิโรธที่เป็นความดับคืออมตธาตุ^{๓๗}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายขยายความของนิโรธทั้ง ๕ ประเภทนี้ไว้อย่างละเอียดว่า

๑. วิกขัมภนนิโรธ ได้แก่การที่ผู้เจริญปฐมฌาน ดับนิวรณ์ได้ด้วยการข่มไว้ สมาบัติทั้ง ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ เป็นวิกขัมภนนิโรธทั้งหมด เพราะนับแต่เข้าถึงปฐมฌานแล้วเป็นต้นไป อกุศลธรรมทั้งหลายมีนิวรณ์เป็นต้น ย่อมถูกข่มให้ระงับดับไปเอง แต่ก็ดับชั่วคราวที่อยู่ในฌานสมาบัติเท่านั้น พุดอย่างง่ายว่า ข่มธรรมที่เป็นข้าศึกคือกิเลสต่าง ๆ เช่น นิวรณ์เป็นต้น ได้ด้วยโลกียสมาธิ เป็นการดับกิเลสแบบเอาหินทับหญ้า

^{๓๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๓๐๘.

^{๓๗} ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๔/๕๘๐.

๒. ตทังคนิโรธ ได้แก่การที่ผู้ที่เจริญสมาธิถึงขั้นชำแรกทำลายกิเลสระดับความเห็นผิดต่าง ๆ ลงได้ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปรับกัน หมายถึงการดับกิเลสในชั้นวิปัสสนา คือใช้ปัญญาพิจารณาสภาวะของสิ่งทั้งหลาย เช่น พิจารณาคความไม่เที่ยงเป็นต้น พิจารณาเห็นแง่ใด ก็เกิดญาณขึ้นกำจัดความเห็นหรือความยึดถือในทางตรงข้ามที่ขัดต่อสัจธรรมในแง่ นั้น ๆ ลงได้ เช่น กำหนดเห็นตัวตนเราเขาเป็นเพียงนามรูปก็ดับสักายทิฏฐิได้ พิจารณาเห็นความไม่เที่ยง ก็ดับนิจจสัญญาได้ พิจารณาเห็นทุกข์ก็ดับสุขสัญญาได้ พิจารณาเห็นอนัตตา ก็ดับอัตตสัญญาได้ เป็นต้น เป็นการดับกิเลสแบบจุดดวงไฟดับความมืด แต่ก็ยังเป็นการดับชั่วคราว เหมือนว่าพอไฟดับ ก็มีตอีก

๓. สมุจเฉทนิโรธ ได้แก่ การที่ผู้เจริญโลกุตตรมรรค ซึ่งให้ถึงความสิ้นกิเลส ดับกิเลสลงได้ด้วยการตัดขาด หมายถึงอริยมรรคทั้ง ๔ คือ โสตาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค และอรหัตตมรรค ซึ่งดับกิเลส เช่นสังโยชน์ทั้งหลายได้อย่างเด็ดขาด ไม่กลับงอกงามขึ้นมาได้อีกเหมือนต้นไม้ถูกสายฟ้าฟาด หรือชูดรากถอนโคนทิ้ง

๔. ปฏิปัสสทธินิโรธ ได้แก่ การดับกิเลสในขณะแห่งผลโดยเป็นภาวะที่กิเลสราบคาบไปแล้ว หมายถึง อริยผลทั้ง ๔ คือโสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล ซึ่งเป็นภาวะสงบเรียบร้อยซึ่งสนิท เพราะกิเลสได้ถูกมรรคตัดขาดระงับดับสิ้นไปแล้ว

๕. นิสสรณนิโรธ ได้แก่ การดับกิเลสที่เป็นภาวะพ้นออกไปแล้วจากกิเลส ดำรงอยู่ต่างหาก ห่างไกลจากกิเลส ไม่เกี่ยวข้องกับกิเลส นิโรธข้อนี้แหละคือนิพพาน หรือเรียกว่าอมตธาตุ ซึ่งเป็นภาวะที่ปลอดโปร่งเป็นอิสระ

นิโรธ ๕ ข้อนี้ สองข้อแรกคือ วิกขัมภนนิโรธ และตทังคนิโรธ เป็นชั้นโลกีย์ ส่วนสามข้อสุดท้ายเป็นโลกุตตระ สี้อแรกเรียกว่านิพพานได้โดยปริยาย คือโดยอ้อมหรือในบางแง่บางด้าน ส่วนข้อสุดท้ายคือ นิสสรณนิโรธจึงจะเป็นนิพพานโดยนิปปริยาย คือเป็นนิพพานแท้โดยตรงเต็มตามความหมาย^{๓๘}

จากการศึกษาประเภทของอิสรภาพที่เกิดจากนิโรธพอสรุปได้ว่า อิสรภาพประเภทที่เกิดจากการดับกิเลสได้ด้วยอานูภาพแห่งสมถฌานนับแต่เข้าถึงปฐมฌานขึ้นไปถึงอรุพฌาน ๔ คือ วิกขัมภนนิโรธ อิสรภาพประเภทที่เกิดจากการดับกิเลสด้วยการพัฒนาคุณภาพจิตที่เป็นเอกภาพมีอารมณ์หนึ่งเดียวให้มีสมรรถภาพที่เป็นปทัฏฐฐานของวิปัสสนาญาณคือตทังคนิโรธ อิสรภาพประเภทที่เกิดจากการเจริญมรรคญาณได้อย่างมีศักยภาพดับกิเลสด้วยองค์แห่งมรรคนั้น ๆ คือสมุจเฉทนิโรธ อิสรภาพประเภทที่เกิดจากการดับกิเลสด้วยผลญาณได้อย่างมีประสิทธิภาพด้วยผลญาณนั้น ๆ

^{๓๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๗๘-๒๗๙.

คือปฏิปัสสัทธินิโรธ อิศรภาพประเภทที่เกิดจากการดับกิเลสด้วยนิพพานหรือการห่างไกลจากกิเลสคือ
นิสสรณนิโรธ

๒.๒.๒ ประเภทของอิสรภาพที่เกิดจากวิมุตติ

ในคัมภีร์ชั้นอรรถกถา นิยมจำแนกวิมุตติความหลุดพ้นกิเลส เป็น ๕ ประเภท หรือ ๕
ความหมาย^{๓๙} คือ

๑. วิกขัมภณวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยข่มกิเลสไว้ คือ ระงับนิวรณ์ ๕ เป็นต้นได้ด้วย
อำนาจสมาธิ ได้แก่ สมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ แต่บางที่ท่านยอมผ่อนลงมารวมถึงอุปัชฌ
สมาธิด้วย

๒. ตทังควิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยองค์ธรรมจำเพาะ คือ พ้นจากอกุศลอย่างหนึ่ง ๆ
ด้วยธรรมที่เป็นคู่ปฏิปักษ์กัน ว่าตามความหมายอย่างเคร่งหรือตามความหมายมาตรฐาน ได้แก่ พ้น
ความเห็นผิดยึดถือผิดด้วยอาศัยญาณคือความรู้ฝ่ายวิปัสสนาที่ตรงข้ามเป็นคู่ปรับกัน เช่น พิจารณา
ความไม่เที่ยง ทำให้พ้นความสำคัญหมายว่าเป็นของเที่ยง เป็นต้น แต่ว่าตามความหมายที่ผ่อนลงมา
ใช้ได้กับความดีความชั่วทั่ว ๆ ไป เช่น น้อมใจตั้งไปทางทานทำให้พ้นจากความตระหนี่และความโลภ
น้อมจิตตั้งไปทางเมตตาทำให้พ้นจากความพยาบาทหรือการมองในแง่ร้าย พุ่งความคิดไปทางกรุณา
หรืออหิงสาทำให้พ้นจากวิหิงสาคือการข่มเหงเบียดเบียนและความรุนแรง เป็นต้น

๓. สมุจเฉทวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยเด็ดขาดหรือตัดขาด คือการทำลายกิเลสที่ผูกมัด
ไว้หลุดพ้นเป็นอิสระออกไปได้ด้วยญาณหรือวิชาขั้นสุดท้าย ได้แก่วิมุตติในความหมายที่เป็นมรรค

๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ความหลุดพ้นด้วยสงบระงับเรียบสนิทหรือราบคาบไป คือความ
เป็นผู้หลุดพ้นออกไปได้แล้ว มีความเป็นอิสระอยู่ เพราะกิเลสที่เคยผูกมัดหรือครอบงำถูกกำจัดราบ
คาบไปแล้ว ได้แก่วิมุตติในความหมายที่เป็นผล

๕. นิสสรณวิมุตติ ความหลุดพ้นที่เป็นภาวะหลุดรอดปลอดภัย คือ ภาวะแห่งความ
เป็นอิสระที่ผู้หลุดพ้นเป็นอิสระแล้วประสพอยู่ ชื่นชมหรือเสวยรสอยู่ และซึ่งทำให้ผู้นั้นปฏิบัติกิจอื่น ๆ
ได้ด้วยดีต่อไป ได้แก่วิมุตติในความหมายที่เป็นนิพพาน

วิมุตติตามความหมาย ๒ อย่างแรกเป็นโลกีย์วิมุตติ ส่วนวิมุตติตามความหมาย ๓
อย่างหลังนี้ (๓, ๔, ๕,) เป็นโลกุตตรวิมุตติ เมื่อว่าโดยสาระแท้ ๆ วิมุตติ ๕ นี้ ก็คือ สมณะ วิปัสสนา
มรรค ผล และนิพพานตามลำดับ^{๔๐}

^{๓๙}วิสุทธิ. ๒/๒๔๙, อ้างใน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๓๑๙.

^{๔๐}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๓๑๙-
๓๒๐.

จากการศึกษาประเภทของอิสรภาพที่เกิดจากวิมุตติพอสรุปได้ว่า อิสรภาพประเภทที่เกิดจากการหลุดพ้นจากกิเลสได้ด้วยอานุภาพแห่งสมถฌานนับแต่เข้าปฐมฌานขึ้นไปถึงอรุณฌาน ๔ คือ วิกขัมภณวิมุตติ อิสรภาพประเภทที่เกิดจากการหลุดพ้นจากกิเลสด้วยการพัฒนาคุณภาพจิตที่เป็นเอกภาพมีอารมณ์หนึ่งเดียวให้มีสมรรถภาพที่เป็นปทัฏฐานของวิปัสสนาญาณคือตทังควิมุตติ อิสรภาพประเภทที่เกิดจากการเจริญมรรคญาณได้อย่างมีศักยภาพหลุดพ้นจากกิเลสด้วยองค์แห่งมรรคนั้น ๆ คือสมุจเฉทวิมุตติ อิสรภาพประเภทที่เกิดจากการหลุดพ้นจากกิเลสด้วยการเจริญผลญาณได้อย่างมีประสิทธิภาพด้วยผลญาณนั้น ๆ คือปฏิปัสสัทธิวิมุตติ อิสรภาพประเภทที่เกิดจากการหลุดพ้นจากกิเลสด้วยนิพพานหรือการห่างไกลจากกิเลสคือนิสรณวิมุตติ

๒.๒.๓ คุณลักษณะที่สัมพันธ์กันของอิสรภาพ

นอกจากนี้โรธแล้ว ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ยังจำแนกปหานะ วิเวก วิราคะ และโวสสัคคะ (การปล่อยวาง) เป็นอย่างละ ๕ ข้อ เช่นเดียวกับนิโรธ ๕ มีข้อย่อยและความหมายตรงกันทั้งหมด^{๔๑} และผู้วิจัยได้ทำการศึกษาเพิ่มเติมพบว่าในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์นี้ ยังได้จำแนก “สุญญะ” ออกเป็น ๕ ประเภทอีกด้วย เพราะฉะนั้นอิสรภาพทั้ง ๕ ประเภทนี้ จึงมีคุณลักษณะที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกัน โดยมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์ของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ๗ ลักษณะ ดังต่อไปนี้ คือ

๑. ลักษณะของอิสรภาพที่เกิดจากความหลุดพ้นกิเลส (วิมุตติ)^{๔๒}
๒. ลักษณะของอิสรภาพที่เกิดจากการดับกิเลส (นิโรธ)^{๔๓}
๓. ลักษณะของอิสรภาพที่เกิดจากการละกิเลส (ปหาน)^{๔๔}
๔. ลักษณะของอิสรภาพที่เกิดจากความสงบ หรือสลัดจากกิเลส (วิเวก)^{๔๕}
๕. ลักษณะของอิสรภาพที่เกิดจากความคลายกำหนด หมดความยินดีในกิเลส หรือความสำรอกออกได้จากกิเลส (วิราคะ)^{๔๖}
๖. ลักษณะของอิสรภาพที่เกิดจากความสละปล่อยวางจากกิเลส (โวสสัคค)^{๔๗}
๗. ลักษณะของอิสรภาพที่เกิดจากความว่างจากกิเลส (สุญญ)^{๔๘}

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗๙.

^{๔๒} วิสุทธิ. ๒/๒๔๙, อังนิน พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๓๑๙.

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๔-๒๕/๕๘๐-๕๘๒.

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๔/๓๔.

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๔-๒๕/๕๗๙-๕๘๓.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๔-๒๕/๕๗๙-๕๘๓.

^{๔๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๔-๒๕/๕๗๙-๕๘๓.

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๘/๕๒๙-๕๓๑.

จากการศึกษาคุณลักษณะที่สัมพันธ์กันของอิสรภาพพอสรุปได้ว่า อิสรภาพมีลักษณะที่สัมพันธ์กันโดยอรรถาธิบาย แต่เรียกชื่อต่าง ๆ กัน คือ อิสรภาพที่เกิดจากความหลุดพ้นจากกิเลสเรียกว่าวิมุตติ อิสรภาพที่เกิดจากการดับกิเลสเรียกว่านิโรธ อิสรภาพที่เกิดจากการละกิเลสเรียกว่าปหานะ อิสรภาพที่เกิดจากความสงบหรือสลัดจากกิเลสเรียกว่าวิเวก อิสรภาพที่เกิดจากความคลายกำหนดเรียกว่าวิราคะ อิสรภาพที่เกิดจากการปล่อยวางจากกิเลสเรียกว่าโอสสัคคะ อิสรภาพที่เกิดจากความว่างจากกิเลสเรียกว่าสุญญะ

๒.๒.๔ สภาวะคุณลักษณะของอิสรภาพ

อิสรภาพเป็นสภาวะลักษณะหรือสภาวะธรรมที่หลุดพ้นว่างเป็นอิสระปราศจากการครอบงำของกิเลสอาสวะทั้งปวง มีอยู่ ๓ สภาวะคุณลักษณะ คือ

๒.๒.๔.๑ สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิต เรียกว่า “เจโตวิมุตติ” ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาพบว่าพระอรรถกถาจารย์ได้มีคำอธิบายขยายความไว้ว่า “เจโตวิมุตติ” หมายถึง ความหลุดพ้นแห่งจิตฝ่ายรูปรูปร่างคือรูปฌานสมาบัติ ๔ และ ฝ่ายอรูปฌานคืออรูปฌานสมาบัติ ๔ (สมาบัติ ๘ ก็เรียก)^{๔๙} หมายความว่า ดำเนินไปด้วยสมถกัมมัฏฐาน ภิกษุพวกหนึ่งมีจิตเอกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เดียว) เป็นหลัก จึงชื่อว่าเป็นเจโตวิมุตติ หลุดพ้นด้วยสมาธิ^{๕๐} หรือสมาธิที่สัมปยุตด้วยอหัตตผล ที่ชื่อว่าเจโตวิมุตติเพราะพ้นจากราคะ (ที่เป็นปฏิปักษ์ธรรมโดยตรง แต่ไม่ได้หมายความว่า จะระงับบาปธรรมอย่างอื่นไม่ได้)^{๕๑} ในที่นี้หมายถึงความหลุดพ้นด้วยมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน^{๕๒}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายขยายความว่า “เจโตวิมุตติ” คือความหลุดพ้นทางด้านจิต แปลกันว่า ความหลุดพ้นแห่งจิต หรือความหลุดพ้นด้วยกำลังจิตคือสมาธิ หมายถึง ภาวะจิตที่ประกอบด้วยสมาธิซึ่งการปราบราคะลงได้ ทำให้หลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งหลาย^{๕๓} เจโตวิมุตติบางอย่าง มีชื่อเรียกที่ท่านกำหนดไว้โดยเฉพาะ ตามสิ่งที่จิตกำหนดเป็นอารมณ์ หรือสิ่งที่จิตโน้มดึงเข้าไปนั้น เจโตวิมุตติชื่อเฉพาะชนิดที่กล่าวถึงมากที่สุด และท่านสนับสนุนให้

^{๔๙} ม.อ.อ. ๓/๑๘๖/๑๑๔, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๗ มัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ มหาสุญญตสูตร พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๔ ข้อ ๑๘๖ หน้า ๒๒๓.

^{๕๐} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๑๓๓/๑๑๐.

^{๕๑} ม.ม.ฎีกา ๑/๖๙/๓๓๔, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑ มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์ เสขปฏิปทาสูตร พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๓ ข้อ ๒๘ หน้า ๓๒.

^{๕๒} ม.ม.อ. ๑/๖๙/๑๗๗, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๒ มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์ อากังเขยยสูตร พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๒ ข้อ ๖๙ หน้า ๖๑.

^{๕๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๓๐๙.

ปฏิบัติ ได้แก่ อัปปมาณาเจโตวิมุตติ หรืออัปปมัญญาเจโตวิมุตติ คือการเจริญสมาธิ ด้วยการแผ่เมตตาจิต กรุณาจิต มุทิตาจิต อุเบกขาจิต ออกไปอย่างกว้างขวางทั่วไปหมด ไม่จำกัดขอบเขต ไม่มีประมาณ จนจิตนุ่มดิ่งในคุณธรรมนั้น ๆ เกิดอัปปมาสมาธิเป็นฌาน พ้นจากกิเลสจำพวกนิรวรณ และพ้นจากอกุศลที่เป็นคู่ปรับของอัปปมัญญาข้อนั้น ๆ คือ เมตตาเจโตวิมุตติเป็นอิสระจากพยาบาท กรุณาเจโตวิมุตติเป็นอิสระจากวิหิงสา (การเบียดเบียน) มุทิตาเจโตวิมุตติเป็นอิสระจากความริษยา อุเบกขาเจโตวิมุตติเป็นอิสระจากราคะ^{๕๔} ภาวะจิตในฌานนั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่อนคลาย ไม่มีความเศร้าหมองขุ่นมัว ไม่มีสิ่งรบกวนให้สะดุ้งหรือติดข้องอย่างใด ๆ เรียกว่าปราศจากนิรวรณ ท่านอนุโลมเรียกว่าเป็นความหลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งหลาย ตลอดเวลาที่ยังอยู่ในฌานนั้น ๆ (แต่เมื่อออกจากฌานแล้วกิเลสกลับมีได้อย่างเดิม ท่านเรียกว่าเป็นวิกขัมภนนิโรธหรือวิกขัมภนวิมุตติ คือดับกิเลส หรือหลุดพ้นด้วยเอาสมาธิข่มไว้)^{๕๕}

จากการศึกษาสภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิตพอสรุปได้ว่า สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิต ได้แก่ สภาวะคุณลักษณะของจิตที่ประกอบด้วยศักยภาพของสมาธิขั้นสูงที่ทำให้เกิดฌาน ภาวะของจิตในฌานนั้น เป็นภาวะที่สุขสงบผ่อนคลาย เป็นอิสระ ไม่มีความเศร้าหมองขุ่นมัว ปราศจากนิรวรณ หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งหลาย ตลอดเวลาที่ยังอยู่ในฌานนั้น ๆ เรียกว่า “เจโตวิมุตติ” ความหลุดพ้นด้วยมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน

๒.๒.๔.๒ สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยปัญญา เรียกว่า “ปัญญาวิมุตติ” ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาพบว่าพระอรรถกถาจารย์ได้มีคำอธิบายขยายความไว้ว่า “ปัญญาวิมุตติ” หมายถึงผู้บำเพ็ญวิปัสสนาล้วน ๆ จนบรรลุอรหัตตผล^{๕๖} หมายความว่า บรรดาภิกษุผู้ดำเนินไปด้วยวิปัสสนากัมมัฏฐาน ภิกษุพวกหนึ่งมีปัญหาเป็นหลัก จึงชื่อว่าเป็นปัญญาวิมุตติ หลุดพ้นด้วยปัญญา^{๕๗} ในคัมภีร์ทีฆนิกาย สีนตถกปิฎก มหาวคคฎีกา ได้มีคำอธิบายขยายความไว้ว่า “ผู้เป็นปัญญาวิมุต” หมายถึงหลุดพ้นด้วยกำลังปัญญา โดยไม่ได้บรรลุสมาธิขั้นสูงคืออวิโมกข์ทั้ง ๘ ประการ^{๕๘} ในที่นี้หมายถึงความหลุดพ้นด้วยมีวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน^{๕๙}

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๑๔-๓๑๕.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๐๕.

^{๕๖} ดูรายละเอียดใน อง.สตตก.อ.(บาลี) ๓/๑๔/๑๖๑.

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน ม.ม.อ.(บาลี) ๒/๑๓๓/๑๑๐.

^{๕๘} ที.ม.ฎีกา ๑๒๘/๑๔๔, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑ ทีฆนิกายมหาวรรค พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๑๒๘ หน้า ๗๕.

^{๕๙} ม.ม.อ. ๑/๖๘/๑๗๗, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๓ มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก อากังเขยสูตร พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๒ ข้อ ๖๘ หน้า ๖๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้อธิบายขยายความว่า “ปัญญาวิมุตติ” คือความหลุดพ้นด้านปัญญา แปลกันว่า ความหลุดพ้นด้วยปัญญา แต่ควรจะแปลว่า ความหลุดพ้นแห่งปัญญาด้วย เพราะหมายถึง ปัญญาบริสุทธิ์ หรือความรู้ถูกต้องสมบูรณ์ไม่มีกิเลสบดบังหรือบิดเบือน ซึ่งเกิดขึ้นแก่ผู้บรรลุอรหัตตผล ในเมื่อปัญญานั้นกำจัดอวิชชาได้แล้วทำให้ผู้นั้นหลุดพ้นจากกิเลสเครื่องผูกมัดทั้งปวง^{๖๐} ปัญญาวิมุตติหลุดพ้นด้วยปัญญา ได้แก่ ท่านผู้มีได้มีได้สัมผัสด้วยกายซึ่งวิโมกข์ ๘ อันละเอียด (ได้เพียงรูปฌาน ๔ ลงมา) แต่อาสวะทั้งหลายสิ้นไปแล้วเพราะเห็นอริยสัจจด้วยปัญญา^{๖๑} รู้ชัดสิ่งทั้งหลายตรงต่อสภาวะของมัน คือให้เข้าใจตามความเป็นจริงหรือตามที่สิ่งเหล่านั้นมันเป็นของมันเอง (ไม่ใช่เห็นไปตามที่เราวาดภาพให้มันเป็นด้วยความชอบความชัง ความอยากได้ หรือความขัดใจของเรา) รู้แจ้งชัดเข้าใจจริง จนถอนความหลงผิด รู้ผิดและยึดติดในสิ่งทั้งหลายได้ ถึงขั้นเปลี่ยนท่าทีต่อโลกและชีวิตใหม่ ทั้งท่าทีแห่งการมอง การรับรู้ การวางใจและความรู้สึกทั้งหลาย ความรู้ความเข้าใจถูกต้องที่เกิดขึ้นเรื่อย ๆ ในระหว่างการปฏิบัตินั้น เรียกว่า “ญาณ” มีหลายระดับ ญาณสำคัญในขั้นสุดท้ายเรียกว่า “วิชชา” เป็นสภาวะตรงข้ามที่กำจัดอวิชชา คือความหลงผิดไม่รู้แจ้งไม่รู้จักจริงให้หมดไป สภาวะจิตที่มีญาณหรือวิชชานั้นเป็นภาวะที่สุขสงบผ่อนคลายและเป็นอิสระ เพราะลอยตัวพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส เช่น ความชอบความชัง ความติดใจและความขัดใจเป็นต้น ไม่ถูกบังคับหรือชักจูงโดยกิเลสเหล่านั้น ให้มองเห็นหรือรับรู้สิ่งต่าง ๆ อย่างบิดเบือนจนพาความคิดและการกระทำที่ติดตามมาให้หันเหไป และไม่ต้องเจ็บปวดหรือเร่าร้อนเพราะถูกบีบคั้นหรือต่อสู้กับกิเลสเหล่านั้น ญาณและวิชชาจะนำไปสู่วิมุตติ คือความหลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริงซึ่งยั่งยืนถาวร (ท่านเรียกว่า สมุจเฉทนิโรธหรือสมุจเฉทวิมุตติ คือดับกิเลสหรือหลุดพ้นโดยเด็ดขาด)^{๖๒} บุคคลผู้หลุดพ้นในลักษณะนี้ มีชื่อเรียกว่า พระปัญญาวิมุต คือท่านผู้มุ่งหน้าบำเพ็ญแต่วิปัสสนา อาศัยสมณะเพียงใช้สมาธิเท่าที่จำเป็น พอเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอัสวักขยญาณเท่านั้น ได้สมณะไม่เกินรูปฌาน ๔ ได้แก่ พระสุกขวิปัสสนผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ได้สมาธิถึงระดับฌานต่อเมื่อถึงขณะแห่งมรรค พระปัญญาวิมุตผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนาที่ให้ผู้บรรลุอรหัตตผล พระปฏิสัมภีที่ปัดตะผู้บรรลุปฏิสัมภี ๔ คือ อตถปฏิสัมภีปัญหาแตกฉานในอรรถหรือปริชาแจ้งเจนในความหมาย ธัมมปฏิสัมภีปัญหาปัญหาแตกฉานในธรรมหรือปริชาแจ้งเจนในหลัก นิรุตติปฏิสัมภีปัญหาปัญหาแตกฉานในนิรุตติหรือปริชาแจ้งเจนในภาษา ปฏิภาณปฏิสัมภีปัญหาปัญหาแตกฉานในปฏิภาณหรือปริชาแจ้งเจนในความคิดทันการ^{๖๓}

จากการศึกษาสภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยปัญญาพอสรุปได้ว่า สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยปัญญา ได้แก่ สภาวะคุณลักษณะของปัญญาอัน

^{๖๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๒, หน้า ๓๐๙.

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๑.

^{๖๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๖.

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙๖.

บริสุทธิ์เกิดความเห็นแจ้งในอริยสัจจ์ เป็นสภาวะคุณลักษณะของจิตที่มีญาณหรือวิชาอันเป็นภาวะที่ สุขสงบผ่องใสและเป็นอิสระ เพราะลอยตัวพ้นจากอำนาจครอบงำของกิเลส หลุดพ้นเป็นอิสระที่แท้จริง ยิ่งยยืนถาวร เรียกว่า “ปัญญาวิมุตติ” ความหลุดพ้นด้วยมีวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน โดยอาศัย อานุภาพแห่งสมณะไม่เกินรูปฌาน ๔ เพียงเป็นปทัฏฐานของวิปัสสนาให้ประสิทธิภาพที่บรรลุดุสวัชฌ ญาณเท่านั้น ได้แก่ พระสุกขวิปัสสก พระปัญญาวิมุตผู้ได้ฌาน ๔ อย่างน้อยขั้นหนึ่งก่อนแล้วจึงเจริญ วิปัสสนาที่บรรลอรหัตตผล พระปฏิสัมภิที่ปตตะผู้บรรลปฏิสัมภิทา ๔

๒.๒.๔.๓ สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิตและปัญญา
 เรียกว่า “อุกโตภาควิมุตติ” ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาในคัมภีร์ที่ขนิภายมหาวรรคพบว่า พระผู้มีพระภาค เจ้าทรงตรัสกับพระอานนท์ว่า “ภิกษุผู้เข้าวิโมกข์ ๘ ประการ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ ทำให้สิ้นไปซึ่งอาสวะ ด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงในปัจจุบัน ภิกษุนี้เรียกว่า ผู้เป็นอุกโตภาควิมุต อานนท์ อุกโตภาควิมุตคืออย่างอื่นที่ดีกว่าหรือประริตกว่าอุกโตภาควิมุตนี้ ไม่มี”^{๖๔} พระอรรถกถาจารย์ได้มี คำอธิบายขยายความเพิ่มเติมว่า ผู้เป็นอุกโตภาควิมุต คือ ผู้หลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน หมายถึงพระอรหันต์ผู้ บำเพ็ญสมณะมาจนได้สมบัติ ๘ แล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อไป ชื่อว่าหลุดพ้นทั้ง ๒ ส่วน คือ หลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ (วิกขัมภนะ) และหลุดพ้นจากนามกายด้วยอริยมรรค (สมุจเฉทะ)^{๖๕}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายขยายความว่า “อุกโตภาควิมุตติ” แปลว่า ความหลุดพ้นทั้งสองส่วน ได้แก่ ท่านผู้ได้สัมพัสวิโมกข์ ๘ ด้วยกาย และอาสวะทั้งหลายก็สิ้นแล้ว เพราะเห็นอริยสัจจ์ด้วยปัญญา หมายถึงพระอรหันต์ผู้บำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมาก่อนแล้วจึงใช้ สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จ คือหลุดพ้นจากรูปกายด้วยอรุปสมาบัติ และหลุดพ้น จากนามกายด้วยอริยมรรค เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ หลุดพ้นด้วยวิกขัมภนะ ชมกิเลสไว้ด้วยกำลัง สมานธิของฌานวาระหนึ่ง และหลุดด้วยสมุจเฉทะ ตตติกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญาอีกวาระหนึ่ง^{๖๖} บุคคลผู้หลุดพ้นในลักษณะนี้ มีชื่อเรียกว่า พระอุกโตภาควิมุต ได้แก่ พระอุกโตภาควิมุตผู้ได้สมณะถึง อรูปฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้โลกีย์วิชา โลกียอภิญญา พระอุกโตภาควิมุตผู้ได้วิชา ๓ คือ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ จุตูปปาตญาณ อาสวัชฌญาณ พระอุกโตภาควิมุตผู้ได้อภิญญา ๖ คืออิทธิวิธี ทิพพโสธ เจโตปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ทิพพจักขุ อาสวัชฌญาณ พระอุกโตภาควิมุตผู้ได้

^{๖๔}ที่.ม.(ไทย) ๑๐/๑๓๐/๗๖.

^{๖๕}ที่.ม.อ. ๑๓๐/๑๑๓, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑ ที่ขนิภาย มหาวรรค มหาวินทานสูตร ที่ ๒ พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๑๐ ข้อ ๑๓๐ หน้า ๗๖.

^{๖๖}พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๙๒-๒๙๓.

บรรลุปฏิสัมภิตา ๔ คืออรรถปฏิสัมภิตาปัญญาแตกฉานในอรรถหรือปริชาแจ่มเจนในความหมาย ธัมมปฏิสัมภิตาปัญญาแตกฉานในธรรมหรือปริชาแจ่มเจนในหลัก นิรุตติปฏิสัมภิตาปัญญาแตกฉานในนิรุตติหรือปริชาแจ่มเจนในภาษา ปฏิภาณปฏิสัมภิตาปัญญาแตกฉานในปฏิภาณหรือปริชาแจ่มเจนในความคิด ทนการ^{๖๗}

จากการศึกษาสภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิตและปัญญาพอสรุปได้ว่า สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิตและปัญญา ได้แก่ ความหลุดพ้นทั้งสองส่วน คือหลุดพ้นด้วยการบำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมากจนมีศักยภาพทางจิตสูงถึงขั้นที่ได้สมบัติ ๘ แล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นปทัฏฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อจนมีประสิทธิภาพสูงสุดถึงขั้นที่สำเร็จอรหัตผล เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ หลุดพ้นด้วยวิกขัมภณะเพราะข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌานวาระหนึ่ง และหลุดพ้นด้วยสมุจเฉตตักิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญาอีกวาระหนึ่ง บุคคลผู้หลุดพ้นในลักษณะนี้ มีชื่อเรียกว่า พระอุกโตภาควิมุต ได้แก่ พระอุกโตภาควิมุตผู้ที่เจริญสมณะจนได้อรูปฌานอย่างน้อยหนึ่งขั้น แต่ไม่ได้โลกีย์วิชา โลกียอภิญา พระอุกโตภาควิมุตผู้ได้วิชา ๓ พระอุกโตภาควิมุตผู้ได้อภิญา ๖ และพระอุกโตภาควิมุตผู้ได้บรรลุปฏิสัมภิตา ๔

๒.๓ ปฏิบัติและวิธีการดำเนินไปสู่อิสรภาพ

ในทัศนคติของพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทนั้น มีจุดมุ่งหมายปลายทางคือวิมุตติความหลุดพ้นจากกิเลสซึ่งเราใช้ศัพท์ในปัจจุบันนี้ว่าอิสรภาพ ดังนั้นทางดำเนินไปสู่อิสรภาพ หลักธรรมที่นำไปสู่อิสรภาพ และวิธีปฏิบัติที่นำไปสู่อิสรภาพ จึงเป็นเรื่องที่น่านศึกษาเป็นอย่างยิ่งซึ่งผู้วิจัยจะได้นำการศึกษาไปตามลำดับดังนี้

๒.๓.๑ ทางดำเนินไปสู่อิสรภาพ

พระพุทธเจ้าทรงแสดงแนวทางดำเนินไปสู่อิสรภาพหรือความหลุดพ้นเป็นอิสระจากพันธกิเลสทั้งปวงด้วยอริยอัฏฐังคิกมรรค “ทางมีองค์ ๘ ประการ”^{๖๘} อันประเสริฐ คือ

๑. สัมมาทิฐิ เห็นชอบ ได้แก่ความรู้้อริยสัจ ๔ หรือ เห็นไตรลักษณ์ หรือรู้อกุศลและอกุศลมูลกับกุศลและกุศลมูล หรือเห็นปฏิจสมุปปาท
๒. สัมมาสังกัปปะ ดำริชอบ ได้แก่ เนกขัมมสังกัปป์ อพยาบาทสังกัปป์ อวิหิงสาสังกัปป์
๓. สัมมาวาจา เจรจาชอบ ได้แก่ วจีสุจริต ๔
๔. สัมมากัมมันตะ กระทำชอบ ได้แก่ กายสุจริต ๓

^{๖๗} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๙๖-๒๙๗.

^{๖๘} ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๓๐/๔๘๒-๔๘๓.

๕. สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพชอบ ได้แก่ เว้นมิจฉาชีพ ประกอบสัมมาอาชีวะ

๖. สัมมาวายามะ พยายามชอบ ได้แก่ ปธาน หรือ สัมมัปปธาน ๔

๗. สัมมาสติ ระลึกชอบ ได้แก่ สติปฏิฐาน ๔

๘. สัมมาสมาธิ ตั้งจิตมั่นชอบ ได้แก่ ฌาน ๔

อริยอัฏฐังคิกมรรค ทางมีองค์ ๘ ประการ นี้ เป็นอริยสัจจ์ ข้อที่ ๔ และได้ชื่อว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” แปลว่า “ทางสายกลาง” เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันพอดีที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระ ดับทุกข์ ปลอดภัย ไม่ติดข้องในที่สุดทั้งสอง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมณานุโยค^{๖๙}

จากการศึกษาทางดำเนินไปสู่อิสรภาพพอสรุปได้ว่า สัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะเป็นแนวทางดำเนินไปสู่อิสรภาพทางปัญญา คือการมองเห็นสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสังขารธรรมทั้งหลาย มีจิตใจเป็นอิสระเสรีและมีความสงบพบกับสันติภาพอย่างแท้จริง สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะและสัมมาอาชีวะเป็นแนวทางดำเนินไปสู่อิสรภาพทางกายและทางสังคม คือ การดำรงตนอยู่ด้วยดีและเป็นกัลยาณมิตรที่ดี ส่งเสริมความอยู่ร่วมกันด้วยดี สร้างสรรค์ภราดรภาพให้เกิดขึ้นในสังคม สัมมาวายามะ สัมมาสติและสัมมาสมาธิเป็นแนวทางดำเนินไปสู่อิสรภาพทางจิต คือการพัฒนาปรับปรุงจิตให้มีสมรรถภาพสูงขึ้นถึงขั้นที่ว่าจิตเป็นเอกภาพมีอารมณ์หนึ่งเดียว มีอิสระเสรีและใช้งานในทางปัญญาได้อย่างมีประสิทธิภาพที่สุด

๒.๓.๒ หลักธรรมที่นำไปสู่อิสรภาพ

นอกจากอิสรภาพแล้ว ในพระพุทธศาสนาก็ยังกล่าวถึงคำว่า เสรี ซึ่งในคัมภีร์ท่านกล่าวว่า เสรี คือ เป็นผู้ทำได้ตามที่พอใจ โดยไม่ขึ้นต่อผู้อื่น แล้วท่านก็กล่าวว่า เสรีมี ๒ คือ บุคคลเสรี และธรรมเสรี หรือเสรีธรรม กับ เสรีบุคคล คนที่จะมีเสรีภาพที่แท้จริง ก็ต้องพัฒนาจิตและปัญญาของตนให้มีอิสรภาพ ไม่อย่างนั้นแล้ว เสรีภาพที่แท้จริงจะเกิดขึ้นไม่ได้^{๗๐} เสรีบุคคลหรือบุคคลเสรี คือ บุคคลที่ประกอบด้วยธรรมเสรี^{๗๑} บาลีว่า “โย อิมานิ เสรีนา รมเมน สมนนาโคโต, โส วุจจติ ปุคฺคโล เสรี”^{๗๒} ต้องประกอบด้วยธรรมเสรีจึงเป็นบุคคลเสรี ธรรมเสรีท่านบรรยายไว้มี ๓๗ ประการ บาลีว่า “จตตารโ สติปฏิฐานา จตตารโ สมมปฺปธานา จตตารโ อธิธิปาทา ปญฺจินทรียานิ ปญจ พฺลานิ สตฺต โฟชฌงฺคา อริโย อฏฺฐงฺกิกิโก มคฺคโค. อโย ฌมฺโม เสรี”^{๗๓} แปลความว่า “สติปฏิฐาน ๔, สัมมัปปธาน ๔, อธิธิบาท ๔,

^{๖๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์.พรินต์ติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๓๕๔๘), หน้า ๒๑๕.

^{๗๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), *การศึกษาพัฒนาการหรือบูรณาการ*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๗๔.

^{๗๑} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๕/๔๑๗.

^{๗๒} ชุ.จ. (บาลี) ๓๐/๑๒๕/๓๔๗.

^{๗๓} ชุ.จ. (บาลี) ๓๐/๑๒๕/๓๔๗.

อินทรี ๕, พละ ๕, โภชฌงค์ ๗, อริยมรรคมีองค์ ๘, นี้เรียกว่าธรรมเสรี”^{๗๔} ธรรมเสรีเป็นหลักธรรมที่นำไปสู่ความหลุดพ้นเป็นอิสระ หลักธรรมชุดนี้ เมื่อตรัสระบุนั้นชื่อทั้งชุดในพระสูตร ทรงเรียกว่าเป็นอภิญาเทสิตธรรม และในพระอภิธรรมท่านแสดงไว้ว่าธรรม ๓๗ ประการนี้เป็นสัทธรรม^{๗๕}

จากการศึกษาหลักธรรมที่นำไปสู่อิสรภาพพอสรุปได้ว่า บุคคลที่ต้องการอิสรภาพและเสรีภาพที่แท้จริงนั้น ต้องพัฒนาคุณภาพจิตและปัญญาของตนให้มีอิสรภาพ โดยอาศัยธรรมเสรีซึ่งเป็นหลักธรรมที่นำไปสู่ความหลุดพ้นเป็นอิสระ ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔, สัมมัปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทรี ๕, พละ ๕, โภชฌงค์ ๗, อริยมรรคมีองค์ ๘ ในพระวินัยปิฎกเรียกว่ามรรคภาวนา ในพระสูตรเรียกว่าอภิญาเทสิตธรรม ในพระอภิธรรมเรียกว่าพระสัทธรรม ส่วนในคัมภีร์ชั้นอรรถกถาจารย์เรียกว่าโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ

๒.๓.๓ วิธีปฏิบัติที่นำไปสู่อิสรภาพ

ผู้วิจัยได้ศึกษาในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคพบว่า คำว่า “ปฏิบัติ” แปรจากคำว่า “อาเสวติ” ซึ่งมีความหมายหลายนัยแล้วแต่บริบท ในที่นี้ใช้คำว่า “ปฏิบัติ” เพื่อให้เป็นคำกลางของความหมายเหล่านั้น ในกรณีอื่นจะใช้คำว่า “เสพ” ก็ได้^{๗๖} วิธีปฏิบัติที่นำไปสู่อิสรภาพมี ๔ วิธี ดังที่พระอานนท์ได้แสดงไว้ดังนี้ “ผู้มีอายุทั้งหลาย ผู้ใดก็ตามไม่ว่าจะเป็นภิกษุหรือภิกษุณี ย่อมทำให้แจ้งอรหัตตในสำนักของเราด้วยมรรคครบทั้ง ๔ ประการ หรือมรรคใดมรรคหนึ่งในบรรดามรรค ๔ ประการนี้” คือ

๑. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญวิปัสสนามีสมณานาหน้า เมื่อเธอเจริญวิปัสสนามีสมณานาหน้า มรรคย่อมเกิด เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๒. ภิกษุเจริญสมณะมีวิปัสสนานาหน้า เมื่อเธอเจริญสมณะมีวิปัสสนานาหน้า มรรคย่อมเกิด เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

๓. ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป เมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป มรรคย่อมเกิด เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป

^{๗๔} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๕/๔๑๗.

^{๗๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, หน้า ๒๗๔.

^{๗๖} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑/๔๑๓.

๔. ภิกษุผู้มีใจถูกอุทัจจะในธรรมกันไว้ ในเวลาที่จิตตั้งมั่นสงบอยู่ภายใน มีภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้น ตั้งมั่นอยู่ มรรคก็เกิดแก่เธอ เธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น เมื่อเธอปฏิบัติ เจริญ ทำให้มากซึ่งมรรคนั้น ย่อมละสังโยชน์ได้ อนุสัยย่อมสิ้นไป^{๗๗}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้สรุปว่า วิธีปฏิบัติที่กล่าวไว้ในบาลีมีอยู่ ๔ วิธี คือ

๑. สมถปุพพังคมวิปัสสนา วิปัสสนาที่มีสมณานำหน้า (เรียกเต็มว่า สมถปุพพังคมวิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณานำหน้า)

๒. วิปัสสนาปุพพังคมสมณะ สมณะที่มีวิปัสสนานำหน้า (เรียกเต็มว่า วิปัสสนาปุพพังคมสมถภาวนา การเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนานำหน้า)

๓. ยุคนัทธสมถวิปัสสนา สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน (เรียกเต็มว่า สมถวิปัสสนายุคนัทธภาวนา การเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่ไปด้วยกัน)

๔. ธรรมุทัจจวิคคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุทัจจ คือความฟุ้งซ่านธรรมหรือตื่นธรรม (ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสบในระหว่างว่าเป็นมรรคผลนิพพาน) คำว่า “ธรรมุทัจจ” มาจาก ธรรมุทัจจะหรือธรรมุทัจจะ อรรถกถาเรียกว่า วิปัสสนุกิเลส^{๗๘}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายว่า วิปัสสนามีสมณานำหน้า หมายความว่า (เบื้องต้น) จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่ซ่านสาย มีสมาธิเกิดขึ้น ด้วยอำนาจเนกขัมมะ (ความคิดสลัดออก ไม่มีโลก ไม่พัวพันในกาม) ก็ตาม ด้วยอำนาจจอพยาบาท (คิดเมตตา) อาโลภสังขยา (ทำใจนึกถึงแสงสว่าง ไม่ให้วงเหงา) อวิกเขปะ (ความไม่ฟุ้งซ่านปราศจากอุทัจจะ) ธรรมวัตถาน (การกำหนดข้อธรรม ซึ่งทำให้ไม่มีวิจิกิจฉา) ญาณ (ความรู้) ปราโมทย์ (ความแช่มชื่นใจ) ก็ดี ด้วยอำนาจปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ด้วยอำนาจอากาสนัญจายตนสมาบัติ วิญญาณัญจายตนสมาบัติ อากิญจัญญายตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติก็ดี ด้วยอำนาจกสิณ ๑๐ ก็ดี อนุสติ ๑๐ อสุภะ ๑๐ หรือวิธีปฏิบัติต่าง ๆ เกี่ยวกับอานาปานสติ ๓๒ ประการก็ดี ไม่ว่าจะอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม ครั้นแล้วเกิดปัญญามองเห็นแจ้งซึ่งธรรมทั้งหลายที่เกิดแล้วในสมาธินั้น ๆ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างนี้เรียกว่า สมณะมาก่อนวิปัสสนามาตามหลัง คือเป็นสมถปุพพังคมวิปัสสนา^{๗๙}

สมณะมีวิปัสสนานำหน้า หมายความว่า (เบื้องต้น) วิปัสสนาใช้ปัญญาพิจารณาเห็นสิ่งต่าง ๆ ตามสภาวะที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา (ครั้นแล้ว) จิตเกิดความปล่อยวางธรรมทั้งหลาย อันปรากฏในวิปัสสนานั้น และยึดเอาภาวะปล่อยวางนั้นเองเป็นอารมณ์ จิตจึงมีภาวะอารมณ์หนึ่ง

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๑๓-๔๑๔.

^{๗๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๓๒๖.

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๗.

เดียว ปราศจากความขัดสาย มีสมาธิ อย่างนี้เรียกว่า วิปัสสนามาก่อน สมณะมาหลัง คือ เป็นวิปัสสนา
 ปุพพังคมสมณะ^{๘๐}

สมณะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน หมายถึงผู้ปฏิบัติเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กันไป
 โดยอาการ ๑๖ เช่น โดยอรรถแห่งอารมณ์เป็นต้น ยกตัวอย่าง เมื่อละอุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน) ก็เกิด
 สมาธิกล่าวคือภาวะที่จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่พลาณสาย ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์ พร้อมกันนั้นเมื่อละ
 อวิชชา ก็เกิดวิปัสสนาคือการตามดูรู้เห็นแจ้ง ซึ่งมีนิโรธเป็นอารมณ์อย่างนี้เรียกว่าทั้งสมณะและ
 วิปัสสนามีกิจเดียวกัน เป็นควบคู่กัน ไม่เกินกัน โดยอรรถแห่งอารมณ์^{๘๑}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้อธิบายขยายความต่อไปอีกว่า อรรถกถาสรรสร้าง
 คำอธิบายเป็นรูปแบบมากขึ้น โดยบรรยายว่า การเจริญสมณะและวิปัสสนาควบคู่กัน มิใช่หมายความว่า
 ทำทั้งสองอย่างพร้อมกันทีเดียว เพราะเราไม่สามารถพิจารณาสังขารด้วยจิตเดียวกันกับที่เข้า
 สมาบัติ คำว่าเจริญสมณะวิปัสสนาควบคู่กัน หมายความว่า เข้าสมาบัติถึงไหน ก็พิจารณาสังขารถึงนั้น
 พิจารณาสังขารถึงไหน ก็เข้าสมาบัติถึงนั้น กล่าวคือ เข้าปฐมฌาน ออกจากปฐมฌานแล้ว พิจารณา
 สังขาร ครั้นพิจารณาสังขารแล้ว ก็เข้าทุติยฌาน ออกจากทุติยฌานแล้ว พิจารณาสังขารอีก ครั้น
 พิจารณาสังขารแล้ว ก็เข้าตติยฌาน ฯลฯ อย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับจนเข้าเนวสัญญานาสัญญายตน
 สมาบัติ ออกจากเนวสัญญานาสัญญายตนแล้ว ก็พิจารณาสังขารอีก อย่างนี้เรียกว่าเจริญสมณะ
 วิปัสสนาควบคู่กันไป^{๘๒}

ธัมมูทัจจวิคคหิตมานัส วิถีปฏิบัติเมื่อจิตเขวเพราะธรรมูธัจจ หมายความว่า เมื่อผู้
 ปฏิบัติกำลังมโนการขั้น ๕ อย่างหนึ่งอย่างใดอยู่โดยไตรลักษณ์ เกิดมีโอภาสแสงสว่าง ญาณ ปิติ
 ปัสสัทธิความสงบเย็น สุข อธิโมกข์ความปลงใจหรือสัทธาแก่กล้า ปศุคะหะความเพียรที่พอดี อุปีฏฐาน
 สติชัดหรือสติกำกับอยู่ อุเบกขาจิตเรียบเสมอเป็นกลาง หรือนิกันตีความตั้งใจ เกิดขึ้นอย่างใดอย่าง
 หนึ่ง ผู้ปฏิบัติถึงถึงโอภาสเป็นต้นว่าเป็นธรรม (คือเข้าใจว่าเป็นมรรค ผล หรือ นิพพาน) เพราะการนึก
 ไปเช่นนั้น ก็จะเกิดความฟุ้งซ่านเป็นอุทธัจจะ ผู้ปฏิบัติมีใจถูกชักให้เขวไปด้วยอุทธัจจะแล้ว ก็จะไม่รู้
 ชัดตามความเป็นจริง ซึ่งสภาพที่ปรากฏอยู่ โดยภาวะเป็น ของไม่เที่ยง โดยภาวะที่เป็นทุกข์ โดยภาวะ
 ที่เป็นอนัตตา ดังนั้นจึงเรียกว่ามีจิตถูกชักให้เขวไปด้วยธรรมูธัจจ แต่ครั้งมีเวลาเหมาะที่จิตตั้งแน่วแน่
 สงบสนิทลงได้ในภายใน เคนชัด เป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่ผู้ปฏิบัตินั้นได้ วิถีปฏิบัติที่จะให้จิตสงบ
 เป็นสมาธิได้ ก็คือกำหนดด้วยปัญญารู้เท่าทันฐานะทั้ง ๑๐ มีโอภาสเป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุให้จิตกวัดแกว่ง

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๘.

^{๘๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒๙.

^{๘๒} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

หวั่นไหวเหล่านี้ เมื่อรู้เท่าทันแล้วก็จะเป็นผู้ฉลาดในธรรมุัจฉัจ จะไม่ลุ่มหลงคล้อยตาม จิตก็จะไม่หวั่นไหว จะบริสุทธิ์ ไม่หมองมัว จิตภาวนาก็จะไม่คลาด ไม่เสื่อมเสีย^{๘๓}

จากการศึกษาวิธีปฏิบัติที่นำไปสู่อิสระภาพพอสรุปได้ว่า วิธีปฏิบัติที่นำไปสู่อิสระภาพ ๔ ประการ คือ

๑. สมถบุพพังคมวิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า
๒. วิปัสสนาบุพพังคสมถภาวนา การเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำหน้า
๓. สมถวิปัสสนายุคนัตถภาวนา การเจริญสมถะและวิปัสสนาคบคู่ไปด้วยกัน
๔. ธรรมุัจฉัจวิคคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุัจฉัจ คือความฟุ้งซ่านธรรมหรือตื่นธรรม (ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสบในระหว่างว่าเป็นมรรคผลนิพพาน)

วิธีปฏิบัติทั้ง ๔ ที่ประการนี้ ตามแนวอธิบายของอรรถกถาแล้ว ก็จัดได้ว่ามีวิธีที่เป็นหลักใหญ่ ได้แก่ วิปัสสนามีสมถะนำหน้า และสมถะมีวิปัสสนานำหน้า ทั้ง ๒ วิธีนี้ น่าจะถือได้ว่าเป็นต้นแบบหรือเป็นที่มาของวิธีบำเพ็ญกรรมฐานมาจนถึงปัจจุบัน

ผลจากการศึกษาอิสระภาพในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทสรุปสาระสำคัญได้ดังนี้ ภาษาไทยคำว่า “อิสระภาพ” มีความหมายว่า ความเป็นใหญ่, ความเป็นไทแก่ตัว และการปกครองตนเอง ซึ่งมีรากศัพท์มาจากคำว่า อิสสรีย ในภาษาบาลี หมายถึงความเป็นใหญ่ และความเป็นอิสระ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ ให้ความหมายของคำว่า อิสสรีย หมายถึง ความเป็นอิสระ พระอรรถกถาจารย์ได้มีคำอธิบายขยายความไว้ว่า “อิสระภาพ” ทางสภาวะธรรมแล้วหมายถึง ความเป็นอิสระที่เกิดจากนิโรธ และความเป็นอิสระที่เกิดจากวิมุตติ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ให้ความหมายว่า ความเป็นอิสระนี้ เรียกว่าความสงบก็มี เรียกว่าความเป็นอิสระก็มี เรียกว่าความหลุดพ้นก็มี เรียกว่านิพพานก็มี แต่ความหมายที่แท้จริงก็คือการเป็นอิสระหลุดพ้นหรือปราศจากสิ่งที่มีมารบกวนเบียดเบียนให้เป็นความทุกข์ทรมาน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ให้ความหมายว่า อิสระภาพที่ใช้กันในภาษาไทยตรงกับคำว่าวิมุตติ

ภาษาสมัยใหม่เรียกความหลุดพ้นว่า “อิสระภาพ” หรือ “freedom” เพราะฉะนั้นอิสระภาพที่ใช้กันในภาษาไทยจึงตรงกับคำว่า “วิมุตติ” วิมุตตินั้นมีอยู่ ๕ ประเภท คือ ๑. วิกขัมภนวิมุตติ ๒. ตทังควิมุตติ ๓. สมุจเฉทวิมุตติ ๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ๕. นิสสรณวิมุตติ เมื่อว่าโดยสาระแท้ ๆ วิมุตติทั้ง ๕ ประเภทนี้ ก็คือ สมถะ วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน

อิสระภาพเป็นสภาวะลักษณะหรือสภาวะธรรมที่หลุดพ้นว่างเป็นอิสระปราศจากการครอบงำของกิเลสอาสวะทั้งปวง มีอยู่ ๓ สภาวะคุณลักษณะ ได้แก่ ๑. สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิต เรียกว่า “เจโตวิมุตติ” คือความหลุดพ้นทางด้านจิต โดยมีสมถกัมมัฏฐาน

^{๘๓} อ่างแล้ว.

เป็นพื้นฐาน ๒. สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยปัญญา เรียกว่า “ปัญญาวิมุตติ” คือความหลุดพ้นด้านปัญญา โดยมีวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน โดยอาศัยสมณะไม่เกินรูปฌาน ๔ เพียงเป็นบาทฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอาสวกขยญาณ ๓. สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิตและปัญญา เรียกว่า “อุกโตภาควิมุตติ” คือการหลุดพ้น ๒ วาระ หลุดพ้นด้วยการบำเพ็ญสมณะมาเป็นอย่างมากจนได้สมบัติ ๘ แล้วจึงใช้สมณะนั้นเป็นฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จอรหัตผล

แนวทางดำเนินไปสู่อิสรภาพหรือความหลุดพ้นเป็นอิสระจากพันธกิเลสทั้งปวงด้วยอริยอัฏฐังคิกมรรค ทางมืองค์ ๘ ประการ ชื่อว่า “มัชฌิมาปฏิปทา” แปลว่า ทางสายกลาง เพราะเป็นข้อปฏิบัติอันพอดี ที่จะนำไปสู่จุดหมายแห่งความหลุดพ้นเป็นอิสระในที่สุดทั้งสอง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอิตถกิลมณานุโยค สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะเป็นแนวทางดำเนินไปสู่อิสรภาพทางปัญญา คือการมองเห็นสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามกฎแห่งไตรลักษณ์ ไม่ยึดมั่นถือมั่นในสังขารธรรมทั้งหลาย มีจิตใจเป็นอิสระเสรีและมีความสงบพบกับสันติภาพอย่างแท้จริง สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะและสัมมาอาชีวะเป็นแนวทางดำเนินไปสู่อิสรภาพทางกายและทางสังคม คือ การดำรงตนอยู่ด้วยดีและเป็นกัลยาณมิตรที่ดี ส่งเสริมความอยู่ร่วมกันด้วยดี สร้างสรรค์ภราดรภาพให้เกิดขึ้นในสังคม สัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิเป็นแนวทางดำเนินไปสู่อิสรภาพทางจิต คือการพัฒนาปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูงขึ้นถึงขั้นที่ว่าจิตมีเอกภาพ ผ่องใส ไร้ทุกข์เป็นอิสระเสรีและสดชื่นเบิกบาน พร้อมทั้งจะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด บุคคลที่จะมีเสรีภาพที่แท้จริง ก็ต้องพัฒนาจิตและปัญญาของตนให้มีอิสรภาพ เสรีบุคคล คือบุคคลที่ประกอบด้วยธรรมเสรี ได้แก่สติปัญญา ๔, สัมมัปปธาน ๔, อิทธิบาท ๔, อินทริย ๕, พละ ๕, โภขณังค์ ๗, อริยมรรคมีองค์ ๘

วิธีปฏิบัติที่นำไปสู่อิสรภาพมี ๔ ประการ คือ ๑. สมถพุทฺพังคมวิปัสสนาภาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมณะนำหน้า ๒. วิปัสสนาบุพพุทฺทังคสมถภาวนา การเจริญสมณะโดยมีวิปัสสนาหน้า ๓. สมถวิปัสสนายุคันทรภาวนา การเจริญสมณะและวิปัสสนาควคู่ไปด้วยกัน ๔. ธัมมทธัจจวิคคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมธัจจ คือความฟุ้งซ่านธรรมหรือตื่นธรรม (ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสบในระหว่างว่าเป็นมรรคผลนิพพาน) วิธีปฏิบัติทั้ง ๔ ที่ประการนี้ ตามแนวอธิบายของอรรถกถาแล้ว ก็จัดได้ว่ามีวิธีที่เป็นหลักใหญ่ ได้แก่ วิปัสสนามีสมณะนำหน้า และสมณะมีวิปัสสนาหน้า หน้า ทั้ง ๒ วิธีนี้ น่าจะถือได้ว่าเป็นต้นแบบหรือเป็นที่มาของวิธีบำเพ็ญกรรมฐานมาจนถึงปัจจุบัน

บทที่ ๓

อิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

“อิสรภาพแห่งจิต” หรือ “สภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส” ซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์วิมุตติมรรค หนังสือทั่วไป เอกสารทางวิชาการ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์ที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ผู้วิจัยจะได้นำเสนอไปตามลำดับดังต่อไปนี้

๓.๑ จิต

คำว่า “จิต” (จิตต์) หรือใจมีความหมายเหมือนกันโดยคำว่า “จิต” เป็นภาษาบาลี ส่วนคำว่า “ใจ” เป็นภาษาสันสกฤต ที่บุคคลทั่วไปรู้จักกันดี ภาษาอังกฤษใช้คำว่า “Mind” ทั้งสามคำมีความหมายเหมือนกันซึ่งเป็นสภาวะที่ไม่มีรูปร่างไม่มีตัวตน และมีส่วนสัมพันธ์อยู่กับการทำงานของร่างกาย^๑ คำว่า “จิต” นี้มีความเป็นมาที่น่าสนใจ ซึ่งผู้วิจัยจะได้นำเสนอไปตามลำดับดังต่อไปนี้

๓.๑.๑ ความหมายของจิต

“จิต” นั้นมีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน ที่ปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก คือ จิตต์ มโน มานัส หทัย ปณฺฑร มนายตน์ มนินฺทริย วิญญาน วิญญานกฺขนฺโธ มโนวิญญานธาตฺ๒ จิต มโน มานัส หทัย ปันฑระ มนะ มนายตนะ มนินฺทริย วิญญาน วิญญานขันธ มโนวิญญานธาตฺ๓ และอรรถกถาได้กล่าวขยายอธิบายคำว่า “จิต” ในพระไตรปิฎกไว้ดังนี้

ชื่อว่า จิต เพราะเป็นสภาวะวิจิตร

ชื่อว่า มโน เพราะรับรู้อารมณ์

ชื่อว่า มานัส เพราะมีธรรมชาติที่สัมพันธ์กับมโน หรือมานัสก็คือใจนั่นเอง

ชื่อว่า หทัย เพราะอยู่ภายใน

ชื่อว่า ปันฑระ เพราะธรรมชาติที่ผ่องใส

ชื่อว่า มนายตนะ เพราะเป็นที่อยู่อาศัย เป็นบ่อเกิด เป็นที่ประชุม เป็นแดนเกิดแห่งใจ

^๑นางสมถวิล ธนวิทยาพล, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องจิตในพระสูตรต้นตปิฎก” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต, (สทวิทยาลัย), ๒๕๒๘, หน้า ๑๓๒, อ้างใน พระบุญญญูฤทธิ์ รัตนธโร (นุชเทียน), “การศึกษาเปรียบเทียบวงจิตของพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตใต้สำนึกของซิกมันด์ ฟรอยด์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๐, หน้า ๑๒.

^๒พ.ม.(บาลี) ๒๙/๑/๓.

^๓พ.ม.(ไทย) ๒๙/๑/๓.

ชื่อว่า มนินทรีย์ เพราะเป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์

ชื่อว่า วิญญาณ เพราะรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ

ชื่อว่า วิญญาณขันธ เพราะเป็นกองแห่งวิญญาณ

ชื่อว่า มโนวิญญาณธาตุ เพราะเป็นสภาวะที่รับรู้และรับทราบอันสมควรแก่ธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเป็นต้น^๕

ชื่อของจิตทั้ง ๑๐ ประการดังที่กล่าวมานี้ จะมีลักษณะเป็นอย่างเดียวกัน เป็นไวยาจน์ (ชื่อที่ใช้แทน) “จิต” ซึ่งมีความหมายเหมือนกันโดยอรรถ แตกต่างกันโดยพยัญชนะ แต่ที่เรียกชื่อไปต่าง ๆ กันนั้น ก็เพราะหน้าที่การทำงานไม่เหมือนกัน งานของจิตที่เป็นงานหลัก มีอยู่ ๔ อย่าง คือ ๑.รับ (เวทนา) ๒. จำ (สัญญา) ๓. คิด (สังขาร) ๔. รู้ (วิญญาณ)^๕

จากการศึกษาความหมายของจิตพอสรุปได้ว่า “จิต” นั้นมีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน โดยปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก คือ จิต มโน มานัส หทัย ปันชระ มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ แต่จิตนั้นมีความหมายเหมือนกันโดยอรรถ แตกต่างกันโดยพยัญชนะ ที่เรียกชื่อไปต่าง ๆ กันนั้น ก็เพราะจิตมีหน้าที่การทำงานไม่เหมือนกัน

๓.๑.๒ บุพภาคของคำว่า “จิต”

ในอินเดียมีศาสนาอยู่ด้วยกันเป็นจำนวนมาก เฉพาะลัทธิต่าง ๆ ที่มีแนวคิดปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนากายเถรวาทนั้นมีอยู่ถึง ๖๒ ลัทธิ^๖ ศาสนาพราหมณ์เป็นศาสนาหนึ่งในจำนวนลัทธิเหล่านั้น มีความยิ่งใหญ่ และมีอิทธิพลต่อชีวิต และ ขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวอินเดียในยุคนั้น ตลอดถึงยุคปัจจุบันเกือบทั้งหมด ระบบการศึกษาในศาสนาพราหมณ์ยึดถือคัมภีร์พระเวทเป็นหลัก ต่อมาการศึกษานั้นได้เจริญก้าวหน้าเนื่องจากมีผู้ศึกษาค้นคว้ากันอย่างจริงจังจนในที่สุดกลับกลายมาเป็นปรัชญาสาขาหนึ่ง เรียกว่า “ปรัชญาสาขาพระเวท” ปรัชญาสาขาพระเวท กล่าวกันว่าแตกสาขามาจากคัมภีร์อูปนิกซ์ และปรัชญาสาขาพระเวทนี้แหละที่ส่อเค้าให้เราเห็นว่าเรื่องของ จิต มโน วิญญาณ นั้น ได้มีการเรียนรู้ศึกษาค้นคว้ากันมาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาลแล้ว^๗

คำว่ามโน ได้ถูกนำมาใช้ก่อน ดังข้อความตอนหนึ่งในปรัชญาพระเวท ท่านสप्तพราหมณ์ อรรถกถาจารย์ ได้กล่าวไว้ว่า “มโน คือ ที่สุดแห่งชีวิตทั้งปวง มโนรับมาซึ่งอารมณ์กามทั้งปวง มโน

^๕ช.ม.อ. ๑/๒๒-๒๓, อ่างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑ ขุททกนิกาย มหานิทเทส กามสูตรนิตเทส พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒๙ ข้อ ๑ หน้า ๓, คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑ ขุททกนิกาย จุฬนิตเทส มานวปัญหานิทเทส อชิตมาถวปัญหา พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๓๐ ข้อ ๘ หน้า ๖๘.

^๖ปิ่น มุกขนัต, ปาฐกถาเรื่องจิต, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๔๗), หน้า ๓๘.

^๖ดูรายละเอียดใน ที.สี.(ไทย) ๙/๒๘-๑๐๒/๑๑-๓๙.

^๗ร.ท. บรรจบ บรรณรุจิ, จิต มโน วิญญาณ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๓-

อิสระจากกาม แต่ก็มีความเป็นสมบัติ เพราะไม่ปรารถนาอะไร”^๘ จากปรัชญาพระเวท ถ้านำมาศึกษาเปรียบเทียบกับปรัชญาโยคะ จะพบคำอธิบายถึงความหมายของ มโน เพิ่มเติมอีกว่า ก่อนพุทธกาล คำว่ามโน นั้นว่าเป็นแม่บทในเรื่องจิต โดยยึดเอามโนเป็นมูลเค้า ทำนได้แบ่งหลักพฤติกรรมของมโน ไว้เป็น ๔ ประเภท กล่าวคือ พุทธิ ได้แก่ พฤติการณ์ซึ่งเป็นไปในความแน่ใจ จิตต์ ได้แก่ พฤติการณ์ซึ่งเป็นไปในความตรึงตรอง, สมฤติ ได้แก่ พฤติการณ์ซึ่งเป็นไปในความระลึกทรงจำ, อหังการ ได้แก่ พฤติการณ์ซึ่งเป็นไปในความถือตัว นี่คือความเห็นของคนในสมัยก่อนพุทธกาลที่ถือว่ามโนเป็นแม่บทในเรื่องจิต^๙ ที่ได้กล่าวมานี้ แม้หลักฐานจะมองดูน้อยเกินไปแต่ก็มีเหตุผลพอที่จะทำให้เราตัดสินใจได้ว่า จิต มโน วิญญาณทั้ง ๓ คำนี้ มีใช้มาแล้วก่อนสมัยพุทธกาล

สำหรับในพระพุทธานุศาสนิกายเถรวาทนั้นถือว่า “จิต มโน วิญญาณ” เป็นอย่างเดียวกันในด้านสภาวะ แต่ชื่อที่ใช้เรียกเท่านั้นที่ต่างกันไป ดังพุทธพจน์ว่า

“ตถาคตเรียกลิงนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้นดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ตลอดทั้งคืนและวัน เปรียบเหมือนลิงเมื่อเที่ยวไปในป่าเล็กและป่าใหญ่จับกิ่งไม้ ปล่อยกิ่งนั้นแล้ว ย่อมจับกิ่งอื่น ปล่อยกิ่งนั้นแล้วย่อมจับกิ่งอื่นต่อไป ฉะนั้นตถาคตจึงเรียกลิงนี้ว่า จิตบ้าง มโนบ้าง วิญญาณบ้าง จิตเป็นต้นนั้น ดวงหนึ่งเกิดขึ้น ดวงหนึ่งดับไป ตลอดทั้งคืนและวัน”^{๑๐} พระพุทธพจน์บทนี้ เมื่อนำมาวิเคราะห์แล้ว จะได้แนวความคิดดังนี้

๑. จิต มโน วิญญาณ เป็นธรรมชาติอย่างเดียวกัน

๒. จิต มโน วิญญาณเกิดดับอยู่เสมอตลอดเวลาทั้งกลางวันและกลางคืน

๓. การเกิดดับของจิต มโน วิญญาณ เป็นไปในลักษณะสืบต่อกัน กล่าวคือ เมื่อดวงเก่ากำลังจะดับ ดวงใหม่ก็อาศัยพลังงานจากดวงเก่าเกิดขึ้น จึงสรุปได้ว่า การดับของดวงเก่า ก็คือการเกิดขึ้นของจิต มโน วิญญาณดวงใหม่ เพราะดวงใหม่อาศัยเหตุปัจจัยจากดวงเก่าจึงเกิดขึ้นได้^{๑๑}

นอกจากคำทั้ง ๓ นี้แล้วยังมีคำที่เป็นไวยากรณ์ ซึ่งใช้เรียกแทนกันได้ คำว่า “ไวยากรณ์” มาจากภาษาบาลีว่า “เววจน” แปลว่า คำที่มีรูปร่างต่างกัน แต่ความหมายเหมือนกัน^{๑๒} ซึ่งใช้เรียกแทนกันได้อีกด้วย

^๘ สมัคร บุรวาส, **ปรัชญาพราหมณ์สมัยพุทธกาล**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แพรวพิทยา, ๒๕๑๖), หน้า ๑๕๒.

^๙ สวามี สัตยานันทบุรี, **ปรัชญาโยคะ**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แพรวพิทยา, ๒๕๙๖), หน้า ๑๐.

^{๑๐} ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๖๑/๑๑๖.

^{๑๑} ร.ท. บรรจบ บรรณรุจิ, **จิต มโน วิญญาณ**, หน้า ๘.

^{๑๒} พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ), รศ.ดร. จำลอง สารพัดนึก, **พจนานุกรมบาลีไทย ฉบับนักศึกษา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๗๗๕, พุทธทาสภิกขุ, **สันติภาพ**, (กรุงเทพมหานคร : เพชรประกาย, ๒๕๔๙), หน้า ๑๓๙.

มานสะ (มานส์), มนายตนะ (มนายตน), มนินทริยะ (มนินทริย), ทั้งหมดมีรากศัพท์มาจากคำว่ามโน มานสะมีความหมายเหมือน มโน ซึ่งสำนวนไทยแปลว่า “ใจ” ดังตัวอย่างในคำว่า

“มโนปุพฺพคมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทฺฐุญฺเณ ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกขมนเวติ จกฺกัว วหโต ปทฺ.”^{๑๓}

“ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจชั่ว ก็จะพูดชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อย่อมตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น”^{๑๔}

“มโนปุพฺพคมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมนเวติ ฉายาว อนุปายินี.”^{๑๕}

“ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจดี ก็จะพูดดีหรือทำดีตามไปด้วย เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป เหมือนเงาติดตามตัวเขาไปฉะนั้น”^{๑๖}

จากการศึกษาบุพภาคของคำว่า “จิต” พอสรุปได้ว่า จิต มโน วิญญาณทั้ง ๓ คำนี้ มีมาแล้วก่อนสมัยพุทธกาล จิต มโน วิญญาณ เป็นธรรมชาติอย่างเดียวกัน มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา โดยมีลักษณะสืบทอดกันการดับของดวงเก่า ก็คือการเกิดขึ้นของจิต มโน วิญญาณดวงใหม่ เพราะดวงใหม่อาศัยเหตุปัจจัยจากดวงเก่าจึงเกิดขึ้นได้

๓.๑.๓ ธรรมชาติของจิต

ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทได้กล่าวถึงจิตเอาไว้ว่า “จิต” เป็นธรรมชาติที่เป็นนามธรรม ไม่มีรูปร่าง สันฐาน สี สัน วรรณะใด ๆ อาศัยอยู่ในร่างกายของสัตว์ทั้งหลาย เป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งที่มีอยู่จริง ๆ เป็นปรากฏการณ์ของธรรมชาติฝ่ายนามธรรมที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่แล้วก็ดับ ไปอย่างรวดเร็ว โดยอาศัยเหตุอาศัยปัจจัยต่าง ๆ ทำให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปตามกฎของธรรมชาติ โดยปกติแล้วธรรมชาติของจิตจะมีลักษณะดังต่อไปนี้

๓.๑.๓.๑ จิตเป็นธรรมชาติที่ผ่องใส หมายถึง จิตที่อยู่ในภาวะเดิม แต่กลับต้องเศร้าหมองไปเพราะกิเลสต่าง ๆ เข้ามารบกวน “ปภสฺสรมิทํ ภิกฺขเว จิตตํ อาคนฺตุเกหิ อุปกฺกิลเสหิ อุปกฺกิลฺลันฺทํ”^{๑๗} แปลความว่า “จิตนี้ผู้ตมแต่จิตนั้นเศร้าหมองเพราะอุปกิเลสที่เกิดขึ้นภายหลัง”^{๑๘}

^{๑๓} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๑/๑๔.

^{๑๔} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๑๕} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๒/๑๔.

^{๑๖} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๒/๒๔.

๓.๑.๓.๒ จิตเป็นธรรมชาติที่ตื่นรณกวัดแกว่งรักษาไว้ได้ยาก ห้ามไว้ได้ยาก
หมายถึงภาวะของจิตขณะที่ได้รับอารมณ์ย่อมไม่คงที่ ย่อมเปลี่ยนแปลงอารมณ์อยู่เสมอ พระอรุณกถาจารย์ได้อธิบายความหมายของแต่ละคำไว้ดังนี้

๑. ตื่นรณ หมายถึงตื่นรณไปในอารมณ์ทั้ง ๖ มี รูปารมณ์ เป็นต้น
๒. กวัดแกว่ง หมายถึงหวั่นไหว ไม่อาจจะตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์เดียวได้นาน ดุจทหารที่ไม่อาจทรงตัวอยู่ในอิริยาบถเดียวได้นาน ฉะนั้น

๓. รักษายาก หมายถึงให้ดำรงอยู่ในอารมณ์ธรรมที่เป็นสัพปายะได้ยาก

๔. ห้ามยาก หมายถึงห้ามหรือกั้นมิให้เข้าไปในวิสภาคารมณ์ได้ยาก^{๑๙}

๓.๑.๓.๓ จิตเป็นธรรมชาติที่ไม่มีตัวตน เทียบกับผู้เดียว เทียบไปกับกล มีถ้าเป็นที่อาศัย ความหมายของแต่ละคำนั้น ได้มีพระอรุณกถาจารย์อธิบายไว้ดังนี้

๑. เทียบไปกับกล หมายถึงรับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้
๒. เทียบไปดวงเดียว หมายถึงเกิดขึ้นที่ละดวง ๆ ดวงหนึ่งดับ ดวงหนึ่งจึงเกิดขึ้น จะไม่เกิดขึ้นพร้อมกัน

๓. ไม่มีรูปร่าง หมายถึงไม่มีสณฐาน ไม่มีสี เป็นต้น

๔. อาศัยอยู่ในถ้า หมายถึงอาศัยอยู่ในมหาภูตรูป ๔ และหทัยรูป^{๒๐}

๓.๑.๓.๔ จิตเป็นธรรมชาติที่รู้อารมณ์ (อารมณ์วิชานนลกฺขณฺ) คือได้รับอารมณ์อยู่เสมอนั่นเอง จึงเรียกว่ารู้อารมณ์

๑. อารมฺมณฺ จินฺเตตฺตีติ = จิตฺต ธรรมชาตฺตีติ โยมฺรู้อารมฺณฺ คือได้รับอารมณ์อยู่เสมอ ฉะนั้นธรรมชาตินั้นชื่อว่า “จิต”

๒. จินฺเตนฺติ สมฺปยุตฺตธมฺมา เอเตนาคีติ = จิตฺตํ สัมปยุตฺตธมฺมํ คือเจตสิกทั้งหลาย โยมฺรู้อารมฺณฺโดยอาศัยธรรมชาตินั้น ฉะนั้นธรรมชาตินี้เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณ์ของเจตสิกเหล่านั้น ชื่อว่า “จิต”

๓. จินฺตณมตฺตํ=จิตฺตํ ธรรมชาตฺตีติรู้อารมฺณฺ ได้รับอารมณ์ นั้นแหละชื่อว่า “จิต”^{๒๑}

^{๑๗} อก.เอกก.(บาลี) ๒๐/๔๙, ๕๑/๑๒.

^{๑๘} อก.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๙, ๕๑/๙.

^{๑๙} พุ.ธ.อ. ๒/๑๑๒, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑ ขุททกนิกาย ธรรมบท จิตตวรรค เมฆียเถรวัตถุ พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒๕ ข้อ ๓๓ หน้า ๓๕.

^{๒๐} พุ.ธ.อ. ๒/๑๒๖, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑,๒,๓,๔ ขุททกนิกาย ธรรมบท จิตตวรรค สังฆรักขิตเถรวัตถุ พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒๕ ข้อ ๓๗ หน้า ๓๗.

^{๒๑} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริจเฉทที่ ๑, ๒, ๖, พิมพ์ครั้งที่ ๘,** (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิทยวิสุทธการพิมพ์, ๒๕๔๐), หน้า ๕.

จากการศึกษา “จิต” สรุปรโดยภาพรวมว่า คำว่า จิต มโน วิญญาณ นั้น ได้มีการเรียนรู้ศึกษาค้นคว้ากันมาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาลแล้ว จิต มโน วิญญาณ เป็นอย่างเดียวกันในด้านสภาวะ จิตนั้นมีชื่อเรียกต่างกันเพราะหน้าที่การทำงานไม่เหมือนกัน เรียกว่าจิตเพราะเป็นสภาวะวิจิตร เรียกว่ามโนเพราะรับรู้อารมณ์ เรียกว่ามานัสเพราะมีธรรมชาติที่สัมปยุตกับมโน เรียกว่าหทัยเพราะอยู่ภายใน เรียกว่าปณฺธระเพราะธรรมชาติที่ผ่องใส เรียกว่ามนายตนะเพราะเป็นที่อยู่อาศัย เป็นบ่อเกิด เป็นที่ประชุม เป็นแดนเกิด แห่งใจ เรียกว่ามโนทริยเพราะเป็นใหญ่ในการรับรู้อารมณ์ เรียกว่า วิญญาณเพราะรับรู้อารมณ์ต่าง ๆ เรียกว่าวิญญาณขันธ์เพราะเป็นกองแห่งวิญญาณ เรียกว่ามโน วิญญาณธาตุเพราะเป็นสภาวะที่รับรู้และรับทราบอันสมควรแก่ธรรมทั้งหลาย มีผัสสะเป็นต้น

๓.๒ ศึกษาอิสรภาพแห่งจิตในคัมภีร์พระไตรปิฎก

ผู้วิจัยได้ศึกษาพบว่าในคัมภีร์ขุททกนิกาย อปทาน พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญคุณของ พระปัจเจกพุทธเจ้าให้พระอานนทเถระฟังว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย “มีธรรมกายมาก มีจิตเป็น อิสระข้ามห้วงทุกข์ทั้งหมดได้แล้ว มีจิตเบิกบานมีปกติเห็นประโยชน์อย่างยิ่ง”^{๒๒} บาลีว่า “พหุम्मกกายา จิตติสสรสา สพฺพทุกฺโขชฺชติณฺณา อุทฺทคฺคจิตฺตา ปรมตฺถสฺส”^{๒๓} พระอรรถกถาจารย์ได้อธิบายขยายความ ไว้ว่า “คำว่ามีธรรมกายมาก” ในที่นี้หมายถึงมีกายคือสภาวะธรรมมาก^{๒๔} ดังนั้น “สภาวะธรรมของจิตที่ หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส” หรือ “อิสรภาพแห่งจิต” ซึ่งมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกอย่าง หลากหลาย ผู้วิจัยจะได้นำการศึกษาไปตามลำดับดังต่อไปนี้

๓.๒.๑. พระพุทธเจ้ามีพระทัยเป็นอิสระจากกิเลส

๑. พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทอดพระเนตร ก็สักแต่ว่าทอดพระเนตร เมื่อสดับก็สักว่า สดับ เมื่อรับรู้ กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง ไม่ทรงติดใน รูปที่ทรงเห็น ไม่ทรงติดในเสียงที่สดับ ไม่ทรงติดในกลิ่น ไม่ทรงติดในรสและไม่ทรงติดในสัมผัสที่รับรู้ ไม่ทรงติดในธรรมารมณ์ที่ทรงรู้แจ้ง ไม่มีตัณหา ไม่มีใจประทุษร้าย ตัณหาและทิฏฐิ ไม่อาศัย ไม่พัวพัน พันขาด ไม่เกี่ยวข้องในรูปที่ทรงเห็น มีพระทัยเป็นอิสระจากกิเลส^{๒๕} พระผู้มีพระภาคทรงเห็นรูปทาง พระเนตร สดับเสียงทางพระโสต ทรงดมกลิ่นทางพระนาสิก ทรงลิ้มรสทางพระชิวหา ทรงถูกต้อง

^{๒๒} ขุ.อป.(ไทย) ๓๒/๑๓๔/๒๔.

^{๒๓} ขุ.อป.(บาลี) ๓๒/๑๓๔/๒๐.

^{๒๔} ขุ.อป.อ. ๑/๑๓๔/๒๔๕, อ่างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๔ ขุททกนิกาย อปทาน พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒๕ ข้อ ๑๓๔ หน้า ๒๔.

^{๒๕} ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๑๘/๑๑๖-๑๑๗.

โณภูฏัพพะทางพระวรกาย ทรงรู้ธรรมารมณฺ์ทางพระทัยแล้ว แต่ไม่ทรงมีความกำหนดด้วยความพอพระทัย มีพระทัยหลุดพ้นดีแล้ว^{๒๖}

๒. พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงละความอาศัยด้วยอำนาจตัณหาได้แล้ว สลัดทิ้งความอาศัยด้วยอำนาจทิฏฐิได้แล้ว เพราะเป็นผู้ทรงละความอาศัยด้วยอำนาจตัณหา สลัดทิ้งความอาศัยด้วยอำนาจทิฏฐิได้แล้ว พระผู้มีพระภาค จึงชื่อว่าไม่ทรงอาศัย คือ ไม่ติดแล้ว ไม่ติดแน่นแล้ว ไม่ติดพันแล้ว ไม่ติดใจแล้ว ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องกับตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ธรรมารมณฺ์ ตระกูล หมุ่คณะ อวาส ลาก ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉัยเภสัชบริขาร กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัณฺญาภพ อสัณฺญาภพ เวนสัณฺญานาสัณฺญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ อติต อนาคต ปัจจุบัน รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส โณภูฏัพพะที่รับรู้ และธรรมารมณฺ์ที่พึงรู้แจ้ง มีใจเป็นอิสระจากความอาศัย^{๒๗}

จากการศึกษาพระพุทธเจ้ามีพระทัยเป็นอิสระจากกิเลสพอสรุปได้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงมีอิสรภาพทางกาย และอิสรภาพแห่งจิตใจ มีอิสรภาพจากการเสพอารมณฺ์ทางอายตนะ ไม่ตกเป็นทาสของความทุกข์ทางอายตนะอันเป็นความสุขที่เกิดจากการเสพอารมณฺ์ทาง ตา หู จมูก ลิ้น และกาย รับรู้หรือสัมผัสสิ่งต่าง ๆ และ ทรงพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพให้เป็นอิสระจากวัตถุนิยม ยินดีด้วยปัจจัย ๔ ตามมีตามได้ ทรงเป็นอิสระจากตระกูล หมุ่คณะ แต่ทรงอนุเคราะห์ชาวโลก และสร้างสรรค์ให้เกิดภราดรภาพขึ้นในสังคม ทรงมีอิสรภาพทางจิตโดยการพัฒนาจิตให้เข้มแข็งด้วยพลังสมาธิที่มั่นคงเป็นเอกภาพด้วยรูปฌาน ๔ และอรูปฌาน ๔ แต่พระองค์ทรงใช้สมาธินั้นเพื่อให้เกิดอิสรภาพทางปัญญาที่รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ ปัญญาเย่อมบรมจิตให้เป็นอิสระบริสุทธฺ์จากกิเลสและปลดปล่อยจากความทุกข์ทั้งปวง

๓.๒.๒ พระปัจเจกสัมพุทธเจ้ามีจิตเป็นอิสระจากกิเลส

๑. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นละความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจตัณหา สลัดทิ้งความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจทิฏฐิได้แล้ว เพราะเป็นผู้ละความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจตัณหา สลัดทิ้งความเกี่ยวข้องด้วยอำนาจทิฏฐิได้แล้ว พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น จึงไม่เกี่ยวข้องในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ ไม่เกี่ยวข้อง ไม่ยึดถือ ไม่พัวพัน ในตระกูล หมุ่คณะ อวาส ลาก ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจฉัยเภสัชบริขาร กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัณฺญาภพ อสัณฺญาภพ เวนสัณฺญานาสัณฺญาภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ อติต อนาคต ปัจจุบัน ในรูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส โณภูฏัพพะที่รับรู้แล้ว และธรรมารมณฺ์ที่พึงรู้แจ้ง

^{๒๖} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๑๑๗.

^{๒๗} ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๙๒/๕๕๓.

ได้แก่ ไม่ยึด ไม่ติด ไม่พัวพัน ไม่สยบ คือ ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง มีใจเป็นอิสระจากความเกี่ยวข้อง^{๒๘}

๒. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นเป็นผู้พูดจริง ตั้งมั่นในความสัตย์ มีถ้อยคำมั่นคง เชื่อถือได้ ไม่กล่าวคำหลอกลวงชาวโลก งต งตเว้น คือ เว้นขาดจากฐานะแห่งการประดับ ได้แก่ ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๒๙}

๓. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นละข้ายัตถมหา สลัดทิ้งขายทิฏฐิได้แล้ว เพาะเป็นผู้ละขายตัณหา สลัดทิ้งขายทิฏฐิได้แล้ว พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงไม่ข้องขัดในรูป เสียง กลิ่น ฯลฯ รูปที่ให้เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ได้รับรู้แล้ว และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้ง ได้แก่ ไม่ยึด ไม่ผูก ไม่พัวพัน ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๓๐}

๔. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นเป็นผู้งด งตเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับความเป็นผู้มีเท้าอยู่ไม่สุข มีใจเป็นอิสระจากกิเลส ได้แก่ เป็นผู้พอใจในความหลีกเร้น ยินดีในความหลีกเร้น หมั่นประกอบความสงบแห่งจิตภายใน ไม่ห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนาเพิ่มพูนการอยู่ในเรือนว่าง มีฌาน เป็นผู้ยินดีในฌาน ขวนขวายในความเป็นผู้มีจิตมีอารมณ์หนึ่งเดียวหนักในประโยชน์ของตน^{๓๑}

๕. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นพิจารณาโดยแยบคายแล้ว จึงฉันอาหารมิใช่เพื่อเล่น มิใช่เพื่อมัวเมา มิใช่เพื่อตกแต่ง มิใช่เพื่อประดับ แต่ฉันเพียงเพื่อจะให้ร่างกายนี้ดำรงอยู่ เพื่อให้ร่างกายนี้ดำเนินไปได้ เพื่อระงับความลำบาก เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์เท่านั้น ด้วยมโนสิการว่า เราจักบำบัดเวทนาเก่า ไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น การดำเนินชีวิตของเรา ความไม่มีโทษและอยู่สบายได้ด้วยวิธีการแบบนี้ เป็นผู้งด งตเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับตัณหาในรส มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๓๒}

๖. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นตัดความรักด้วยอำนาจตัณหา ความรักด้วยอำนาจทิฏฐิ และความชังได้แล้ว คือ ตัดขาด ถอนขึ้น ละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีก ก็ไม่อาศัยตา ไม่อาศัยหู ฯลฯ ไม่อาศัยรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส และโผฏฐัพพะที่ได้รับรู้ และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้ง คือไม่ติดแล้ว ไม่ติดแน่นแล้ว ไม่ติดพันแล้ว ไม่ติดใจแล้ว ได้แก่ ออก สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องแล้ว มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๓๓}

^{๒๘} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๒๔/๔๑๔-๔๑๕.

^{๒๙} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๕/๔๖๖.

^{๓๐} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๘/๔๗๑.

^{๓๑} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๔๙/๔๗๕.

^{๓๒} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๑/๔๘๑.

^{๓๓} ชุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๒/๔๘๕.

๗. พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นละความยึดติดด้วยอำนาจตัณหา สลัดทิ้งความยึดติดด้วยอำนาจทิฐิได้แล้ว เพราะเป็นผู้ละความยึดติดด้วยอำนาจตัณหา สลัดทิ้งความยึดติดด้วยอำนาจทิฐิแล้ว พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นจึงไม่ติด ไม่ติดพัน ไม่เข้าไปติดในรูป ฯลฯ เสียง ฯลฯ รูปที่ได้เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่ได้รับรู้ และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้ง คือ ไม่ติดแล้ว ไม่ติดพันแล้ว ไม่เข้าไปติดแล้ว ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องแล้ว มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๓๔}

จากการศึกษาพระปัจเจกสัมพุทธเจ้ามีจิตเป็นอิสระจากกิเลสพอสรุปได้ว่า พระปัจเจกสัมพุทธเจ้าทรงมีอิสรภาพทางกาย ด้วยการพัฒนาทางกายหรือฝึกอบรมทางกายให้รู้จักติดต่อกี่ยวข้องกับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มีพระทัยเป็นอิสระใน รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ มีอิสรภาพในการบริโภคที่เป็นอิสระจากวัตถุนิยม ยินดีด้วยปัจจัย ๔ ตามมีตามได้ มีอิสรภาพแห่งจิตภายใน เป็นผู้ยินดีในฉน มีจิตเป็นเอกภาพมีอารมณ์หนึ่งเดียว มีอิสรภาพทางปัญญาประกอบด้วยวิปัสสนาที่อบรมปัญญาให้เกิดความรู้แจ้งตามความเป็นจริง ก่อให้เกิดอัสสัถยะอันเป็นประโยชน์ของพระปัจเจกสัมพุทธเจ้าเอง

๓.๒.๓ มุนีหรือนักปราชญ์มีจิตเป็นอิสระจากกิเลส

๑. มุนีละความติดด้วยอำนาจตัณหาได้แล้ว สลัดทิ้งความติดด้วยอำนาจทิฐิได้แล้ว ไม่ติดพัน ไม่เข้าไปติดในความยึดถือทั้งหลาย ได้แก่ เป็นผู้ไม่ติดแล้ว ไม่ติดพันแล้ว ไม่เข้าไปติดแล้ว ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องแล้ว มีใจเป็นอิสระจากความติด^{๓๕}

๒. มุนีละความอาศัยด้วยอำนาจตัณหาได้แล้ว สลัดทิ้งความอาศัยด้วยอำนาจทิฐิได้แล้ว ไม่อาศัยตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ ตระกูล หมู่คณะ อาวาส ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาตเสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขาร กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัตถุภพ อสัตถุภพ เนวสัตถุภวานาสัตถุภพ เอกโวการภพ จตุโวการภพ ปัญจโวการภพ ภพอดีต ภพอนาคต ภพปัจจุบัน ไม่อาศัยรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่รับรู้แล้ว และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้งแล้ว มุนีไม่อาศัย ได้แก่ ไม่ติดแล้ว ไม่ติดแน่นแล้ว ไม่ติดพันแล้ว ไม่ติดใจแล้ว ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องกับธรรมทั้งปวงแล้ว มีใจเป็นอิสระจากความอาศัย^{๓๖}

๓. มุนีละความแปดเปื้อนด้วยอำนาจตัณหาได้แล้ว สลัดทิ้งความแปดเปื้อนด้วยอำนาจทิฐิได้แล้ว ย่อมไม่ติด ไม่ติดแน่น ไม่แปดเปื้อนในกามและในโลก ได้แก่ เป็นผู้ไม่ถูกตัณหาและ

^{๓๔} พ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๗/๔๙๕.

^{๓๕} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๔/๗๑.

^{๓๖} พ.ม. (ไทย) ๒๙/๔๖/๑๖๑.

ทิวฐิติดแน่น แปรเปื้อน ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องในกามและในโลกแล้ว มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๓๗}

๔. มุนีนั้นละการนำเข้าไปด้วยอำนาจค้นหาได้แล้ว สลัดทิ้งการนำเข้าไปด้วยอำนาจทิวฐิติดได้แล้ว เพราะเป็นผู้ละการนำเข้าไปด้วยอำนาจค้นหา สลัดทิ้งการนำเข้าไปด้วยอำนาจทิวฐิติดแล้ว มุนีนั้น เชื่อว่าไม่ถูกค้นหาและทิวฐิตินำเข้าไป ได้แก่ ไม่เข้าไปติด ไม่เข้าไปถึง ไม่ติดใจ ไม่น้อมใจเชื่อ ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องในที่อาศัยทั้งหลายแล้ว มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๓๘}

๕. มุนีนั้นเป็นนักปราชญ์ พ้นขาดแล้วจากทิวฐิตีทั้งหลาย (ทิวฐิตี ๖๒) มุนีนั้นละได้แล้ว คือ ตัดขาดได้แล้ว ทำให้สงบได้แล้ว ระงับได้แล้ว ทำให้เกิดขึ้นไม่ได้อีก เผาด้วยไฟคือญาณแล้ว มุนีนั้น พ้นขาดแล้ว ไม่เกี่ยวข้องกับทิวฐิตีทั้งหลาย มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๓๙}

๖. มุนีนั้นละความติดด้วยอำนาจค้นหาได้แล้ว สลัดทิ้งความติดด้วยอำนาจทิวฐิติดได้แล้ว เพราะเป็นผู้ละความติดด้วยอำนาจค้นหา สลัดทิ้งความติดด้วยอำนาจทิวฐิติดแล้ว เป็นผู้ไม่ถูกค้นหาและทิวฐิตีเข้าไปติด จึงไม่ติด ไม่ติดพัน ไม่เข้าไปติด ในอบายโลก มนุษย์โลก เทวโลก ชั้นธโลก ธาตุโลก อายตนโลก เป็นผู้ไม่ติดแล้ว ไม่ติดพันแล้ว ไม่เข้าไปติดแล้ว ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องแล้ว มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๔๐}

๗. นักปราชญ์ละความติดด้วยอำนาจค้นหาได้แล้ว สลัดทิ้งความติดด้วยอำนาจทิวฐิติดได้แล้ว ไม่เข้าไปติดในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่รับรู้และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้ง ได้แก่ เป็นผู้ไม่ติดแล้ว ไม่ติดพันแล้ว ไม่เข้าไปติดแล้ว ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องแล้ว มีใจเป็นอิสระจากความติด^{๔๑}

จากการศึกษามุนีหรือนักปราชญ์มีจิตเป็นอิสระจากกิเลสพอสรุปได้ว่า มุนีนั้นเป็นนักปราชญ์ผู้มีอิสรภาพทางกาย ที่เป็นอิสระจากสิ่งแวดล้อมภายนอก เป็นอิสระจากวัตถุนิยม บริโภคปัจจัย ๔ ตามอรรถภาพ พอแต่กำลังร่างกายและสุขภาพตามวิสัยแห่งการใช้สอยของตน ดำรงอริยาบทอยู่ในที่สงัด ไม่เข้าไปติดในตระกูล หมู่คณะ ทองเที่ยวไปผู้เดียวอย่างอิสระเสรี มีอิสรภาพแห่งจิตภายในด้วยการพัฒนาคุณภาพจิตให้มีเอกภาพด้วยรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ และใช้สมรรถภาพของสมาธินั้นให้เกิดศกยภาพทางปัญญามีสติตั้งมั่น ไม่เข้าไปติดในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่รับรู้และธรรมารมณ์ที่พึงรู้แจ้ง มีใจเป็นอิสระจากกิเลส

^{๓๗} ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๐/๒๔๐.

^{๓๘} ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๑/๒๔๓.

^{๓๙} ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔๘/๓๙๕.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๓๙๕-๓๙๖.

^{๔๑} ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๓/๖๖-๖๗.

๓.๒.๔ ภิกษุผู้มีจิตเป็นอิสระจากกิเลส

๑. ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้เป็นผู้โอ้อวด ย่อมโอ้อวดว่า เราเป็นผู้สมบูรณ์ด้วยศีล บ้าง สมบูรณ์ด้วยวัตรบ้าง สมบูรณ์ด้วยศีลวัตรบ้าง สมบูรณ์ด้วยชาติบ้าง สมบูรณ์ด้วยโครตบ้าง สมบูรณ์ด้วยความเป็นบุตรของผู้มีตระกูลบ้าง สมบูรณ์ด้วยความเป็นผู้มีรูปร่างมั่งคั่ง เป็นผู้ได้ปฐมฌาน บ้าง เป็นผู้ได้ทุติยฌานบ้าง เป็นผู้ได้ตติยฌานบ้าง เป็นผู้ได้จตุตถฌานบ้าง เป็นผู้ได้อากาสนัญญาตนสมาบัติบ้าง เป็นผู้ได้วิญญูญาณัญญาตนสมาบัติบ้าง เป็นผู้ได้อากิญจัญญาตนสมาบัติบ้าง เป็นผู้ได้เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติบ้าง ภิกษุนี้ย่อมไม่โอ้อวด ได้แก่ เป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องกับแล้วกับความโอ้อวด มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๔๒}

๒. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ละการกล่าวเท็จ เว้นขาดจากการกล่าวเท็จได้แล้ว เป็นคนพูดจริงตั้งมั่นในความสัตย์ มีถ้อยคำมั่นคง เชื่อถือได้ ไม่กล่าวคำหลอกลวงชาวโลก ละวาจา söเสียด เว้นขาดจากวาจา söเสียดได้แล้ว ละวาจาหยาบ เว้นขาดจากวาจาหยาบได้แล้ว ละการพูดเพื่อเจ้อ เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้อได้แล้ว ประกอบด้วยวิจสุจริต ๔ กล่าววาจาปราศจากโทษ ๔ สถาน เป็นผู้งดแล้ว งดเว้นแล้ว เว้นขาดแล้ว ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องกับแล้วกับเดรัจฉานกถา มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๔๓}

๓. ภิกษุนั้นพิจารณาแล้วโดยแยกกาย จึงฉันอาหาร มิใช่เพื่อเล่น มิใช่เพื่อมัวเมา มิใช่เพื่อตบแต่ง มิใช่เพื่อประดับ แต่ฉันเพียงเพื่อจะให้ร่างกายนี้ดำรงอยู่ เพื่อให้ร่างกายนี้ดำเนินไปได้ เพื่อระงับความลำบาก เพื่ออนุเคราะห์พรหมจรรย์เท่านั้น ด้วยมโนสิการว่า เราจะบำบัตเวทนาเก่า ไม่ให้เวทนาใหม่เกิดขึ้น การดำเนินชีวิตของเรา ความไม่มีโทษและอยู่สบายได้ด้วยวิธีการอย่างนี้ ย่อมละบรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งตัณหาในรส เป็นผู้งดแล้ว งดเว้นแล้ว เว้นขาดแล้ว ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องกับตัณหาในรสแล้ว มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๔๔}

๔. ภิกษุเห็นรูปทางตาแล้ว ไม่รวบถือ ไม่แยกถือ ย่อมปฏิบัติเพื่อสำรวมจักขุนทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้วจะเป็นเหตุให้บาปอกุศลคืออภิชฌา และโทมนัสครอบงำได้ ย่อมรักษา จักขุนทรีย์ถึงความสำรวมจักขุนทรีย์ ภิกษุชื่อว่า ไม่เป็นผู้มีตาลอกแลก พึงละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งความเป็นผู้มีตาลอกแลก ได้แก่ เป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับความเป็นผู้มีตาลอกแลก มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๔๕}

๕. ภิกษุพึงเป็นผู้มีฌาน ไม่พึงเป็นผู้มีเท้าอยู่ไม่สุข พึงเป็นผู้พอใจในความหลีกเร้น ยินดีในความหลีกเร้น หมั่นประกอบความสงบแห่งจิตภายในไม่ห่างจากฌาน ประกอบด้วยวิปัสสนา

^{๔๒} พ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๘/๘๕.

^{๔๓} พ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๕/๒๕๗.

^{๔๔} พ.ม.(ไทย) ๒๙/๘๘/๒๗๙-๒๘๐.

^{๔๕} พ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๕๗/๔๓๙.

เพิ่มพูนการอยู่ในเรือนว่าง มีมาน เป็นผู้ยินดีในมาน ขวนขวายในความเป็นผู้มีจิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว
หนักในประโยชน์ของตน พึงละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งความเป็นผู้มีเท้าอยู่ไม่
สุข ได้แก่ เป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับความเป็นผู้มีเท้าอยู่ไม่สุข
มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๔๖}

๖. ภิกษุไม่ทำความล่อลวงหรือไม่ปรารณากำไร ไม่แลกเปลี่ยนบาตร จีวร หรือ
บริขารอื่นอย่างใดอย่างหนึ่งกับสทรรมิก ๕ จำพวก ภิกษุชื่อว่าไม่ดำรงชีวิตในการซื้อขาย พึงละ
บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งการซื้อขาย ได้แก่ เป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัด
ออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับการซื้อขาย มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๔๗}

๗. ภิกษุไม่พึงว่าร้ายสมณพราหมณ์และเทวดาเหล่านั้น ด้วยกิเลสอย่างหยาบบ้าง
ด้วยกิเลสอย่างกลางบ้าง ด้วยกิเลสอย่างละเอียดบ้าง ไม่พึงก่อ ไม่พึงให้เกิด ไม่พึงให้เกิดขึ้น ไม่พึงให้
บังเกิด ไม่พึงให้บังเกิดขึ้น ซึ่งกิเลสเป็นเหตุว่าร้าย พึงละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีก
ซึ่งกิเลสเป็นเหตุว่าร้าย ได้แก่ เป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกัปกิเลส
เป็นเหตุว่าร้าย มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๔๘}

๘. ภิกษุมุ่งหวังลาภ ไม่พึงพูดเลียบเคียงกับคน เพราะลาภเป็นเหตุ เพราะลาภเป็น
ปัจจัย เพราะลาภเป็นต้นเหตุ เพราะมุ่งการเกิดแห่งลาภโดยเฉพาะ พึงละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป
ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งการพูดเลียบเคียง ได้แก่ เป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น
ไม่เกี่ยวข้องกับการพูดเลียบเคียง มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๔๙}

๙. ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ กล่าววาจามุ่งได้จีวร กล่าววาจามุ่งได้บิณฑบาต กล่าว
วาจามุ่งได้เสนาสนะ กล่าววาจามุ่งได้ปัจจัยเภสัชบริขาร ภิกษุไม่พึงกล่าว คือ ไม่พึงพูด ไม่พึงบอก ไม่
พึงแสดง ไม่พึงชี้แจงวาจามุ่งได้ โดยที่สุดจนถึงวาจาแสดงธรรม ได้แก่ พึงละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป
ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งวาจามุ่งได้ ได้แก่ เป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง
กับวาจามุ่งได้ มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๕๐}

๑๐. ภิกษุพึงเว้นจากความคะนอง พึงงดเว้น เว้นขาดจากความคะนอง พึงละ
บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งความคะนอง ได้แก่ เป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัด
ออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับความคะนอง มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๕๑}

^{๔๖} ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๖๐/๔๔๗-๔๔๘.

^{๔๗} ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๖๔/๔๖๑.

^{๔๘} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๔๖๒.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๔๖๕.

^{๕๐} ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๖๕/๔๖๖.

^{๕๑} ชุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๖๐/๔๔๙.

๑๑. ภิกษุไม่พึงศึกษา ไม่พึงประพฤติ ไม่พึงประพฤติโดยเอื้อเพื่อ ไม่พึงสมาทาน ประพฤติความเป็นผู้คะนอง พึงละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งความเป็นผู้คะนอง ได้แก่ เป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับความเป็นผู้คะนอง มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๕๒}

๑๒. ภิกษุนั้นรู้ชัดส่วนสุดทั้ง ๒ ด้านแล้ว ไม่ยึดติดในท่ามกลางด้วยมันทา คือ พิจารณาทำให้กระจ่าง ทำให้แจ่มแจ้งด้วยปัญญาอย่าไม่เข้าไปยึดติด ออกแล้ว สลัดออกแล้ว พ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องแล้ว มีใจเป็นอิสระจากความยึดติด^{๕๓} คำว่า “ไม่ยึดติดในท่ามกลางด้วยมันทา” มีอธิบายว่าไม่ติดแล้ว ไม่เข้าไปติดแล้ว ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องแล้วในท่ามกลางด้วยปัญญา มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๕๔}

จากการศึกษาภิกษุมิจิตเป็นอิสระจากกิเลสพอสรุปได้ว่า ภิกษุมิอิสรภาพในระดับศีลเป็นเอกลักษณ์เดียวกัน เป็นผู้มีบุคลิกภาพที่สงบด้วยอานูภาพแห่งศีล ประพฤติสุจริตทางกาย วาจา สร้างสรรค์ภราดรภาพให้เกิดขึ้นในสังคม ประกอบอาชีพหาเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ ไม่ประกอบอนเสนาหลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ มีอัตลักษณ์ที่มั่นคงน้อยและสันโดษพิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔ ตามอัตภาพ พอสมควรแก่ภาวะฐานะ ไม่ปรารถนาสิ่งของอันไม่สมควรแก่สมณภาวะ มีอิสรภาพในระดับสมาธิ พัฒนาคุณภาพจิตให้ตั้งมั่น เป็นผู้ยินดีในฉันทนั้นประกอบความสงบแห่งจิตภายใน มีจิตเป็นเอกภาพ มีอารมณ์หนึ่งเดียว มีสมรรถภาพที่เป็นอิสระจากนิวรณ์ธรรม และมีอิสรภาพในระดับปัญญา พัฒนา ศักยภาพของจิตให้ประกอบด้วยวิปัสสนาอบรมปัญญาให้เกิดประสิทธิภาพที่รู้แจ้งในส่วนสุดทั้งสอง คือ กามสุขัลลิกานุโยค และอัตตกิลมณานุโยค พิจารณาทำให้กระจ่างแจ่มแจ้งด้วยปัญญา ไม่เข้าไปยึดติด หลุดพ้นเป็นอิสระจากอนุสัยกิเลสทั้งปวง

๓.๒.๕ บุคคลมิจิตเป็นอิสระจากกิเลส

๑. บุคคลเป็นผู้วางเฉย มีสติทุกเมื่อ เห็นรูปทางตาแล้ว ก็ไม่กำหนดในรูปที่ชวนให้กำหนด ไม่ขัดเคืองในรูปที่ชวนให้ขัดเคือง ไม่โกรธในรูปที่ชวนให้โกรธ ไม่หลงในรูปที่ชวนให้หลง ไม่มัวเมาในรูปที่ชวนให้มัวเมา ได้ยินเสียงทางหู ฯลฯ ตมกลิ่นทางจมูก ฯลฯ ลิ้มรสทางลิ้น ฯลฯ ถูกต้อง โผฏฐัพพะทางกาย ฯลฯ รู้ธรรมารมณ์ทางใจแล้ว ก็ไม่กำหนดในธรรมารมณ์ที่ชวนให้กำหนด ไม่ขัดเคืองในธรรมารมณ์ที่ชวนให้ขัดเคือง ไม่โกรธในธรรมารมณ์ที่ชวนให้โกรธ ไม่หลงในธรรมารมณ์ที่ชวนให้หลง ไม่มัวเมาในธรรมารมณ์ที่ชวนให้มัวเมา เมื่อเห็น ก็เป็นเพียงเห็น เมื่อได้ยิน ก็เป็นเพียงได้ยิน เมื่อรับรู้ กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ก็เป็นเพียงรับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ ก็เป็นเพียงรู้แจ้ง ไม่ติดในรูปที่เห็น

^{๕๒} พ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๖๕/๔๗๐.

^{๕๓} พ.จ.ญ.(ไทย) ๓๐/๑๑/๘๑.

^{๕๔} พ.จ.ญ.(ไทย) ๓๐/๙/๗๔.

ไม่ติดในเสียงที่ได้ยิน ไม่ติดในกลิ่น ไม่ติดในรส ไม่ติดในสัมผัสที่รับรู้ ไม่ติดในธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งแล้ว ไม่มีตัณหา ไม่มีใจประทุษร้าย ตัณหาและทิฐิไม่อาศัย ไม่พัวพัน พัวขาด ไม่เกี่ยวข้องในรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส โภภุญัพพะที่รับรู้และธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๕๕}

๒. บุคคลนั้น ไม่พึงก่อถ้อยคำขัดแย้งกัน ไม่พึงก่อการทะเลาะกัน ไม่พึงก่อการบาดหมางกัน ไม่พึงก่อการแก่งแย่งกัน ไม่พึงก่อการวิวาทกัน ไม่พึงก่อการมุงร้ายกัน พึงละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งการทะเลาะ การบาดหมาง การแก่งแย่ง การวิวาท การมุงร้ายกัน ได้แก่ พึงเป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องกับการทะเลาะ การบาดหมาง การแก่งแย่ง การวิวาท การมุงร้าย มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๕๖}

๓. บุคคลนั้นละความอาศัยด้วยอำนาจตัณหาได้แล้ว สลัดทิ้งความอาศัยด้วยอำนาจทิฐิได้แล้ว ไม่อาศัยตา ไม่อาศัยหู ไม่อาศัยจมูก ไม่อาศัยลิ้น ไม่อาศัยกาย ไม่อาศัยใจ ได้แก่ ไม่ติดแล้ว ไม่ติดแน่นแล้ว ไม่ติดพันแล้ว ไม่ติดใจแล้ว ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องกับรูป เสียง กลิ่น รส โภภุญัพพะ ธรรมารมณ์ ตระกูล หมู่คณะ อาวาส รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส โภภุญัพพะที่รับรู้ และธรรมารมณ์ที่รู้แจ้ง มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๕๗}

๔. บุคคลมีความประพฤติผลุนผลัน คือ ความประพฤติด้วยอำนาจราคะของบุคคลผู้กำหนด ความประพฤติด้วยอำนาจโทสะของบุคคลผู้ขัดเคือง ความประพฤติด้วยอำนาจโมหะของบุคคลผู้หลง ความประพฤติด้วยอำนาจความถือตัวของบุคคลผู้ยึดติด ความประพฤติด้วยอำนาจทิฐิของบุคคลผู้ยึดมั่นทิฐิ ความประพฤติด้วยอำนาจอุทธัจจะของบุคคลผู้ฟุ้งซ่าน ความประพฤติด้วยอำนาจวิจิกิจฉาของบุคคลผู้ลังเล ความประพฤติด้วยอำนาจอนุสัยของบุคคลผู้ตกไปในพลังกิเลส ดังนั้นบุคคลพึงเป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับความประพฤติผลุนผลัน มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๕๘}

๕. บุคคลย่อมเกี่ยวข้อง คือ เกี่ยวเกาะ ถือ ยึดมั่น ถือนั้นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ยึดมั่นถือนั้นในคติ การถือกำเนิด การปฏิสนธิ ยึดมั่นถือนั้นในภพ สงสารวัฏฏะ ด้วยตัณหา ไต เพราะเหตุานั้น ตัณหานั้น จึงตรัสเรียกว่ากิเลสเครื่องเกี่ยวข้อง บุคคลไม่พึงติดอยู่กับตัณหา คือ พึงละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งตัณหา ได้แก่ พึงเป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับตัณหา มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๕๙}

^{๕๕} พ.ม.(ไทย) ๒๙/๙๐/๒๘๑.

^{๕๖} พ.ม.(ไทย) ๒๙/๖๓/๒๐๓-๒๐๔.

^{๕๗} พ.ม.(ไทย) ๒๙/๙๑/๒๘๕.

^{๕๘} พ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๗๘/๕๑๑-๕๑๒.

^{๕๙} พ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๗๙/๕๑๓.

๖. คนบางคนในโลกนี้ ดูหมิ่นผู้อื่นเพราะชาติบ้าง เพราะโคตรบ้าง เพราะเรื่องอื่น นอกจากที่กล่าวแล้วบ้าง ความถือตัว ความลำพองตน ความทะนงตน ความเหอเหมิ ความที่จิตต้องการเชิดชูตนเป็นจุดจรงเห็นปานนี้ คือ ความดูหมิ่น ดังนั้นบุคคลไม่พึงดำรงอยู่ในความดูหมิ่น พึงละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งความดูหมิ่น ได้แก่ พึงเป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับความดูหมิ่น มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๖๐}

๗. ผู้ใดละความอาศัยด้วยอำนาจตัดหาได้แล้ว สลัดทิ้งความอาศัยด้วยอำนาจทิวณฺโณได้แล้ว ไม่อาศัยตา ไม่อาศัยหู ไม่อาศัยจมูก ไม่อาศัยลิ้น ไม่อาศัยกาย ไม่อาศัยใจ ไม่อาศัยรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณฺ์ ตระกูล หมู่คณะ อาवास ลาก ยศ สรรเสริญ สุข จีวร บิณฑบาตเสนาสนะ คิลานปัจฉัยเภสัชบริขาร กามธาตุ รูปธาตุ อรูปธาตุ กามภพ รูปภพ อรูปภพ สัญญายมมํ อสัญญายมมํ เนวสัญญานาสัญญายมมํ เอกโวการภพ จตฺตโวการภพ ปญฺจโวการภพ ภพอดีต ภพอนาคต ภพปัจจุบัน ไม่อาศัยรูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน กลิ่น รส โผฏฐัพพะที่รับรู้แล้ว และธรรมารมณฺ์ที่พึงรู้แจ้ง ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้อง มีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๖๑}

๘. เป็นผู้งดเว้นจากความสงสัยทั้งหลาย วิจิกิจฉัตรสฺเรียกว่าความสงสัย ได้แก่ ความสงสัยในทุกข์ ความสงสัยในสมุทัย ความสงสัยในนิโรธ ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ความสงสัยในส่วนเบื้องต้น ความสงสัยในส่วนเบื้องปลาย ความสงสัยในส่วนเบื้องต้นและส่วนเบื้องปลาย ความสงสัยในปฏิจจสมุปบาทว่าเพราะธรรมนี้เป็นปัจฉัยธรรมนี้จึงมี ความหวาดหวั่นแห่งจิต ความติดขัดในใจเห็นปานนี้ บุคคลงด งดเว้น คือ เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง มีใจเป็นอิสระจากความสงสัย^{๖๒}

๙. บุคคลผู้ไม่มีเครื่องกังวล ไม่ข้องในกามภพ ได้แก่ เครื่องกังวลคือราคะ เครื่องกังวลคือโทสะ เครื่องกังวลคือโมหะ เครื่องกังวลคือมานะ เครื่องกังวลคือทิวณฺโณ เครื่องกังวลคือกิเลส เครื่องกังวลคือทุจฺจิต เครื่องกังวลเหล่านี้ ผู้ใดละได้แล้ว ตัดขาดได้แล้ว ทำให้สงบแล้ว ระวังได้แล้ว ทำให้เกิดไม่ได้อีก เผาด้วยไฟคือญาณแล้ว ผู้นั้นตรัสเรียกว่า ไม่มีเครื่องกังวล บุคคลผู้ไม่มีเครื่องกังวล ไม่ข้อง คือไม่เกาะติด ไม่เกี่ยวพัน ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องในกามภพ มีใจเป็นอิสระจากเครื่องกังวล^{๖๓}

๑๐. พวกกัลยาณปุถุชน ปรรณนาความสะอาด คือ ปรรณนาความก้าวอย่างสู่อริยมรรค พระเสขะปรรณนาอรหัตตผล ซึ่งเป็นธรรมอันเลิศ เมื่อบรรลอรหัตตผล พระอรหันต์ไม่ปรรณนาอกุศลธรรม ไม่ปรรณนากามคุณ ๕ ไม่ปรรณนาทิวณฺโณ ๖๒ ไม่ปรรณนาอกุศลธรรมอันมีใน

^{๖๐} พุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๗๗/๕๐๕.

^{๖๑} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๓๔/๑๖๙.

^{๖๒} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๓๔/๑๘๒.

^{๖๓} พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๒๘/๑๔๘.

ไตรชาตุ^{๖๔} ไม่ปรารถนาความก้าวอย่างสู่อริยมรรค ไม่ปรารถนาอรรถัตตผลซึ่งเป็นธรรมอันเลิศ พระอรหันต์ก้าวล่วงความปรารถนา ล่วงพ้นความเจริญและความเสื่อมเสียแล้ว งดเว้นแล้ว ไม่ยึดมั่นในทิวฏฐิที่มีอยู่ ได้แก่ งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องแล้วกับความหมดจด และความไม่หมดจดมีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๖๕}

๑๑. พาลปุถุชนทุกจำพวกย่อมกำหนด พระเสขะ ๗ จำพวก รวมทั้งกัลยาณปุถุชน ย่อมยินดี ยินดียิ่ง ยินดีเฉพาะเพื่อถึงธรรมที่ยังไม่ถึง เพื่อบรรลุธรรมที่ยังไม่บรรลุ เพื่อให้แจ้งธรรมที่ยังมิได้ทำให้แจ้ง พระอรหันต์เป็นผู้งด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้อง พึงมีใจเป็นอิสระจากกิเลส^{๖๖} พระอรหันต์ผู้ไม่มีกิเลสอาสวะย่อมมีความเป็นอยู่อย่างอิสระ ดังคำกล่าวของท่านพระมหาจักจายนะว่า “กิเลสทั้งหลายข้าพเจ้าก็เผาได้แล้ว ภพทั้งปวงข้าพเจ้าก็ถอนได้แล้ว ข้าพเจ้าตัดกิเลสเครื่องผูกพันได้แล้วอยู่อย่างผู้ไม่มีอาสวะ ดุจพญาช้างตัดเครื่องพันธนาการได้แล้วอยู่อย่างอิสระ”^{๖๗}

๑๒. พึงเป็นผู้มีใจไม่ขุ่นมัว คือ ไม่เศร้าหมอง ไม่ยุ่งยาก ไม่วุ่นวาย ไม่หวั่นไหว สงบ ได้แก่ พึงละ ทิ้ง บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งกิเลสที่ก่อความขุ่นมัว คือ พึงเป็นงด งดเว้น เว้นขาด ออก สลัดออก หลุดพ้น ไม่เกี่ยวข้องกับกิเลสที่ก่อความขุ่นมัว มีใจเป็นอิสระจากความขุ่นมัว^{๖๘}

จากการศึกษาบุคคลมีจิตเป็นอิสระจากกิเลสพอสรุปได้ว่า บุคคลผู้ที่มีบุคลิกภาพที่สงบด้วย อานุภาพแห่งศีล มีอิสรภาพทางกายด้วยการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพให้เป็นอิสระ โดยเริ่มจากสัมมาวาจาไม่กล่าวคำพูดส่อเสียดขัดแย้งกัน พูดแต่ความจริงที่มีสารประโยชน์ ช่วยสมานคนที่แตกร้างกัน ส่งเสริมคนที่สมัครสมานกันสร้างสรรค์ให้ภราดรภาพเกิดขึ้นในสังคม มีความสุจริตทางกายประกอบสัมมาอาชีวะหาเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ ไม่หลอกลวงเขาเลี้ยงชีพ มีอัตลักษณ์ที่เป็นอิสระจากวัตถุนิยม พอเพียงในการใช้สอยปัจจัย ๔ ตามสมควรแก่ภาวะฐานะ เป็นอิสระจากวิติกมกกิเลส มีอิสรภาพแห่งจิตภายใน ปรับสภาพจิตให้มีคุณภาพ พัฒนาจิตให้เป็นเอกภาพมีอารมณ์หนึ่งเดียว มีสมรรถภาพทางจิตที่ใสสะอาด และสงบนิ่งปราศจากกิเลสที่ก่อความขุ่นมัวทำให้จิตเศร้าหมอง เป็นอิสระจากปริยฐานกิเลส และมีอิสรภาพทางปัญญาประกอบด้วยวิปัสสนาที่อบรมปัญญาให้เกิดประสิทธิภาพรู้แจ้งเห็นจริงในสภาวะธรรมถึงขั้นไม่ยึดมั่นถือมั่นรูป เวทนา สัญญา สังขาร

^{๖๔} ดูรายละเอียดใน อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๗๗/๒๑๗.

^{๖๕} ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๓๕/๓๗๓.

^{๖๖} ขุ.ม.(ไทย) ๒๙/๑๔๙/๔๐๒.

^{๖๗} ขุ.อป.(ไทย) ๓๓/๒๕/๒๔๐.

^{๖๘} ขุ.จู.(ไทย) ๓๐/๘/๖๘.

วิญญาณ หลุดพ้นเป็นอิสระจากอนุสัยกิเลส พบกับสันติภาพแห่งชีวิตอย่างแท้จริงเพราะไม่ยึดมั่นถือมั่นในภพและสังสารวัฏฏะ ได้อิสรภาพแห่งการไม่ต้องกลับมาเกิดอีก

๓.๒.๖ สรูปอิสรภาพแห่งจิตในคัมภีร์พระไตรปิฎก

อิสรภาพแห่งจิตหรือสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส ที่มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระไตรปิฎกนั้น ผู้วิจัยได้พบว่า อิสรภาพแห่งจิตมีอยู่ ๓ ระดับ คือ

๑. อิสรภาพแห่งจิตหรือสภาวะของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสในระดับศีล ได้แก่ การพัฒนาทางด้านความประพฤติ ให้มีระเบียบวินัยที่เป็นเอกลักษณ์เดียวกัน มีความสุจริตทางกาย วาจา ไม่กล่าวคำพูดส่อเสียดขัดแย้งกัน พูดแต่ความจริงมีสารประโยชน์ ช่วยสมานคนที่แตกร้างกัน ส่งเสริมคนที่สมควรกัน สร้างสรรค์ภราดรภาพให้เกิดขึ้นในสังคม มีความสุจริตทางกาย ประกอบสัมมาอาชีวะหาเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ มีอัตลักษณ์ที่มักน้อยและสันโดษพิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔ ตามอัตภาพ พอสมควรแก่ภาวะฐานะ มีจิตเป็นอิสระจากวิตกกัมภีเลส

๒. อิสรภาพแห่งจิตหรือสภาวะของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสในระดับสมาธิ ได้แก่ การพัฒนาทางด้านจิตใจ ปรับสภาพจิตและสร้างเสริมจิตให้มีคุณภาพ รู้จักใช้ความสามารถในกระบวนการของสมาธิให้มีสมรรถภาพที่เข้มแข็ง มีศักยภาพทางจิตอยู่ในระดับขณิกสมาธิพอเป็นปทัชฐานแห่งวิปัสสนา หรือพัฒนาจิตให้เป็นเอกภาพมีอารมณ์หนึ่งเดียวด้วยรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ เป็นอิสระจากนิวรณ์ธรรม มีจิตเป็นอิสระจากปริยภูฐานกิเลส

๓. อิสรภาพแห่งจิตหรือสภาวะของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส ในระดับปัญญา ได้แก่ การพัฒนาทางด้านปัญญาให้มีคุณภาพสูงสุด ด้วยการฝึกอบรมปัญญาให้มีศักยภาพที่จัดเป็นวิปัสสนา คือเป็นความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เข้าใจสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง ที่เรียกว่าญาณทัสสนวิสุทธิ และวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นญาณที่มีสมรรถภาพสามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสโดยสมบูรณ์ มีประสิทธิภาพที่รู้แจ้งชัดตามสภาพความเป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลายว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นของไม่ใช่ตัวตน ทำให้ระงับความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาเสียได้ ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีปัญญาญาณหยั่งรู้อริยสัจ ๔ เป็นอิสระหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย มีจิตเป็นอิสระจากอนุสัยกิเลส

จากการศึกษาอิสรภาพแห่งจิตในคัมภีร์พระไตรปิฎกสรุปโดยภาพรวมว่า อิสรภาพแห่งจิตหรือสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากวิตกกัมภีเลสโดยมีศีลเป็นฐาน สภาวะของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากปริยภูฐานกิเลสโดยมีสมาธิเป็นฐาน และสภาวะของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากอนุสัยกิเลสโดยมีปัญญาเป็นฐานนั้น มีความสัมพันธ์กับวิมุตติความหลุดพ้นจากกิเลสอาสวะทั้งปวง ดังพุทธพจน์ว่า “สมาธิอันบุคคลอบรมโดยมีศีลเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก ปัญญาอันบุคคลอบรม

โดยมีสมาธิเป็นฐาน ย่อมมีผลมาก มีอาณิสงส์มาก จิตอันบุคคลอบรมโดยมีปัญญาเป็นฐาน ย่อมหลุดพ้นโดยชอบจากอาสวะทั้งหลาย คือ กามาสวะ ภาวาสวะและอวิชชาสวะ”^{๖๙}

๓.๓ ศึกษาอิสรภาพแห่งจิตในคัมภีร์วิมุตติมรรค

การศึกษาอิสรภาพแห่งจิตหรือสภาวะของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส ที่มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิมุตติมรรค ซึ่งเป็นวรรณคดีบาลีประเภทประภคณพิเศษที่อธิบายไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญา อันเป็นทางแห่งความหลุดพ้นผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ไปตามลำดับดังต่อไปนี้

๓.๓.๑ จิตเป็นอิสระในคัมภีร์วิมุตติมรรค

ในการศึกษาจิตเป็นอิสระในคัมภีร์วิมุตติมรรคผู้วิจัยพบว่า พระอุปติสสเถระ มีทัศนคติว่าบุคคลผู้ปรารถนาจะพ้นจากทุกข์ และอุปาทานทั้งปวง มีจิตอันประเสริฐที่สุด ปรารถนาจะขจัดเหตุแห่งชาติขราและมรณะ เสวยสุขและวิมุตติ เพื่อเข้าถึงความดับคือพระนิพพานที่ยังไม่บรรลุนำพาหมู่ชนเหล่าอื่นที่ยังอยู่อีกฝั่งหนึ่งให้ถึงความสมบูรณ์ ควรรู้ชำนาญในพระสูตร พระวินัย และ พระอภิธรรมนี้^{๗๐} ยังมีคนดีที่เหมือนคนตาบอดผู้เที่ยวไปในโลกกว้างโดยปราศจากผู้นำทาง ทั้ง ๆ ที่เขาปรารถนาความหลุดพ้นแต่เขาไม่เคยได้ยินการสอนเรื่องความหลุดพ้น เพราะเขาไม่ได้รับรู้เรื่องความหลุดพ้นและเพราะรับรู้มาผิด ๆ เพราะเหตุนี้เขาถูกรอบงำห่อหุ้มมากไปด้วยความทุกข์ เขาจึงไม่ได้รับความหลุดพ้น แม้เขาปรารถนาจะได้รับความหลุดพ้น แต่เขายังไม่มีหนทางสู่ความหลุดพ้น หนทางเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการบรรลุความหลุดพ้น^{๗๑} พระพุทธเจ้าตรัสว่า “สนธิ สดตา อปฺปรชกฺขชาติกา อสสวนตา ธมมสฺส ปรีหายนติ”^{๗๒} แปลความว่า “ยังมีสัตว์โลกที่มีธรรมาภิเลสมีเพียงเล็กน้อยในปัญญาจักษุ พวกเขาจะเสื่อมไปเพราะไม่ได้ฟังธรรม”^{๗๓} พระพุทธเจ้ายังตรัสอีกว่า “ภิกษุทั้งหลาย มีปัจจัยสองประการที่ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ ปัจจัยสองประการเป็นไฉน คือ ปรโตโฆสะ (ฟังจากผู้อื่น) และ โยนิโสมนสิการ (พิจารณาโดยแยกคาย)”^{๗๔} เพราะฉะนั้นการแสดงวิมุตติมรรค ความหลุดพ้นแก่บุคคล

^{๖๙} ติรยลเยเยียดใน ที.ม.(ไทย) ๑๐/๑๔๒-๑๔๓/๘๙.

^{๗๐} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑.

^{๗๑} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒-๓.

^{๗๒} วิ.ม.(บาลี) ๔/๓๒/๓๔.

^{๗๓} วิ.ม.(ไทย) ๔/๓๒/๔๐.

^{๗๔} อัง.ท.ก.(ไทย) ๒๐/๑๒๗/๑๑๕.

ผู้ไม่ยอมรับความหลุดพ้นเพื่อสร้างความรู้สึกปล่อยวางให้เขา ข้อนี้เปรียบเหมือนคนที่จะเดินทางไกล ได้คนนำทางที่ดี^{๗๕}

เมื่อวิมุตติมรรค ฉบับภาษาอังกฤษ The Path of Freedom แรกตีพิมพ์ออกมาในปี พุทธศักราช ๒๕๐๔ นั้น พระนักปฏิบัติชาวอังกฤษหลายท่าน มีทัศนคติเห็นพ้องกันว่า เป็นคู่มือปฏิบัติธรรมที่แท้จริงยิ่งกว่าวิสุทธิมรรค เป็นที่น่าเสียดายว่าวิมุตติมรรคฉบับบาลีได้สูญหายไป ยังเหลือแต่ต้นฉบับภาษาจีนที่ท่านพระติปิฎกสังฆปาละแห่งพูนานได้แปลเป็นภาษาจีนไว้เมื่อศตวรรษที่ ๖ แห่งคริสต์ศักราช ต่อมาพระเอฮารา (N.R.M. Ehara) เจ้าอาวาสวัดนิคายนิจิเรนในญี่ปุ่นร่วมกับพระโสมเถระ (V.E.P. Pulle) และพระเขมินทเถระ (G.S. Prelis) แปลจากภาษาจีนเป็นภาษาอังกฤษ ให้ชื่อหนังสือว่า The Path of Freedom^{๗๖}

วิมุตติมรรค (The Path of Freedom) ได้จำแนกวิมุตติออกเป็น ๕ ประเภท คือ

๑. วิกขัมภณวิมุตติ คือการหลุดพ้นโดยการข่มกิเลสไว้ด้วยสมาธิในปฐมฌาน
๒. ตทังควิมุตติ คือการหลุดพ้นจากทิวฏฐิบางประการด้วยการปฏิบัตินิพเพธภาคียสมาธิ (สมาธิส่วนฆ่าแแรกกิเลส)
๓. สมุจเฉทวิมุตติ คือการทำลายสังโยชนได้ด้วยการปฏิบัติโลกุตตรมรรค
๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ (พึงเข้าใจว่า) เป็นเหมือนความสุขใจของบุคคลผู้ได้รับผลของการปฏิบัติ
๕. นิสสรณวิมุตติ คือการหลุดพ้นด้วยการดับโดยไม่มีเบญจขันธ์เหลือ

วิมุตติมรรคนี้เป็นไปเพื่อความหลุดพ้น ทางปฏิบัติที่ประเสริฐสุดนี้เรียกว่าวิมุตติมรรค ประกอบด้วยศีล สมาธิ และปัญญา^{๗๗} ถ้าบุคคลรักษาศีลให้บริบูรณ์แต่บำเพ็ญสมาธิและปัญญาได้เล็กน้อย เขาจะเป็นพระโสดาบัน ดังบาลีว่า “ปุณ จ ปรี สารีปุตต อีธกัจโจ ปุคคโล สีเลสุ ปริปุรการี โหติ, สมาธิสมิ มตตโสการี ปญญาย มตตโสการี. โสติณณฺญํ สโยขนานํ ปริกขยา สตตกขตตฺตฺปรโม โหติ”^{๗๘} และเขาจะเป็นพระสกทาคามี ดังบาลีว่า “ปุณ จ ปรี สารีปุตต อีธกัจโจ ปุคคโล สีเลสุ ปริปุรการี โหติ, สมาธิสมิ น ปริปุรการี, โสติณณฺญํ สโยขนานํ ปริกขยา รากโทสโมทานํ ตนฺตฺตา สกทาคามี โหติ”^{๗๙} ถ้าเขาบำเพ็ญศีลและสมาธิให้บริบูรณ์แต่เจริญปัญญาเพียงเล็กน้อย เขาจะเป็นพระอนาคามี ดังบาลีว่า “ปุณ จ ปรี สารีปุตต อีธกัจโจ ปุคคโล สีเลสุ ปริปุรการี โหติ, สมาธิสมิ

^{๗๕} พระอุปติสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสมภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๓.

^{๗๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า (๑๑).

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒.

^{๗๘} อง.นวก.(บาลี) ๒๓/๑๒/๓๑๓.

^{๗๙} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

ปริปุรการี, ปณฺญา น ปริปุรการี, โสปณฺจนฺนิ โอรมภาคิยานํ สํโยชนานํ ปริกฺขยา อุทฺธโสโต โหติ
 อกฺนิภูฏฐาคามิ”^{๘๐} ถ้าเขาบำเพ็ญทั้งศีลสมาธิและปัญญาให้บริบูรณ์ เขาจะบรรลุความหลุดพ้นสูงสุดของ
 พระอรหันต์^{๘๑}

จากการศึกษาจิตเป็นอิสระในคัมภีร์วิมุตติมรรคพอสรุปได้ว่า วิมุตติมรรค (The Path of Freedom) หมายถึง ทางแห่งความหลุดพ้น เป็นทางปฏิบัติที่ประเสริฐอันประกอบด้วยอริสติกศึกษา ได้แก่ นิพเพธภาคิยศีล (ศีลห้าแรกกิเลส) หลุดพ้นเป็นอิสระจากวิตีกกมกิเลส อธิจิตศึกษา ได้แก่ สมาธิ อันเป็นรูปาวจรและอรูปาวจรหรือนิพเพธภาคิยสมาธิและมคฺคสมาธิ หลุดพ้นเป็นอิสระจากปริยฎฐาน กิเลส อธิปัญญา ได้แก่ ปัญญาญาณหยั่งรู้ร้อยสัจ ๔ โปธิปักขิยธรรมญาณและมรรคญาณ เป็นอิสระ จากอนุสัยกิเลส

๓.๓.๒ จิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยสมถพละ

ในการศึกษาจิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยสมถพละผู้วิจัยได้พบว่า การกำจัดนิวรณ์ การอยู่ ด้วยวิมุตติ ความยินดีในความสงบ การอยู่เป็นสุขและมีสติ การหลีกออกไปจากกาม นี้คือวิเวก ความ สงัดความเป็นอิสระจากนิวรณ์ เครื่องกีดกันทั้งหมดเป็นความสุข เป็นความสิ้นไปแห่งกิเลส เป็น อนุตตรมรรค เป็นการล้างสิ่งสกปรกออกไปจากจิตใจ เพราะการปฏิบัตินี้ บุญชื่อว่าอันบุคคลสั่งสม แล้ว บุคคลชื่อว่าบรรลุความสงบภายใน เพราะจิตไม่หวั่นไหวในนิวรณ์ด้วยปฐมฌาน เพราะจิตไม่ หวั่นไหวในวิตกวิจารณ์ด้วยทุติยฌาน เพราะจิตไม่หวั่นไหวในปิตติด้วยตติยฌาน เพราะจิตไม่หวั่นไหวใน สุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน เพราะจิตไม่หวั่นไหวในรูปสัณญญา ปฏิขัณญญา และนันทตสัณญญาด้วย อากาสาณญญาจนสมาบัติ เพราะจิตไม่หวั่นไหวในอากาสาณญญาจนสัณญญาด้วยวิญญาณญญาจนสมาบัติ เพราะจิตไม่หวั่นไหวในวิญญาณญญาจนสัณญญาด้วยอากิญจัญญาจนสมาบัติ เพราะจิตไม่ หวั่นไหวในอากิญจัญญาจนสัณญญาด้วยเนวสัณญยานาสัณญญาจนสมาบัติ ชื่อว่าสมถพละ^{๘๒} ความที่จิต เป็นเอกัคคตารมณํ ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งเนกขัมมะ ชื่อว่าสมถพละ อนึ่ง สิ่งที่เรียกว่าเนกขัมมะก็ คือการหลีกออกไปจากกามนี้ ได้แก่วิเวกความสงัดความเป็นอิสระจากนิวรณ์ เครื่องกีดกันทั้งหมดเป็น ความสุข เป็นความสิ้นไปแห่งกิเลส เป็นอนุตตรมรรค เป็นการล้างสิ่งสกปรกออกไปจากจิตใจ เพราะ การปฏิบัตินี้ บุญชื่อว่าอันบุคคลสั่งสมแล้ว บุคคลชื่อว่าบรรลุความสงบภายใน^{๘๓}

^{๘๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑๒-๓๑๓.

^{๘๑} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๖.

^{๘๒} ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๘.

^{๘๓} พระอุปติสสเถระ, วิมุตติมรรค, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๗๔.

การสังตจากกาม หมายถึงการสังตจากกามฉันทนิวรรณ์ การสังตจากอกุศลธรรม ก็คือการสังตจากนิวรรณ์อื่น ๆ นั้นเอง ดังบาลีว่า “วิวิจเจว กามเมหิ วิวิจจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ, ตตถ กตเม กามา? ฉนฺโท กามิ, ราโค กามิ, ฉนฺทราโค กามิ, สงกปโป กามิ, ราโค กามิ, สงกปฺปราโค กามิ, อิเม วุจฺจนฺติ กามา. ตตถ กตเม อกุสลา ธมฺมา? กามจฺฉนฺโท วุยาปาโท ถีนมิทฺธํ อุทฺทจฺจกุกฺกจฺจํ วิจิกิฉฺฉา, อิเม วุจฺจนฺติ อกุสลา ธมฺมา”^{๘๔} แปลความว่า กามอันบุคคลเอาชนะได้ด้วยวิมุตติ คำสอนของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์สามารถกำจัดกิเลสได้เหมือนกัน ความสังตจากกามก็คือเนกขัมมะ ดังบาลีว่า “กามานํ เอตํ นิสฺสรณํ ยทิตฺถํ เนกขมฺมํ”^{๘๕} นี้เป็นคำสอนของพระพุทธเจ้า เป็นเหมือนกับการบรรลุปฐมฌาน ความคิดที่เกี่ยวข้องเนื่องด้วยกามสัญญาเป็นหानภาคิยะ (มีส่วนแห่งความเสื่อม) เพราะเหตุนี้ กามจึงเกี่ยวเนื่องกับกิเลสทั้งหลาย เมื่อขจัดกามให้หมดไปแล้ว กิเลสทั้งหมดชื่อว่าถูกขจัดให้หมดไปด้วย^{๘๖}

การละนิวรรณ์คือความเป็นอิสระจากความชั่วของจิต เหมือนกับบุคคลที่ปรารถนาให้ชีวิตมีความสุขก็หลีกเลี่ยงจากยาพิษ ด้วยการเจริญสมถพละมีฌานเป็นปทัฏฐาน ได้แก่ ฌาน ๔ และ ฌาน ๕ ดังบาลีว่า “อิธ เอกจฺโจ ปุคฺคโล วิวิจเจว กามเมหิ วิวิจจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจาร์ วิเวกฺขํ ปิติสฺสุํ ปฐฺมชฺฌานํ อุปสมฺบชฺช วิหฺรติ”^{๘๗} คือ

ความหลุดพ้นจากนิวรรณ์ ๕ ความบริบูรณ์แห่งวิตก วิจาร์ ปิติ สุข จิตเตกัคคตา (ความที่จิตมีอารมณ์เป็นหนึ่ง) เรียกว่า ปฐมฌาน

ความพ้นไปจากวิตก วิจาร์ และความบริบูรณ์แห่งองค์ประกอบ ๓ อย่างที่เหลือ (คือ ปิติ สุข จิตเตกัคคตา) เรียกว่า ทุตติยฌาน

ความพ้นไปจากปิติ และความบริบูรณ์แห่งองค์ประกอบ ๒ อย่างที่เหลือ (คือ สุข จิตเตกัคคตา) เรียกว่า ตุตติยฌาน

ความพ้นไปจากสุข และความบริบูรณ์แห่งอุเบกขา และจิตเตกัคคตา เรียกว่า จตุตถฌาน

ความปราศจากนิวรรณ์ ๕ และความบริบูรณ์แห่งองค์ประกอบ ๕ (คือ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข จิตเตกัคคตา) เรียกว่า ปฐมฌาน

^{๘๔} อภ.วิ.(บาลี) ๓๕/๕๖๕/๓๑๐, อ้างใน พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๘๔.

^{๘๕} ขุ.อิติ.(บาลี) ๒๕/๗๒/๒๘๖, อ้างใน พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๘๕.

^{๘๖} พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๘๕.

^{๘๗} อง.จตุกก.(บาลี) ๒๑/๑๒๓/๑๔๒, อ้างใน พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๒๖.

ความปราศจากวิตก และความบริบูรณ์แห่งองค์ประกอบ ๔ อย่างที่เหลือ (คือ วิจารณ์ ปิติ สุข จิตเตกัคคตา) เรียกว่า ทุตติยฌาน

ความปราศจากวิตก วิจารณ์ และความบริบูรณ์แห่งองค์ประกอบ ๓ อย่างที่เหลือ (คือ ปิตี สุข จิตเตกัคคตา) เรียกว่า ตุตติยฌาน

ความปราศจากวิตก วิจารณ์ ปิติ และความบริบูรณ์แห่งองค์ประกอบ ๒ อย่าง (คือ สุข จิตเตกัคคตา) เรียกว่า จุตตถฌาน

ความปราศจากวิตก วิจารณ์ ปิติ สุข และความบริบูรณ์แห่งองค์ประกอบ ๒ อย่าง (คือ อุเบกขา และจิตเตกัคคตา) เรียกว่า ปัญจฌาน

ที่ท่านแสดงไว้ทั้งฌาน ๔ และฌาน ๕ เพราะว่า ผลของการปฏิบัติขึ้นอยู่กับบุคคล ๒ ประเภท คือ ในทุตติยฌานมีการแบ่งออกเป็น ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มที่มีทั้งวิตกและวิจารณ์ ๑ กลุ่มที่ไม่มีวิตก มีแต่วิจารณ์ ๑

เมื่อโยคีนั้นพิจารณาเห็นความหยابแห่งวิตกและวิจารณ์ และรู้ความไม่เกื้อกูล (หรือโทษ) แห่งวิตกและวิจารณ์แล้ว ลำดับนั้น เธอจึงก้าวขึ้นสู่ทุตติยฌานที่ไม่มีวิตกและวิจารณ์ นี่คือวิธีการดำเนินไปในฌาน ๔ ยังมีบุคคลอีกกลุ่มหนึ่ง เธอสามารถก้าวจากปฐมฌานขึ้นสู่ทุตติยฌานโดยอิสระ บุคคลนั้นพิจารณาเห็นความหยابแห่งวิตก และรู้ความไม่เกื้อกูลแห่งวิตก เล็งเห็นสภาพแห่งความเป็นอิสระจากวิตก ครั้นได้วิจารณ์ด้นหน้อยแล้ว เธอก้าวขึ้นสู่ทุตติยฌาน นี่คือวิธีการดำเนินไปในฌาน ๕ เพราะเหตุนั้น ท่านจึงแสดงฌานไว้ ๕ อย่าง^{๘๘} สมดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตรัสว่า อานุวัธะ นันทียะ และกิมพิละ ในกาลใดเราเจริญสมาธิที่มีวิตกมีวิจารณ์ เจริญสมาธิที่ไม่มีวิตกมีเพียงวิจารณ์ เจริญสมาธิที่ไม่มีวิตก ไม่มีวิจารณ์ เจริญสมาธิที่มีปิติ เจริญสมาธิที่ไม่มีปิติ เจริญสมาธิที่สหระคตด้วยสุข เจริญสมาธิที่สหระคตด้วยอุเบกขา ในกาลนั้น ญาณทัสสนะได้เกิดขึ้นแล้วแก่เราว่า “วิมุตติของเราไม่กำเริบ ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก”^{๘๙}

จากการศึกษาจิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยสมถะพอสรุปได้ว่า ความเป็นอิสระแห่งจิตเกิดขึ้นได้เพราะจิตนั้นมีเอกภาพ ด้วยอานุภาพแห่งกำลังของสมาธิ เรียกว่าสมถะ หมายถึงสภาวะธรรมของจิตที่เป็นเอกัคคตารมณ์ มีความตั้งมั่นแน่วแน่ไม่ฟุ้งซ่านด้วยอานุภาพของเนกขัมมะ คือ การหลีกออกไปจากกาม ได้แก่ วิเวกความสังัด ความเป็นอิสระจากนิเวศเครื่องกีดกันทั้งหมด จิตใจเป็นสุขและมีอิสรภาพเพราะความสิ้นไปแห่งปริยภูฐานกิเลส เป็นการล้างสิ่งสกปรกออกไปจากจิตใจ

^{๘๘} พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๔๖-๔๗.

^{๘๙} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๔๕/๒๙๐.

ทำให้จิตมีประสิทธิภาพบรรลู่ถึงความสงบภายใน เพราะการละนิวรณ์ คือความเป็นอิสระจากความชั่วของจิต

๓.๓.๒.๑ จิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยปฏิกุศลสัญญา ในการศึกษาจิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยปฏิกุศลสัญญาผู้วิจัยได้พบว่า ความสงบนิ่งแห่งจิตในสัญญานี้เป็น ปัจจุปัฏฐานของอาหารเรปฏิกุศลสัญญา ความรู้โทษของอาหารเป็นลักษณะของอาหารเรปฏิกุศลสัญญา ความไม่ชอบใจเป็นรสของอาหารเรปฏิกุศลสัญญา การครอบงำตัณหาได้เป็นปทัฏฐานของอาหารเรปฏิกุศลสัญญา โยคินั้น มองเห็นบุคคลผู้เมื่อแสวงหาได้เครื่องดื่มและอาหารแล้ว นั่งลง ทำอาหารให้อ่อนนุ่ม โดยผสมเข้ากับน้ำปลา เอามือคลุมเคล้า เคี้ยวในปากของตน รวมน้ำไว้ด้วยริมฝีปากทั้งสองข้าง บดด้วยฟัน พลิกไปมาด้วยลิ้น คลุกเคล้ากับน้ำลาย เหล่านี้เป็นสิ่งที่น่ารังเกียจ และไม่น่าดู เหมือนอาเจียนของสุนัข โยคินั้น เจริญอาหารเรปฏิกุศลสัญญาโดยการเคี้ยวกินอย่างนี้

อาหารเหล่านี้ ที่บุคคลกลืนและเข้าไปสู่กระเพาะอาหาร ผสมกับสิ่งที่ไม่สะอาดและอยู่ในกระเพาะนั้น หลังจากนั้น อาหารเหล่านั้นก็ไปสู่ลำไส้ใหญ่ ถูกหมุ่นนอนหลายร้อยตัวเจาะกิน เมื่อถูกความร้อนเผา มันถูกย่อยกลายเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจมากที่สุด เหมือนกับอาเจียนของบุคคลที่เขาโยนใส่ภาชนะไว้ โยคีเจริญอาหารเรปฏิกุศลสัญญาโดยภาชนะรองรับอย่างนี้

อาหารเหล่านี้ ถูกย่อยโดยความร้อน และผสมกับของไม่สะอาดใหม่และเก่ามันไหลไปทั่วร่างกายเหมือนสุราที่หมักไว้แล้วไหลซึมออกจากหม้อทะเลาะนั้น มันซาบไปตามเส้นเลือด ผิวหนังไบหน้า นัยน์ตา ซึมออกจากทวารทั้ง ๙ และขุมขน ๙๙,๐๐๐ ขุม เพราะไหลซึมออกไปอย่างนั้น อาหารเหล่านี้จึงแยกเป็น ๕ ส่วน คือ ส่วนหนึ่งคือถูกหมุ่นนอนเจาะกินส่วนหนึ่งถูกเปลี่ยนเป็นความร้อน ส่วนหนึ่งหล่อเลี้ยงร่างกาย ส่วนหนึ่งกลายเป็นปัสสาวะ ส่วนหนึ่งรวมเข้ากับร่างกาย โยคีเจริญอาหารเรปฏิกุศลสัญญาโดยการร่วซึมอย่างนี้

เครื่องดื่มและอาหารนี้ที่กลายเป็นผมและเป็นเล็บและอื่น ๆ ทำให้เกิดส่วนประกอบของร่างกาย ๑๐๑ ส่วน ถ้ามันไม่ไหลออกไปย่อมทำให้เกิดโรคจำนวน ๑๐๑ ชนิด โยคีเจริญอาหารเรปฏิกุศลสัญญาโดยเป็นกอง อย่างนี้ โยคินั้นเจริญอาหารเรปฏิกุศลสัญญาโดยอาการเหล่านี้และโดยกิจกรรมเหล่านี้ เพราะความไม่ติดใจ จิตของเธอยอมเป็นอิสระและไม่ฟุ้งซ่าน เมื่อจิตไม่ฟุ้งซ่าน เธอทำลายนิวรณ์ทั้งหลาย ทำองค์ฌานให้เกิดขึ้นและอยู่ในอุปปจารฌาน^{๙๐}

จากการศึกษาจิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยปฏิกุศลสัญญาพอสรุปได้ว่า ความสงบนิ่งแห่งจิตยอมเกิดขึ้นได้ด้วยการกำหนดพิจารณาอาหารเรปฏิกุศลสัญญาที่บุคคลกลืนและเข้าไปสู่กระเพาะอาหาร

^{๙๐} พระอุปติสสเถระ, *วิมุตติมรรค*, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๑๙๔-๑๙๕.

ผสมกับสิ่งที่ไม่สะอาดและอยู่ในกระเพาะนั้น หลังจากนั้น อาหารเหล่านั้นก็ไปสู่ลำไส้ใหญ่ ถูกหม้อนอนหลายร้อยตัวเจาะกิน เมื่อถูกความร้อนเผา มันถูกย่อยกลายเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจมากที่สุด เหมือนกับอาเจียนของบุคคลที่เขาโยนใส่ภาชนะไว้ การพัฒนาคุณภาพจิตด้วยวิธีเจริญอาหารเรปฏิกูลสัญญาโดยภาชนะรองรับอย่างนี้ จิตย่อมมีศักยภาพที่เป็นอิสระไม่พึ่งชาน เมื่อจิตตั้งมั่นไม่พึ่งชานย่อมมีประสิทธิภาพที่เป็นอิสระจากนิเวศทั้งหลาย ตลอดเวลาที่อยู่ในองค์ฌานนั้นด้วยอานุภาพแห่งกำลังสมาธิ

๓.๓.๒.๒ จิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยอาโลกสัญญา ในการศึกษาจิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยอาโลกสัญญาผู้วิจัยได้พบว่า “ภิกษุณั้ย่อมอบรมข่มจิต ทำให้เป็นจิตอ่อน ควรแก่การงานในอิทธิบาท ๔ ประการ ครั้นแล้วย่อมใส่ใจถึงอาโลกสัญญา”^{๑๑} เมื่อบุคคลผู้เข้าฌานที่สี่อันมีอาโลกกสิณเป็นอารมณ์และได้วสีในฌานนั้นและเป็นผู้มีสายตาตามปกติ (เป็นผู้เจริญทิพจักขุ) ทิพจักขุมี ๒ ชนิด คือ ทิพจักขุที่เกิดด้วยกรรมดีและที่เกิดด้วยกำลังของการเจริญความเพียร ทิพจักขุทั้ง ๒ ชนิดนี้ ทิพจักขุอันเป็นกรรมที่สั่งสมมาย่อมเกิดจากวิบาก (ของกรรม) ด้วยทิพจักขุนี้ บุคคลจึงสามารถเห็นว่ามีอัญมณีอยู่ในคลังหรือไม่ ขอว่า “ที่เกิดด้วยกำลังของการเจริญความเพียร” หมายความว่าถึงทิพจักขุที่ทำให้เกิดด้วยการเจริญอิทธิบาท เมื่อเจริญอิทธิบาทและควบคุมจิตได้คล่องแคล่วแล้ว โยคีใหม่ผู้บริสุทธิ์และไม่คลอนแคลนย่อมเข้าอาโลกกสิณ เธอเข้าฌานที่สี่แล้วทำไว้ในใจและอธิษฐานความหมายรู้ในแสงสว่างและความหมายรู้ในแสงสว่างและความหมายรู้ว่า กลางวันนี้เป็นเหมือนกลางคืน กลางคืนนี้เป็นเหมือนกลางวัน ดังบาลีว่า “อิธาวุโส ภิกขุอาโลกสณฺณํ มนสิกรโธติ, ทิวาสณฺณํ อธิฏฺฐาติ ยถา ทิวารตตี. ยถา รตตี ตถา ทิวา, อิติ วิวณฺเณ เจตสา อปริโยนทุเรน สพฺพภาสํ จิตตํ ภาเวติ”^{๑๒}

เมื่อจิตของเธอเป็นอิสระจากอุปสรรคและความยึดติดที่บังพวงเธอจึงสามารถทำจิตของตนให้มีพลังและทำความสว่างให้เพิ่มขึ้น สำหรับโยคีผู้มีจิตที่มีพลังและทำความสว่างให้เพิ่มขึ้น ไม่มีสิ่งมืดมัว ไม่มีสิ่งใดที่ปกปิด และเธอมีความสว่างล้ำดวงอาทิตย์โยคินั้นปฏิบัติอย่างนี้แล้วแผ่ความสว่างไปทั่วกายของตน และใส่ใจต่อสีและรูป ด้วยทิพจักขุอันหมดจดซึ่งก้าวล่วงการเห็นของมนุษย์ โยคินั้น ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้ดับไป และผู้เกิดขึ้นใหม่ หยาบและละเอียด สวยงามและน่าเกลียด เจริญหรือเสื่อมตามกรรมของสัตว์เหล่านั้น ดังบาลีว่า “อิติ ทิพฺเพน จกฺขุณา วิสุทฺเธน อติกฺกนตมานุสเกน สตเตปสฺสามิ จวมานเณ อุปฺปชฺชมานเณ, หิเนน ปณฺเฑเต สุกฺกณเณ สุกฺเต ทุกฺคเต ยถากมฺมุเปเต สตเต ปชานามิ”^{๑๓}

^{๑๑} ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๑๐๖/๑๖๔.

^{๑๒} ที.ปา.(บาลี) ๑๑/๓๐๗/๑๙๙, อังใน พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๐๗.

^{๑๓} ขุ.อิตติ.(บาลี) ๒๕/๙๙/๓๑๗, อังใน พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๐๘.

ถ้าบุคคลปรารถนาจะทำให้ทิพจักขุเกิด เธอควรกำจัดกิเลสเหล่านี้คือวิจิจิกจฉา การไม่มีมนสิการ ถีนมิทระ มานะ ความยินดีที่ผิด การกล่าวให้ร้าย การทำความเพียรมากไป การทำความเพียรน้อยไป การพูดเพื่อเจ้อ นานตตสัญญา การหมกมุ่นในรูปมากเกินไป ถ้ากิเลสเหล่านี้เป็นอย่างใดอย่างหนึ่งปรากฏในระหว่างการเจริญทิพจักขุ สมาย่อมเสื่อม ถ้าสมาธิเสื่อม ความสว่างย่อมหายไป การมองเห็นอารมณ์ย่อมเสียไป เพราะเหตุนี้กิเลสเหล่านี้ จึงควรกำจัดให้สิ้น ถ้าเธอกำจัดกิเลสเหล่านี้ได้ แต่ไม่ได้วิสัยในสมาธิ ทิพจักขุของเธอย่อมมีอำนาจจำกัดเพราะยังไม่ได้วิสัย โยคินั้นย่อมเห็นความสว่างอันจำกัดด้วยทิพจักขุอันจำกัด การมองเห็นรูปของเธอย่อมอันจำกัดไปด้วย^{๔๔} ดังนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงสอนว่า “ในสมัยที่สมาธิของเราจำกัด ตาของเราย่อมจำกัดและด้วยตาอันจำกัด เราย่อมรู้ความสว่างอันจำกัด และเห็นรูปอันจำกัด ในสมัยที่สมาธิของเราหาประมาณมิได้ ตาของเราย่อมมีทิพจักขุอันหาประมาณมิได้ และด้วยทิพจักขุอันหาประมาณมิได้ เราย่อมรู้ความสว่างอันหาประมาณมิได้และเห็นรูปอันหาประมาณมิได้”^{๔๕}

จากการศึกษาจิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยอาโลกสัญญาพอสรุปได้ว่า การละนิรวรณ คือความเป็นอิสระจากความชั่วของจิตเหมือนกับบุคคลที่ปรารถนาให้ชีวิตมีความสุขก็หลีกเลี่ยงจากยาพิษนั้น ความเป็นอิสระจากนิรวรณ เครื่องกีดกันทั้งหมดเป็นความสุข เป็นความสิ้นไปแห่งกิเลส เป็นอนุตตรมรรค เป็นการล้างสิ่งสกปรกออกไปจากจิตใจ จิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยอานูภาพของสมถะในที่นี้ หมายถึงจิตที่มีความเป็นเอกภาพด้วยอำนาจแห่งสมาบัติ ๘ ได้แก่ สมาธิอันเป็นรูปาวจร และอรูปาวจร หรือนิพเพธภาคิยสมาธิและมัคคสมาธิ

๓.๓.๓ จิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยวิปัสสนาพละ

ในการศึกษาจิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยวิปัสสนาพละผู้วิจัยได้พบว่า เพราะจิตไม่หวั่นไหวในนิจจสัญญาด้วยอนิจจานุปัสสนา เพราะจิตไม่หวั่นไหวในสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา เพราะจิตไม่หวั่นไหวในอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา เพราะจิตไม่หวั่นไหวในนันทิด้วยนิพพิทานุปัสสนาเพราะจิตไม่หวั่นไหวในราคะด้วยวิราคานุปัสสนา เพราะจิตไม่หวั่นไหวในสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา เพราะจิตไม่หวั่นไหวในอาทานะด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ชื่อว่าวิปัสสนาพละ เพราะจิตไม่หวั่นไหวไม่กวัดแกว่ง ไม่เอนเอียง เพราะอวิชชา เพราะกิเลสที่ประกอบด้วยอวิชชาและเพราะขันธ^{๔๖} นี้เป็นวิปัสสนาพละ^{๔๖} การที่จิตรู้อารมณ์ตามความเป็นจริงเรียกว่าปัญญา คือ ความรอบรู้ ญาณ การวิจัยธรรม การจำแนก การกำหนดหมาย การวิจัยที่เป็นการศึกษาอันชำนาญและชาญฉลาด ในการ

^{๔๔} พระอุปติสสเถระ, *วิมุตติมรรค*, แปลโดย พระเทพโสมถ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๐๘.

^{๔๕} ม.อ.(ไทย) ๑๔/๒๔๓/๒๘๘-๒๘๙.

^{๔๖} ชุ.ป.(ไทย) ๓๑/๔๔/๕๑๙.

พิจารณาก็เป็นการเห็นชัดเจน และได้ความรู้ ปัญญาคือความฉลาด ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศาสตร์ ปัญญาเหมือนปราสาท ปัญญาคือประทับ ปัญญาคืออรรถนะ ความไม่หลง ธรรมวิชัย สัมมาทิฐิเหล่านี้เรียกว่า “ปัญญา” ปัญญามีการบรรลุสัจจะจะเป็นลักษณะ มีการค้นคว้าเป็นกิจ มีความไม่หลงเป็นปัจจุภูมิมีสัจจะ ๔ เป็นปทัฏฐาน และมีอริยสัจ ๔ เป็นปทัฏฐานอีกอย่างหนึ่ง ความเข้าใจแจ่มแจ้งเป็นลักษณะของปัญญา การรู้สภาวะธรรมตามความเป็นจริงเป็นกิจ การกำจัดความมืดคืออวิชชาเป็นปัจจุภูมิมีสัจจะ ๔ เป็นปทัฏฐาน ปฏิสัมภิตา ๔ ตามหลักเหตุผลเป็นปทัฏฐานของ ปัญญา^{๙๗} ปัญญาหมายถึง ญาณ และหมายถึงการสลัดตนออกไป (จากวิภวัญญะ) ปัญญามี ๒ ประเภทคือ โลกียปัญญา โลกุตระปัญญา ในที่นี้ ปัญญาที่สัมปยุตด้วยอริยมรรคอริยผลเป็น โลกุตระปัญญา ส่วนปัญญาอย่างอื่นเป็นโลกียปัญญา และโลกียปัญญาประกอบด้วยอาสวะ สังโยชน์ คันถะ โอฆะ โยคะ นิรวรณ ผัสสะ สังสารวัฏและกิเลส ส่วนโลกุตระปัญญาปราศจากอาสวะ ไม่มีสังโยชน์ ไม่มีคันถะ ไม่มีโอฆะ ไม่มีนิรวรณ ไม่มีสังสารวัฏและไม่เป็นกิเลส^{๙๘}

ปัญญาคือการเห็นด้วยจิต เหมือนกับบุคคลที่มีดวงตา ดังบาลีว่า “ปสุสามิ น มนสา จกขุนาว รตตินิหิว พราหมณ อปมตโต นมสสมาโน วิวเสมิ รตตี เตเนว มณฺญามิ อวิปวส”^{๙๙} เมื่อเธอเพ่งพินิจความไม่เที่ยงของรูป (เห็นการเกิดดับของรูป) โยคิน้อมจิตไปในอารมณ์ของความไม่เที่ยง และเห็นการเกิดดับของจิตดวงนั้น โยคิอาศัย (วิปัสสนา) ปัญญาจึงเห็นความดับของจิตติดต่อกันไปหลายดวง เธอเพ่งพินิจความไม่เที่ยงของเวทนา สัญญาสังขารและวิญญาณ และโยคิน้อมจิตไปในอารมณ์ของความไม่เที่ยง เห็นการเกิดดับของจิตดวงนั้นโยคิอาศัย (วิปัสสนา) ปัญญา จึงเห็นความดับของจิตติดต่อกันไปหลายดวง เพราะอาศัยปัญญาเธอจึงเห็นการดับไปของจิตทั้งหลาย เมื่อเธอเพ่งพินิจความทุกข์ และความเป็นอนัตตาก็ทำนองเดียวกัน เมื่อเข้าใจชัดอย่างนี้ เธอก็กำหนดอยู่เฉพาะความดับ อารมณ์ที่แสดงทุกลักษณะและความดับไปของอารมณ์นั้น ทำให้จิตตั้งมั่น เมื่อจิตตั้งมั่นต่อ (ความดับ) ของสังขารเสมอ เธอก็จะบรรลุภาวะที่เป็นสุขในทุกอิริยาบถ โยคิอาศัยญาณนี้ย่อมเป็นอิสระ รู้โลกทั้งปวงตามที่เป็นจริงดุจเมล็ดผักกาดที่ปลายเหล็กแหลม และรู้ว่า ทุกขณะจิตที่ตั้งมั่น จะมีการปรวนแปรด้วยการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป ดังบาลีว่า “อุปปาโท ปณฺญาติ วโย ปณฺญาติ ฐิตสส อณฺญตตถํ ปณฺญาติ อิมานิ โข ภิกฺขเว ตีณิ สงฺขตสส สงฺขตลกฺขณานิติ”^{๑๐๐}

^{๙๗} พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๑๐.

^{๙๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๑-๒๑๒.

^{๙๙} ชุ.จ.(บาลี) ๓๐/๑๓๓/๒๒๗, อ้างใน พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๒๕.

^{๑๐๐} อ.ต.ก.(บาลี) ๒๐/๔๗/๑๔๖, อ้างใน พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๖๕.

บุคคลผู้มนสิการโดยความไม่เที่ยง มากด้วยความน้อยใจเชื่อ ย่อมได้อนิมิตวิโมกข์ ผู้มนสิการโดยความเป็นทุกข์ มากด้วยความสงบ ย่อมได้อัปณิหิตวิโมกข์ ผู้มนสิการโดยความเป็นอนัตตา มากด้วยความรู้ ย่อมได้สุญญตวิโมกข์^{๑๐๑}

วิโมกข์แบ่งออกเป็น ๓ อย่างคือ อนิมิตตวิโมกข์ อัปณิหิตวิโมกข์และสุญญตวิโมกข์ ในที่นี้ได้แก่ การไม่ปรากฏแห่งนิมิตในโคตตรภูญาณเรียกว่าอนิมิตตวิโมกข์ การไม่มีความปรารถนาเรียกว่าอัปณิหิตวิโมกข์ การไม่มีอุปาทานเรียกว่าสุญญตวิโมกข์ และอีกประการหนึ่ง วิโมกข์ทั้ง ๓ เหล่านี้ ย่อมทำมรรคต่าง ๆ ให้สำเร็จโดยอาศัยการแห่งตลอด และย่อมทำมรรคเดียวกันให้บริบูรณ์โดยอาศัยการบรรลุ^{๑๐๒}

การมนสิการอนิจจตา ย่อมทำลายสังขารทั้งหลายเสียได้ และทำให้หลุดยอมแสดงให้เห็นถึงความเป็นอนิจจังของสังขตธรรมทั้งหลายทั้งปวง ย่อมกระตุ้นให้เกิดความกลัวในนิมิตแห่งสังขารทั้งหลาย และเมื่อบุคคลพิจารณาอนิมิตต่อไป ย่อมล่วงพ้นนิมิต โดยอาศัยวิมุตติซึ่งไม่มีนิมิต ความหลุดพ้นจากสังขารทั้งหลายจึงเกิดขึ้น ดังนั้น อนิมิตตวิโมกข์จึงบริบูรณ์ โดยอาศัยการแห่งตลอด อนิจจตาบริบูรณ์

การมนสิการทุกข์ช่วยให้เกิดความกลัวต่อสังขารทั้งหลาย และทำให้หลุดพ้นโดยวิธีต่าง ๆ ดังนั้น สมานิและอินทริยทั้งหลายที่เหลืออีก ๔ อย่างจึงเกิดขึ้น และญาณรู้ตถตาภยยอมแสดงความทุกข์แห่งสังขตธรรมทั้งหลายให้ปรากฏ ย่อมเตือนภัยแห่งชาติ ย่อมบรรลุญาณอันเข้าใจชาติดำเนินไปสู่ความไม่มีชาติ ย่อมก้าวล่วงเสียได้ซึ่งชาติโดยอาศัยอัปณิหิตวิโมกข์และการปล่อยวางในขั้นนี้ทั้งหลายยอมอุบัติขึ้น ดังนั้น อัปณิหิตวิโมกข์จึงบริบูรณ์โดยอาศัยการแห่งตลอดทุกขตา

การมนสิการความเป็นอนัตตา ย่อมทำสุญญตาแห่งสังขารทั้งหลายให้ปรากฏและยอมก่อให้เกิดนิพพานในสังขารเหล่านั้น ดังนั้น ปัญญา และอินทริยอื่น ๆ อีก ๔ อย่างยอมอุบัติขึ้น และญาณอันรู้ตถตาแห่งอินทริยทั้งหลายและชาติยอมแสดงความเป็นอนัตตาแห่งสังขตธรรมทั้งหลายให้ปรากฏ เมื่อปลดปล่อยตัวเองให้เป็นอิสระจากนิมิตและชาติ จิตซึ่งดำเนินไปตามอนิมิต อหตตะยอมไปพ้นการแตกดับแห่งสังขารทั้งหลายและเข้าถึงนิพพาน โดยอาศัยสุญญตวิโมกข์ และการหลุดพ้นจากขั้นนี้ทั้งหลายยอมเกิดขึ้น ดังนั้น โดยอาศัยการแห่งตลอดอนัตตตา สุญญตวิโมกข์ยอมบริบูรณ์ ดังนั้น วิโมกข์ทั้ง ๓ เหล่านี้ ย่อมทำมรรคต่าง ๆ ให้บริบูรณ์ได้โดยอาศัยการแห่งตลอด^{๑๐๓}

^{๑๐๑} ขุ.ป.(ไทย) ๓๑/๒๒๓/๓๗๗.

^{๑๐๒} พระอุปติสสเถระ, **วิมุตติมรรค**, แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธรรมจิตโต), และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, หน้า ๒๗๘-๒๗๙.

^{๑๐๓} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๗๙.

วิโมกข์ ๓ เหล่านี้ย่อมทำมรรคอันหนึ่งให้เต็ม โดยอาศัยอนิมิตตวิโมกข์ วิโมกข์ ๓ ย่อมอุบัติขึ้น เพราะเหตุแห่งอนิมิต จิตตวิโมกข์จึงอุบัติขึ้น แม้ว่าจะได้บรรลุซึ่งวิโมกข์ แต่ว่าความปรารถนาก็ยังเหลืออยู่ ดังนั้นจึงบรรลุอุปนิหิตวิโมกข์นั้น วิโมกข์ทั้ง ๓ จึงบริบูรณ์ได้ดังนี้ โดยอาศัยมณสิการ (อนิจจตาเป็นต้น) จิตตวิโมกข์ย่อมอุบัติขึ้น โดยอาศัยความหลุดพ้นจากนิमितและอุปาทานจึงได้สูญญุตวิโมกข์ และวิโมกข์ทั้ง ๓ ย่อมบริบูรณ์ได้ เพราะว่าเมื่อมีการหลุดพ้นจากอุปาทานเกิดขึ้น ย่อมมีความหลุดพ้นเพราะพิจารณานิमित ดังนั้น หลังจากการบรรลุซึ่งวิโมกข์ทั้ง ๓ มรรคอันหนึ่งย่อมบริบูรณ์ได้ ^{๑๐๔}อย่างนี้

ความแตกต่างระหว่างวิโมกข์และการเข้าถึงวิโมกข์ คือ ความเป็นอิสระจากกิเลสทั้งหลาย ซึ่งเป็นตัวทำให้มรรคญาณมัวหมอง เรียกว่าวิโมกข์ การเข้าสู่อมตะโลกุตตรมรรค เป็นการเข้าถึงวิโมกข์ อีกนัยหนึ่ง วิโมกข์เป็นเพียงมรรคญาณเท่านั้น อารมณ์ของวิโมกข์ก็คือนิพพาน เรียกว่าการก้าวเข้าถึงวิโมกข์ ^{๑๐๕}

จากการศึกษาจิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยวิปัสสนาพละพอสรุปได้ว่า จิตหลุดพ้นเป็นอิสระด้วยอานูภาพแห่งวิปัสสนาพละ หมายถึงศักยภาพที่เกิดจากการฝึกอบรมทางปัญญาด้วยวิปัสสนา ๗ คือ อนิจจานุปัสสนา ทุกขานุปัสสนา อนัตตานุุปัสสนา นิพพิทานุปัสสนา วิจารณ์านุปัสสนา นิโรธานุปัสสนา ปฏิณิสังคานุปัสสนา สมถพละย่อมเจริญองค์ฌานแห่งนิโรธและวิมุตติ โดยอาศัยอานูภาพของวิปัสสนาพละ บุคคลย่อมสามารถเข้าใจซึ่งความทุกข์เพราะการเกิด และได้อิสรภาพแห่งการไม่ต้องกลับมาเกิดอีก ^{๑๐๖}

๓.๓.๔ สรุปอิสรภาพแห่งจิตในคัมภีร์วิมุตติมรรค

จากการศึกษาอิสรภาพแห่งจิตหรือสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส ที่มีปรากฏอยู่ในคัมภีร์วิมุตติมรรคนั้น ผู้วิจัยได้พบว่า วิมุตติมรรคทางแห่งความหลุดพ้น (The Path of Freedom) เป็นทางปฏิบัติที่ประเสริฐอันประกอบด้วยอริสติกสิกขา ได้แก่ นิพเพธภาคยสิกขา (ศีลขำแรกกิเลส) อันเป็นเหตุให้หลุดพ้นเป็นอิสระจากวิตีกกมกิเลส อริจิตสิกขา ได้แก่ สมาธิอันเป็นรูปาวจรและอรูปาวจรอันเป็นเหตุทำให้จิตมีเอกภาพเป็นอิสระจากนิวรรณ์ เป็นการล้างสิ่งสกปรกออกไปจากจิตใจ ทำให้บุคคลนั้นบรรลุถึงความสงบภายใน เพราะการละนิวรรณ์คือความเป็นอิสระจากความชั่วของจิต ย่อมหลุดพ้นเป็นอิสระจากปริยฐานกิเลส อริปัญญา ได้แก่ ปัญญาญาณหยั่งรู้ร้อยยั้ง ๔ โภธิปักขิยธรรมญาณและมรรคญาณ จิตย่อมเป็นอิสระจากอนุสัยกิเลส หลุดพ้นจากความทุกข์และสังสารวัฏเพราะการเกิด หรือได้อิสรภาพแห่งการไม่ต้องกลับมาเกิดอีก

^{๑๐๔} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๘๐.

^{๑๐๕} อ่างแล้ว.

^{๑๐๖} เรื่องเดียวกัน. หน้า ๒๘๗.

๓.๔ ศึกษาอิสรภาพแห่งจิตในหนังสือทั่วไป เอกสารทางวิชาการและสื่ออิเล็กทรอนิกส์

อิสรภาพแห่งจิตหรือสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสนั้นมีปรากฏอยู่อย่างหลากหลายในหนังสือทั่วไป เอกสารทางวิชาการและสื่ออิเล็กทรอนิกส์ ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ไปตามลำดับดังต่อไปนี้

๓.๔.๑ จิตเป็นอิสระที่มีปรากฏอยู่ในหนังสือทั่วไป

๑. พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ) หรือพุทธทาสภิกขุ ได้กล่าวว่า สิ่งทั้งปวงมีลักษณะว่าง ว่างคือลักษณะของสิ่งทั้งปวง ทำจิตให้ว่างจากความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง จิตจะโน้มไปสู่ความเป็นอิสระแล้วจิตก็จะเป็นความว่าง หรือจิตก็เป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง จิตก็เข้าไปสู่ความดับไม่เหลือที่เรียกว่านิพพาน เพราะเหตุว่านิพพานเป็นความไม่ติดในสิ่งทั้งปวง พุทธธรรมจะปรากฏเฉพาะแก่จิตที่เป็นอิสระ ไม่มีอะไรผูกมัดหรือร้อยติด จิตเป็นอิสระของตัวเอง^{๑๐๗}

๒. พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้กล่าวว่า ปัญญาเป็นตัวเปลี่ยนสภาพจิตที่สำคัญที่สุดและในขั้นสุดท้ายปัญญาจะเป็นตัวคุมทั้งพฤติกรรม ทั้งปรับเปลี่ยนสภาพจิต แม้แต่ทำให้จิตใจเป็นอิสระ คุณสมบัติที่สำคัญของปัญญาก็คือ ทำให้จิตเป็นอิสระ อย่างที่ว่า พอเจออะไรที่เราไม่รู้ เราติดขัด ไม่รู้จะอย่างไร ก็คือเกิดความทุกข์ ที่เรียกว่า ปัญหา หรือความบีบคั้น ติดขัด คับข้อง แต่พอปัญญารู้ว่าอะไรเป็นอะไร จะอย่างไร ก็โล่ง เพราะฉะนั้นปัญญาจึงเป็นตัวปลดปล่อยจิตให้เป็นอิสระ^{๑๐๘}

๓. โพรินันทะ ได้กล่าวว่า โดยธรรมชาติแห่งแก่นสาระของจิตประภัสสรย่อมไม่ผันแปรเปลี่ยนไปตามอิทธิพลใด ๆ แต่มันเป็นอิสระจากเหตุผลของตรรกะถ้าเรายังมีวสาละวนอยู่กับความยึดติดกับโลกแห่งปรากฏการณ์ ย่อมหมดโอกาสที่จะปลดปล่อยตนเองให้เป็นอิสระจากเครื่องพันธนาการทั้งปวงได้ การปฏิบัติภาวนาในวิถีของสัมมาอริยมรรค ทุกข์ทั้งปวงอันเกิดจากความยึดถือในมิจฉาทิฏฐิก็จะสิ้นสุดลง^{๑๐๙}

๔. พระอาจารย์ยุทธนา เตชปญฺโญ ได้กล่าวว่า สมာธิที่ถูกต้อง คือ จิตที่จะเข้าสู่ความสงบระงับจากการปรุงแต่งเรื่องราวต่าง ๆ ทำให้จิตเป็นอิสระเสรี ไม่มีอารมณ์ใด มายั่วยุบกววน รักษาอารมณ์จิตให้ผ่องใส เย็น บริสุทธิ์ สะอาด จิตจะปลอดโปร่ง ว่างเปล่า จะทำให้จิตมีกำลังพลังเกิดขึ้น

^{๑๐๗} พุทธทาสภิกขุ, *วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๙), หน้า ๔๐.

^{๑๐๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *เพื่อชุมชนแห่งการศึกษา และบรรยากาศแห่งวิชาการ (คุณธรรมของครูอาจารย์และผู้บริหาร)*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๖-๗.

^{๑๐๙} โพรินันทะ, *ทางสายกลางสู่อิสรภาพแห่งจิต*, (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๒), หน้า ๒๐.

เพราะจิตได้พักผ่อนเต็มที่ ย่อมสะสมความสงบเอาไว้มาก ซึ่งจะทำให้เกิดเป็นพื้นฐานของปัญญาที่ แข็งแกร่งมั่นคง เราจึงนำเอาสมาธิไปพัฒนาความคิดเพื่อให้เกิดปัญญาที่เฉลียวฉลาดรู้จักคิดแก้ปัญหา ได้ถูกต้อง^{๑๑๐}

๕. ดร. สมอง วรอุไร ได้กล่าวว่า บุคคลที่นำหลักธรรมของพระพุทธองค์มาใช้ในการ ดำรงชีวิต ย่อมทำให้บุคคลนั้นมีชีวิตที่สมบูรณ์ มีความเป็นอยู่ที่สอดคล้องกับแนวทางของธรรมชาติ รู้จักการปล่อยวางจิตให้เป็นอิสระ^{๑๑๑}

๖. วศิน อินทสระ ได้กล่าวว่า เมื่อหลุดพ้น คือไม่ติดสิ่งใด ๆ แล้ว จิตก็เป็นอิสระ สามารถใช้ปัญญาและเหตุผลได้อย่างถูกต้อง่องแท้ ไม่ถูกบิดเบือนครอบงำด้วยอำนาจของกิเลส เป็น เสรีชนอย่างแท้จริง เพราะทำลายบ่วงใจได้ทั้งหมดแล้ว^{๑๑๒}

๗. ไพศาล พิษมงคล ใช้นามปากกาว่า “สิริอัญญา” ได้กล่าวว่า “จิตเป็นอิสระพ้นจาก การปรุงแต่งของอารมณ์ทั้งปวง มีความเป็นอิสระถึงที่สุด หลุดพ้นจากการครอบงำของกิเลส ทั้งปวง”^{๑๑๓}

๘. สุมณ อมรวิวัฒน์ ได้กล่าวว่า กระบวนการพัฒนาปัญญาตามนัยของ พระพุทธศาสนามีได้มุ่งหมายเพียงให้เกิดปัญญาเท่านั้น แต่อุดมการณ์สูงสุดคือ การใช้ปัญญาปฏิบัติ ให้เกิดอิสรภาพอันสมบูรณ์ คือ อิสรภาพจากสิ่งแวดล้อมภายนอก และอิสรภาพในจิตใจของตนเอง^{๑๑๔}

๙. อำนาจ กลั่นประชา ได้กล่าวว่า ธรรมชาติของใจจะคลายตัวออกจากทุกข์ด้วย ปัญญาที่เห็นเหตุ และไม่รัดเหตุแห่งทุกข์นั้นไว้ เมื่อนั้นใจก็จะได้ความสุขที่ปลอดโปร่งเป็นอิสระจาก ทุกข์ มีแต่สันติสุขภายในที่ชนะใจตัวเองอย่างแท้จริง^{๑๑๕}

จากการศึกษาจิตเป็นอิสระที่มีปรากฏอยู่ในหนังสือทั่วไปพบสรุปได้ว่า ตามนัยของ พระพุทธศาสนานั้น มีอุดมการณ์สูงสุด คือการใช้ปัญญาปฏิบัติให้เกิดอิสรภาพจากสิ่งแวดล้อม

^{๑๑๐} พระอาจารย์ยุทธนา เดชปณฺโญ, **ชีวิตเสรี (จิตอิสระ ใจไร้ทุกข์)**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สุพิมพ์รีนทร์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๕๖.

^{๑๑๑} ดร.สมอง วรอุไร, **ทางสายเอก อธิษฐานบารมี**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมทองอุตสาหกรรม และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๓๗, ๔๓.

^{๑๑๒} วศิน อินทสระ, **หลักธรรมอันเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๔), หน้า ๙๙.

^{๑๑๓} สิริอัญญา, **วิมุตตะมิตมหัตตจรยแห่งโลกภายใน**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธรรมนิติเพรส จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๔๗๔, ๔๘๘.

^{๑๑๔} สุมณ อมรวิวัฒน์, **การพัฒนาการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสตร์ : ทักษะกระบวนการเผชิญ สถานการณ์**, (นนทบุรี : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๒), หน้า ๑๗.

^{๑๑๕} อำนาจ กลั่นประชา, **เชียมซีพุทธ**, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๖), หน้า ๖๗.

ภายนอกและอิสรภาพภายในจิตใจของตนเอง จิตที่เป็นอิสระสามารถใช้ปัญญาและเหตุผลได้อย่างถูกต้องถ่องแท้ ปัญญาเป็นตัวเปลี่ยนสภาพจิตที่สำคัญที่สุด และในขั้นสุดท้ายปัญญาจะเป็นตัวคุมทั้งพฤติกรรมทั้งปรับเปลี่ยนสภาพจิต คุณสมบัติที่สำคัญของปัญญาก็คือ ทำให้จิตเป็นอิสระ ไม่ถูกบิดเบือนครอบงำด้วยอำนาจของกิเลส จิตก็จะเป็นความว่าง หรือจิตก็เป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง

๓.๔.๒. จิตเป็นอิสระที่มีปรากฏอยู่ในเอกสารวิชาการ

๑. พระมหาอุทัย อุทโย (ศิริภักดิ์) ได้กล่าวว่า ปัญญาสิกขา คือ การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ความเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระผ่องใส เบิกบานโดยสมบูรณ์ ได้แก่การรวมเอาองค์มรรคข้อสัมมาทิฐิ และสัมมาสังกัปปะ สองอย่างเข้าเป็นกลุ่มเดียวกัน เป็นการฝึกใช้ปัญญาพิจารณาสภาวะธรรมที่ปรากฏ ให้รู้เท่าทันสภาวะธรรมนั้นตามความเป็นจริง หรือ ปัญญารู้เท่าทันกิเลสตัณหาที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของตน^{๑๑๖}

๒. พระมหาราชวรินทร์ ธมมกาโม (ธาตุเงิน) ได้กล่าวว่า ผลจากการพัฒนาจิตตามหลักพุทธปรัชญา คือการเข้าถึงความบริสุทธิ์จากกิเลส (วิมุตติ) ตามลำดับขั้นไปตั้งแต่ขั้นธรรมดา ละได้ บางครั้งบางคราว ไปจนถึงขั้นสูงสุดด้วยการทำลายภพ ทำลายชาติ ไม่ต้องกลับมาเกิด แก่ เจ็บ ตาย อีกต่อไป จิตก็จะเป็นอิสระจากเครื่องผูกมัด (สังโยชน์) เข้าถึงแดนเกษมจากกิเลสทั้งหลายเพราะหมดเชื้อแล้ว^{๑๑๗}

๓. พระนิเทศ ญาณวีโร (ชิงหอม) ได้กล่าวว่า จิตไม่ตกเป็นทาสของอารมณ์ต่าง ๆ ที่มากระทบ ก็ไปสู่ความเป็นอิสระจากภาวะที่เป็นธรรมชาติฝ่ายต่ำ ซึ่งเคยถูกอวิชชา ตัณหา อุปาทาน ห่อหุ้ม กลัปกลายเป็นจิตที่ผ่องใส เพราะจิตรู้จักคิด ความคิดจึงเป็นเหตุให้ฉลาด ความฉลาดเป็นเหตุให้คิดถูก พุดถูก ทำถูก การรู้จักพุดถูก ทำถูกเป็นเหตุให้มีความสุข เมื่อมีความสุขแล้วไม่ยึดติด ไม่ยึดมั่น ไม่หลงระเหิมมัวเมาในความสุขนั้น แต่อาศัยความสุขนั้นมุ่งมั่นกระทำความดี ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เช่นนี้ จึงเรียกว่า จิตเป็นฝ่ายสัมมาทิฐิ กล่าวคือ จิตคิดดี คิดเป็นหรือรู้จักคิดที่ถูก เมื่อจิตคิดดี คิดเป็นย่อมแสดงออกมาทางภายนอก คือรู้จักคิดเป็น พุดจาเป็น กระทำกรรมเป็น จึงสามารถนำมาแก้ปัญหา^{๑๑๘}

^{๑๑๖} พระมหาอุทัย อุทโย (ศิริภักดิ์), “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องตัณหาในพระไตรปิฎก” *วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย), ๒๕๓๒, หน้า ๒๒๐.

^{๑๑๗} พระมหาราชวรินทร์ ธมมกาโม (ธาตุเงิน), “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย), ๒๕๓๗, หน้า ๑๔๘.

^{๑๑๘} พระนิเทศ ญาณวีโร (ชิงหอม), “ศึกษาวิเคราะห์วิถีชีวิตชาวพุทธในพุทธปรัชญาเถรวาท” *วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*, ภาควิชาปรัชญา (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย), ๒๕๔๔, หน้า ๑๐๐ - ๑๐๑.

๔. นายรัตนชัย บุญศรี อ้างถึงคำกล่าวของพุทธทาสภิกขุว่า ถ้าไม่อยากเป็นทุกข์ ก็จงทำงานด้วยจิตว่าง และจะทำงานด้วยความสนุกด้วย เพราะว่าจิตว่าง เป็นจิตที่มีอิสระที่สุด มีสมรรถภาพที่สุด ผลของจิตว่าง ที่ทุกคนได้รับ คือ ทุกข์ไม่เป็นและเมื่อจิตว่างแล้ว หน้าที่ต่อไปก็คือทำให้ทุกคนมีความสุข หน้าที่ของมนุษย์คือการสร้างสันติภาพอันแท้จริงให้เกิดขึ้นในโลก^{๑๑๙}

๕. นางสาวพิชญ์พิมล กานดารักษ์ ได้กล่าวว่า ความพ้นทุกข์เป็นสภาพจิตที่ว่างจากกิเลส หรือสภาพจิตที่เป็นอิสระจากอำนาจครอบงำของกิเลส ความพ้นทุกข์นี้เรียกว่า “วิมุตติ” คือ ความหลุดพ้นจากกิเลส อันเป็นสาเหตุแห่งความทุกข์ ความพ้นทุกข์ในพุทธศาสนาจะเกิดขึ้นได้เมื่อบุคคลพัฒนาจิตจนกิเลสไม่สามารถครอบงำได้ ถ้าเป็นอิสระจากกิเลสครอบงำชั่วคราวก็เป็นความพ้นทุกข์ ระดับโลกียะ แต่ถ้าเป็นอิสระจากกิเลสอย่างถาวรก็เป็นความพ้นทุกข์ระดับโลกุตระ ระดับความพ้นทุกข์เริ่มจากโลกียะก่อนแล้วพัฒนาสู่ระดับโลกุตระ ซึ่งเป็นขั้นสูงสุดแห่งความพ้นทุกข์ในพระพุทธศาสนา^{๑๒๐}

๖. นางสาวอัชฎางค์ สุวรรณมิตสสรระ ได้กล่าวว่า ไตรลักษณ์ มีความสำคัญอย่างลึกซึ้งมากต่อการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เพราะเป็นการยกระดับจิตให้สูงขึ้นจากจิตปุถุชน เป็นพระอรหันต์ด้วยการมีสติกำหนดรู้อาการที่ปรากฏของรูปนามที่เป็นจริงในปัจจุบันอารมณ์ทำให้เกิดปัญญาเห็นไตรลักษณ์และดับทุกข์ได้หมดไป ส่งผลให้จิตนั้นรู้จักการปล่อยวางไม่ยึดมั่นถือมั่นในสรรพสิ่งทั้งหลาย จิตจึงเป็นอิสระพ้นทุกข์ อันเนื่องมาจากการทำงานร่วมกันของ ศีล สมาธิ ปัญญาที่เห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่มีตัวตน อันเป็นพลังงานทางจิตที่ซ่อนอยู่ภายในตัวตนที่แท้จริงเพื่อมุ่งไปสู่ความสำเร็จแห่งชีวิต คือมรรค ผล นิพพาน^{๑๒๑}

จากการศึกษาจิตเป็นอิสระที่มีปรากฏอยู่ในเอกสารวิชาการพอสรุปได้ว่า จิตที่เป็นอิสระพ้นทุกข์อันเนื่องมาจากการทำงานร่วมกันของ ศีล สมาธิ และการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้และความเข้าใจในสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง จนถึงความหลุดพ้น มีจิตใจเป็นอิสระผ่องใส เรียกว่า “วิมุตติ” คือ ความหลุดพ้นจากกิเลส อันเป็นสาเหตุแห่งความทุกข์ เมื่อบุคคลพัฒนาจิตจนกิเลสไม่สามารถครอบงำได้ ถ้ามีลักษณะเป็นอิสระจากกิเลสครอบงำชั่วคราว เรียกว่า “เจโตวิมุตติ” เป็น

^{๑๑๙} นายรัตนชัย บุญศรี, “อิทธิพลของพระพุทธศาสนานิกายเซนในงานของท่านพุทธทาสภิกขุ” วิทยานิพนธ์ ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๔๕, หน้า ๑๗๗.

^{๑๒๐} นางสาวพิชญ์พิมล กานดารักษ์, “วิจิกิจฉา : ปัญหาและทางออกที่เกี่ยวข้องกับความหลุดพ้น” วิทยานิพนธ์ ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์), ๒๕๕๐, หน้า ๗๘.

^{๑๒๑} นางสาวอัชฎางค์ สุวรรณมิตสสรระ, “ศึกษาไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน” วิทยานิพนธ์ ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย), ๒๕๕๑, หน้า ข.

ความผันทุกซ์ระดับโลกก็ยะ แต่ถ้ามีลักษณะเป็นอิสระจากกิเลสอย่างถาวร เรียกว่า “ปัญญาวิมุตติ” เป็นความผันทุกซ์ระดับโลกุตระ

๓.๔.๓ จิตเป็นอิสระที่มีปรากฏอยู่ในสี่อเล็กทรอนิกส์

๑. พระมหาประติษฐ์ จิตตสวโร ได้กล่าวว่า อิศรภาพที่แท้จริง เป็นเรื่องของจิต วิญญาณ มันเป็นสภาวะที่เป็นอิสระจากอดีต จากอนาคต ปราศจากการผูกมัดกับเรื่องราวในอดีต ไม่ถูกอดีตลากไปข้างหลัง และไม่ถูกอนาคตดูดกระชากลากถูไปข้างหน้า เป็นอิสระจากจินตนาการ จากความอยาก ความต้องการ อยากโน่น อยากนี่ หรือนั้น^{๑๒๒}

๒. ท่านชาครโภภิกขุ ได้กล่าวว่า “อิสรภาพเป็นสภาวะของจิต ไม่ใช่เป็นเพียงการ เป็นอิสระจากอะไร ๆ แต่เป็นความรู้สึกแห่งอิสรภาพ คือจิตที่เป็นอิสระ อิสระจากกฎเกณฑ์ อิสระจากความโศกเศร้า พ้นจากกิเลส”^{๑๒๓}

๓. ดร.สนอง วรอุไร ได้กล่าวว่า สุขจากจิตที่เป็นอิสระ ความสุขประเภทนี้ถือว่าเป็นสุดยอดของความสุข จะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อสามารถทำให้ชีวิตให้เป็นอิสระจากการตกเป็นทาสของความโลภ ความโกรธและความหลง แต่จิตที่จะเป็นอิสระได้ต้องมีจิตที่นิ่งเป็นพื้นฐาน ปัญญารู้เท่าทันสรรพสิ่ง จึงจะเกิด เมื่อใดที่จิตนิ่งและมีพลังจนสามารถใช้ปัญญาพิจารณาสัมผัสและสรรพสิ่งที่กระทบได้อย่างรู้เท่าทัน เมื่อนั้น อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือ ความเกิดขึ้น แปรเปลี่ยน และดับไป จะปรากฏให้เห็นชัดเจน ทำให้สามารถปล่อยวาง เลิกยึดติด และเป็นอิสระจากการตกเป็นทาสของผัสสะ และเมื่อสามารถปลดแอกชีวิตไปเรื่อยๆ ทีละอย่างๆ จนไม่ตกเป็นทาสของอะไรอีกเลย อิสรภาพย่อมเกิดขึ้นอย่างถาวร ทำให้ทุกขณะต้นจะเป็นไทต่อเสียงที่ได้ยินทางหู ภาพที่กระทบทางตา กลิ่นที่เข้าทางจมูก ความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง ที่สัมผัสทางผิวกาย เรื่องราวและอารมณ์ที่กระทบทางใจ จึงมีความสุขได้อย่างแท้จริง หากทำได้เมื่อใด ชีวิตจะมีแต่ความสุขล้วนๆ ความสุขจากจิตอิสระนี้จึงมีอาณาภพมหาศาล และเป็นที่สุดแห่งสุขทั้งปวง เพราะสามารถเปลี่ยนมนุษย์ทั่วไปให้เป็นอริยบุคคล ผู้มีจิตเป็นอิสระจากกิเลสอย่างสิ้นเชิง^{๑๒๔}

๔. อาจารย์ชววง พิภูลสวสดี ได้กล่าวว่า การทำจิตให้เป็นอิสระจากสภาพแวดล้อม จากเรื่องราวต่างๆ ถ้าจิตเป็นอิสระจากสภาพแวดล้อม จากเรื่องราวต่างๆ เป็นอิสระจากรูป รส กลิ่น

^{๑๒๒} พระมหาประติษฐ์ จิตตสวโร, *อิสรภาพที่แท้จริง*, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://chitasangvaro.multiply.com/reviews/item/20> [๘ ส.ค. ๒๕๕๒].

^{๑๒๓} ท่านชาครโภภิกขุ, *อิสรภาพ*, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://gotoknow.org/blog/chakaro> [๙ ส.ค. ๒๕๕๒].

^{๑๒๔} ดร.สนอง วรอุไร, *ยิ่งกว่าสุขเมื่อจิตเป็นอิสระ*, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://adumm13photo.multiply.com/journal/item/2?&show_interstitial=%2Fjournal%2Fitem [๑๔ ธ.ค. ๒๕๕๕].

เสียง ๆ ได้ (จิตเป็นกลาง ไม่ยินดียินร้าย ในรูป รส กลิ่น เสียง ๆ) จิตของเราก็จะสงบ ตั้งมั่นเป็นสมาธิ มีปีติ สุข เกิดขึ้น จิตก็จะหลุดพ้น คือบรรลุมรรคผลได้^{๑๒๕}

๕. อาจารย์แพรวภัทร ยอดแก้ว อาจารย์ประจำ NakhonPathom Rajabhat University. ได้กล่าวว่า มนุษย์ทุกชีวิตล้วนแต่ต้องการความเป็นอิสระภาพ ความเป็นอิสระแห่งจิต นั้นแหละคือความสุขอันแท้จริง ความสุข จึงเป็นพลังภายในจิต อันหาสิ่งใดมาเปรียบเทียบไม่ได้ เพราะไม่ใช่เป็นวัตถุภายนอก แต่เป็นภาวะจิตที่มีความสุข ความเบา ที่มองเข้าไปภายในเหมือนไม่มีอะไรมาปิดกั้นเลย ความเป็นอิสระแห่งจิตก็เช่นเดียวกัน เมื่อจิตมีอิสระแล้ว จิตก็มีพลังอันสดใสอยู่ข้างในจิต เป็นลักษณะของจิตที่มีความเบา อันหาสิ่งใดมาเปรียบเทียบไม่ได้และไม่มีคำบรรยายใด ๆ ที่จะเข้าถึงได้ หรืออาจจะกล่าวว่าเป็นภาวะจิตล้วน ๆ ที่ไม่มีสิ่งใดมาเจือปน การที่มีจิตอิสระแล้ว จิตก็ทำหน้าที่ของจิตได้อย่างมีประสิทธิภาพ มีศักยภาพที่เหนือมนุษย์ธรรมดา นั่นคือจิตที่เข้าถึงแก่นธรรม เมื่อจิตเข้าถึงแก่นธรรมแล้ว จิตก็ไม่มีตัวตน การที่จิตไม่มีตัวตนแล้วนั้น จิตก็ไม่มีสิ่งใดมาเกาะติดได้ ไม่ว่าจะอารมณ์ภายนอกหรืออารมณ์ภายใน จิตที่เป็นอย่างนี้เรียกว่าจิตที่เหนือดี จิตที่เหนือชั่ว จิตที่เหนือเหตุผล ที่มนุษย์จะหาคำจำกัดความได้ อิสระแห่งจิต คือสิ่งที่มนุษย์ต้องการและแสวงหามากกว่า พันปี ทำยที่สุดนี้อาจกล่าวโดยสรุปว่า พลังจิต พลังชีวิต คือ ความสุขที่มีอยู่ภายใน แต่คำนิยามของคำว่า อิสระแห่งจิต คือ ความสุขที่มีอยู่ทั้งภายในและภายนอก เป็นความสุขที่สดใส สดชื่น ความสุขของจิตอิสระ เหมือนไม่มีสิ่งใดมาขวางกั้น นั่นคือ สุขจากอิสรภาพแห่งจิตวิญญานอย่างแท้จริงนั่นเอง^{๑๒๖}

๖. นพ.วิธาน ฐานะวุฑฒิ ได้กล่าวว่า “จิตที่เป็นอิสระ จะสามารถช่วยให้เรารู้สึกมีพลังมีความสดชื่นและมีความสุขมากขึ้น และมองเห็นโอกาสต่าง ๆ ที่สร้างสรรค์มากมาย”^{๑๒๗}

๗. นพ. ประเวศ วะสี ได้กล่าวว่า จิตตามปกติเป็นจิตที่ปรุงแต่งและรับรู้ธรรมชาติที่ปรุงแต่ง หรือเพราะจิตที่ปรุงแต่งนั้นแหละจึงเกิดธรรมชาติที่ปรุงแต่งอย่างนั้นๆ จิตที่กิเลส คือ โลภะ โทสะ โมหะ จึงมาปรุงแต่งความคิด และรับรู้สิ่งต่างๆ ไปตามความคิดที่ปรุงแต่ง จิตที่ปรุงแต่งด้วยกิเลสเป็นจิตที่เล็กและคับแคบ เพราะเอาตัวกูของกูเป็นตัวตั้ง เมื่อคับแคบจึงบีบคั้น ขาดอิสรภาพ ก่อความทุกข์ให้ตัวเองและผู้อื่น แต่จิตที่สงบสามารถรับรู้ธรรมชาติที่ไม่ปรุงแต่งหรือเรียกว่าความจริง ธรรมชาติที่ไม่ปรุงแต่งหรือความจริงนี้มีขนาดใหญ่ ไร้ขอบเขต จิตที่สงบเข้าถึงความจริงที่มีขนาดใหญ่

^{๑๒๕} อาจารย์ชวยง พิกุลสวัสดิ์, **ตอบปัญหาเรื่องนิพพาน**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.nippam.com/answer.php?id=136> [๑๒ ส.ค. ๒๕๕๒].

^{๑๒๖} อาจารย์แพรวภัทร ยอดแก้ว, **อิสระแห่งจิต**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.gotoknow.org/blogs/books/73385/toc> [๑๔ ธ.ค. ๒๕๕๕].

^{๑๒๗} นพ. วิธาน ฐานะวุฑฒิ, (๑๕ ต.ค. ๒๕๔๘), “จิต(ที่)อิสระ”, **มติชนรายวัน**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://www.jitwivat.org/docs/articles/051015_vithan.htm [๑๓ ส.ค.๒๕๕๒].

จิตจึงใหญ่ หลุดพ้นจากความบีบคั้นของตัวกูของกูอันคับแคบ เมื่อหลุดพ้นจากความคับแคบจึงเป็นอิสระ อิสระก็คือความสุขอันล้ำลึก หรือความสุขอันเป็นทิพย์^{๑๒๘}

จากการศึกษาจิตเป็นอิสระที่มีปรากฏอยู่ในสื่ออิเล็กทรอนิกส์พอสรุปได้ว่า อิสระภาพที่แท้จริงเป็นเรื่องของจิตวิญญาณ จิตที่จะเป็นอิสระได้อย่างมีประสิทธิภาพนั้น จิตต้องมีสมรรถภาพของสมาธิที่สงบนิ่งเป็นพื้นฐาน มีปัญญารู้เท่าทันสรรพสิ่ง เมื่อใดที่จิตมีสมาธิที่สงบนิ่ง ย่อมมีศักยภาพในใช้ปัญญาพิจารณาสัมผัสและสรรพสิ่งที่มากระทบได้อย่างรู้เท่าทัน เมื่อนั้นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา คือความเกิดขึ้น แปรเปลี่ยน และดับไป จะปรากฏให้เห็นชัดเจน ทำให้สามารถปล่อยวาง ไม่ยึดมั่นถือมั่นในเรื่องราวและอารมณ์ที่กระทบทางใจ จึงมีความสุขได้อย่างแท้จริง ความสุขจากจิตเป็นอิสระนี้จึงมีอานุภาพมหาศาลและเป็นที่สุดแห่งสุขทั้งปวง เพราะสามารถเปลี่ยนมนุษย์ทั่ว ๆ ไปให้เป็นอริยบุคคลผู้มีจิตเป็นอิสระจากกิเลสอย่างสิ้นเชิง

๓.๔.๔ สรุปอิสรภาพแห่งจิตในหนังสือทั่วไป เอกสารทางวิชาการ และสื่ออิเล็กทรอนิกส์

อิสรภาพแห่งจิตหรือสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส นั้น สืบเนื่องมาจากการทำงานร่วมกันของ ศีล สมาธิ และการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้และความเข้าใจในสรรพสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง ไม่เข้าไปยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง มีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระผ่องใส เรียกว่า “วิมุตติ” คือ ความหลุดพ้นจากกิเลส ซึ่งมีความสัมพันธ์กับสุญญตาความว่างจากกิเลส ดังพุทธพจน์ว่า “วิมุตตिसารา สัพเพ ธมมา ธรรมทั้งปวงมีวิมุตติเป็นสาระ”^{๑๒๙} “สุญญตา เจโตวิมุตติ จิตที่พิจารณาเห็นวิมุตติว่า สิ่งนี้ว่างจากอัตตา หรือสิ่งที่เนื่องด้วยอัตตา”^{๑๓๐} คือมีวิมุตติเป็นแก่นสาร ซึ่งมีความหมายเดียวกัน ลักษณะนี้ก็บอกให้ทราบว่า พระพุทธศาสนานั้นถือเอาวิมุตติหรืออิสรภาพแห่งจิตนี้เป็นจุดหมาย เป็นหลักการสำคัญ และหลักการของพระพุทธศาสนานั้น บางครั้งก็สรุปด้วยคำว่า “สัพเพ ธมมา นาลิ อภินิเวสยา ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น”^{๑๓๑} คือจิตเป็นอิสระที่เกิดจากความรู้ และความเข้าใจตามความจริงถึงขั้นที่ว่าธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้นไม่อาจเข้าไปยึดมั่นถือมั่นได้

ผลจากการศึกษาอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท สรุปสาระสำคัญได้ดังนี้ คำว่า จิต มโน วิญญาณทั้ง ๓ คำนี้ มีมาแล้วก่อนสมัยพุทธกาล จิต มโน วิญญาณ เป็นธรรมชาติ

^{๑๒๘} นพ. ประเวศ วะสี, (๖ ม.ค. ๒๕๕๐), “แผนงานพัฒนาจิตเพื่อสุขภาพ มูลนิธิสวดศรี-สุขตั้งวงศ์” สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.), **มติชนรายวัน**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.kammattan.com/board/index.php?topic=83.0>. [๑๔ ธ.ค. ๒๕๕๕].

^{๑๒๙} อ.อ.อ. (บาลี) ๒๓/๘๓/๓๗๐, อ.อ.อ. (ไทย) ๒๓/๘๓/๔๐๙.

^{๑๓๐} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๔๙/๓๗๐, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๔๙/๓๘๖.

^{๑๓๑} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๙๐/๔๐๐. ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๐/๔๒๑.

อย่างเดียวกัน มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา โดยมีลักษณะสืบทอดกันการดับของดวงเก่า ก็คือการเกิดขึ้นของจิต มโน วิญญาณดวงใหม่ เพราะดวงใหม่อาศัยเหตุปัจจัยจากดวงเก่าจึงเกิดขึ้นได้จิต มโน วิญญาณนั้น เป็นอย่างเดียวกันในด้านสภาวะ แต่จิตนั้นมีชื่อเรียกต่างกัน คือ จิต มโน มานัส หทัย ปันตระ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณชั้นธ มโนวิญญาณธาตุ

อิสรภาพแห่งจิตนั้นเกิดจากการพัฒนาทางกาย วาจา จิตใจและปัญญาให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป จนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือความหลุดพ้น เมื่อวิเคราะห์แล้วมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. อิสรภาพแห่งจิตหรือสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส ด้วยกายภาวนา หรือภาวิตกกาย คือ ความเป็นอิสระที่เกิดจากพัฒนาการทางกาย (Physical Developmant) ให้มีสุขภาพแข็งแรง มีบุคลิกภาพที่สงบด้วยอานาภาวนาแห่งศีลภาวนาหรือภาวิตศีล คือการประพฤติสุจริตทางกายประกอบสมาธิหาเสวยชีวิตในทางที่ชอบ มีความสุจริตทางวาจา ไม่กล่าวคำพูดส่อเสียดขัดแย้งและแตกร้างกัน พัฒนาการทางสังคม (Social Developmant) ส่งเสริมคนให้สมัครสมานกันสร้างสรรค์ภราดรภาพให้เกิดขึ้นในสังคม ได้แก่ ความเป็นอิสระที่เกิดจากการสัมพันธ์กันของสัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ และสัมมาอาชีวะ เมื่อว่าโดยสาระ คือ ความสังวรในพระปาฏิโมกข์ โดยมีอรรถกถาอธิบายแต่ละคำดังนี้คือ “สังวร” หมายถึงการไม่ล่วงละเมิดทางกายวาจา “ปาฏิโมกข์” หมายถึงศีลสิกขาบทที่เป็นเหตุให้ผู้รักษาหลุดพ้นจากทุกข์ (ปาติ=รักษา+โมกขะ=ความหลุดพ้น)^{๑๓๒} คือเว้นจากข้อห้าม ทำตามข้ออนุญาต รักษาระเบียบวินัยประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลายให้เป็นเอกลักษณ์เดียวกัน มีความสำรวมอินทรีย์ระวังไม่ให้อกุศลธรรมความชั่วครอบงำจิตใจเมื่อรับรู้อารมณ์ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ความเป็นอิสระบริสุทธิ์แห่งอาชีวะหาเสวยชีวิตโดยทางที่ชอบธรรม ไม่ประกอบอบเนสนาที่มีการหลอกลวงผู้อื่นเสวยชีพ มีอัตลักษณ์ที่มีความมักน้อยและสันโดษเป็นอิสระจากบริโภคนิยม พิจารณาใช้สอยปัจจัย ๔ ตามอัตภาพ พอสมควรแก่ภาวะฐานะของความ เป็นสมณภาวะ มีจิตเป็นอิสระจากวิตีกกมกิเลส จัดเป็นอิสรภาพทางกายและอิสรภาพทางสังคม สงเคราะห์เข้าในอิทธิศีลสิกขา

๒. อิสรภาพแห่งจิตหรือสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส ด้วยจิตตภาวนา หรือภาวิตจิตโต คือ ความเป็นอิสระที่เกิดจากพัฒนาการทางจิต (Mind Developmant) ความเป็นอิสระหมดจดแห่งจิตที่เกิดจากพัฒนาการด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่ ความเป็นอิสระที่เกิดจากการสัมพันธ์กันของสัมมาวาชามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เมื่อว่าโดยสาระ คือ การพัฒนาคุณภาพของจิตให้เกิดฌณิกสมาธิ มีสมรรถภาพพอเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา หรือพัฒนาสมรรถภาพของจิตให้มีศักยภาพที่เป็นเอกภาพมีอารมณ์หนึ่งเดียวด้วยรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ มีจิตปราศจาก

^{๑๓๒} วิสุทธิ. ๑/๑๔/๑๗, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑ จุฬนิตเทศ มานวปัญหานิตเทศ อธิติมานวปัญหา พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๓๐ ข้อที่ ๗ หน้า ๖๓.

กิเลสที่ก่อความขุ่นมัวเศร้าหมองเป็นอิสระจากนิเวศธรรม มีจิตเป็นอิสระจากปรัญฐานกิเลส จัดเป็นอิสระภาพทางจิต สงเคราะห์เข้าในอธิจิตตศึกษา

๓. อิสระภาพแห่งจิตหรือสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส ด้วยปัญญาภาวนาหรือภาวิตปัญญา คือ ความเป็นอิสระหมดจดแห่งทิวฐิ ที่เกิดจากพัฒนาการทางปัญญา (Wisdom Developmant) ความหลุดพ้นเป็นอิสระที่เกิดจากพัฒนาการด้านคุณภาพและสมรรถภาพของปัญญา ได้แก่ ความเป็นอิสระที่เกิดจากการสัมพันธ์กันของสัมมาทิวฐิและสัมมาสังกัปปะ เมื่อว่าโดยสาระ คือ การพัฒนาทางด้านปัญญาให้มีคุณภาพสูงสุด ด้วยการฝึกอบรมปัญญาให้มีศักยภาพที่จัดเป็นวิปัสสนาญาณอันเป็นความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง ในสภาวะของสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง เรียกว่าญาณทัสสนวิสุทธิ และวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นญาณที่มีสมรรถภาพสามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์ และหลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสโดยสมบูรณ์ มีประสิทธิภาพที่รู้แจ้งชัดตามสภาพความเป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลายว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นของไม่ใช่ตัวตน ทำให้ระงับความเข้าใจผิดว่าเป็นสัตว์บุคคลตัวตนเราเขาเสียได้ ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีปัญญาญาณหยั่งรู้อริยสัจ ๔ เป็นอิสระหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย มีจิตเป็นอิสระจากอนุสัยกิเลส พบกับสันติภาพแห่งชีวิตอย่างแท้จริงเพราะไม่ยึดมั่นถือมั่นในภพและสังสารวัฏ ได้อิสระภาพแห่งการไม่ต้องกลับมาเกิดอีก จัดเป็นอิสระภาพทางปัญญา สงเคราะห์เข้าในอธิปัญญาศึกษา

บทที่ ๔

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

ในบทที่ ๔ นี้ ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท คือ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) และนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรมของพระราชวุฒาจารย์ (ดูลย์ อดุล), พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท), และพระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน), ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ไปตามลำดับดังต่อไปนี้

๔.๑ ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพุทธทาสภิกขุ

พระธรรมโกศาจารย์ (เงื่อม อินฺทปญฺโญ) หรือพุทธทาสภิกขุ ได้รับการประกาศยกย่องเป็นบุคคลสำคัญ หรือผู้มีผลงานดีเด่นของโลก จากองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก) ประจำปี พ.ศ. ๒๕๔๙ – ๒๕๕๐ แนวคิดและคำสอนของพุทธทาสภิกขุ นับว่าเป็นแนวคิดและคำสอนในระดับปรมาตถธรรม ท่านพุทธทาสกล่าวว่า ความเป็นทาสที่ร้ายกาจที่สุดคือ การเป็นทาสของกิเลส การที่จะเป็นอิสระจากกิเลสได้นั้นได้ก็ด้วยอาศัยหลักแห่ง “สุญญตา” ความว่างอย่างยิ่ง (จิตว่าง) ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ไปตามลำดับดังต่อไปนี้

๔.๑.๑ คนไทยกับความเป็นอิสระในทัศนคติของพุทธทาสภิกขุ

“พุทธทาส” ชื่อของท่านพุทธทาสนี้ เป็นนามอันมาจากบทสวดมนต์ “พุทธาภิกษิตี” ดังมีคำแปลบางตอน ความว่า

“ข้าพเจ้าขอไหว้พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้เป็นที่ตั้งแห่งอนุสติที่ ๑ ด้วยเศียรเกล้า ข้าพเจ้าขอเป็นทาสของพระพุทธเจ้าเทียว พระพุทธเจ้าเป็นนายของข้า พุทธเจ้าเป็นผู้กำจัดทุกข์ด้วย เป็นผู้ทำซึ่งประโยชน์แก่กุลแก่ข้าพเจ้าด้วย ข้าพเจ้าขอมอบกายถวายชีวิตอันนี้แด่พระพุทธเจ้า สรรณะอื่นของข้าพเจ้าไม่มี พระพุทธเจ้าเป็นสรณะอันประเสริฐของข้าพเจ้า....”

ท่านมอบกายถวายชีวิตถวายตนเป็นทาสของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระพุทธศาสนา ซึ่งเราก็ได้ประจักษ์ผลงานและการใช้ชีวิตของท่านนับแต่ครองผ้ากาสาวพัสตร์ トラบจนมรณภาพ ท่านเป็นพุทธทาส แต่ทาสเช่นนี้ตามความหมายของบทสวดมนต์ ถึงจะเป็นทาส

พระรัตนตรัย แต่ก็เป็นที่สรวลเยาะเย้ยด้วยธรรมนั้นอิสระจากกิเลส^๑ บทบาทที่เด่นของท่านสัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา พุทธศาสนาอยู่ได้ด้วยการศึกษาว่าต้องรู้ต้องเข้าใจแล้วจึงปฏิบัติได้ถูกต้อง มีเสรีภาพทางความคิด มีเสรีภาพทางปัญญา เมื่อมีเสรีภาพทางปัญญาก็ต้องศึกษาหมด ถ้าไม่มีปัญญาแล้วเสรีภาพจะใช้อย่างไร ก็ใช้ถูกใช้ผิด เสรีภาพทางปัญญาก็คือมีความรู้ รู้ว่าทำอะไรชีวิตของตัวเองจึงจะมีเสรีภาพในการเลือกให้ถูกต้อง ให้ได้ประโยชน์ หากไม่ศึกษา ไม่มีปัญญา ไม่รู้เรื่องแทนที่จะมีเสรีภาพทางปัญญาก็กลายเป็นเสรีภาพแห่งความโง่ไปเสีย เป็นอันใช้ไม่ถูกต้อง^๒ เราคนไทยมีเลือดเนื้อเชื้อไขเป็นพุทธบริษัทมาตั้งแต่พุทธศาสนาได้เข้ามาครอบงำดินแดนส่วนนี้เป็นเวลาประมาณ ๒,๐๐๐ปีมาแล้ว อันเลือดเนื้อเชื้อไขดั้งเดิมก่อนเก่าที่สุดก็ได้กล่าวว่าเป็นพุทธบริษัท ฉะนั้นในฐานะที่เป็นคนไทย พุศุดกันอย่างไรที่เรียกว่าออกจะเป็นชาตินิยมอยู่บ้าง แต่ก็ไม่ใช่ยึดถือชาตินิยม แต่เพราะเหตุที่ว่า คำว่า “คนไทย” นี้ มีความหมายดีมาก คือมีความหมายว่าเป็น “อิสระ” ดังนั้นเมื่อเราเป็นคนไทย คือเป็นคนอิสระ เราก็ต้องมีธรรมะซึ่งทำความเป็นอิสระ ถ้าพูดถึงธรรมะที่มีความเป็นอิสระแล้ว ยิ่งศึกษาไปจะยิ่งทราบว่ หลักธรรมในพระพุทธศาสนาทำความเป็นอิสระที่สุด ทำความเป็นอิสระชนิดที่ว่า ให้เป็นอิสระแก่ตัวเอง ใช้ความนึกคิด สติปัญญาพิจารณาของตัวเองเป็นอิสระ ไม่ต้องฝากความเชื่อไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ดังที่ท่านทราบกันดีอยู่แล้วว่า ในพุทธศาสนานี้ไม่มีคิตที่ถือพระเป็นเจ้า อย่างนี้เป็นต้น นี่ก็เป็นลักษณะอันหนึ่งของความเป็นอิสระ แต่ว่าความเป็นอิสระที่สูงสุดอย่างยั้งนั้น คือความเป็นอิสระจากกิเลส^๓

พุทธทาสภิกขุ มีแนวคิดที่ความเป็นทาสที่ร้ายกาจที่สุดก็คือเป็นทาสกิเลส ฉะนั้นความเป็นไทยที่ประเสริฐที่สุดก็คือความเป็นอิสระจากกิเลส ที่นี้หลักธรรมะในพระพุทธศาสนาสอนเพื่อทำลายกิเลสโดยสิ้นเชิงก็คือเปลื้องออกมา เปลื้องจิตใจออกมาสู่ความเป็นอิสระโดยสิ้นเชิง อย่างนี้เรียกว่า เป็นคนอิสระ และสมกับว่าเป็นคนไทย ถ้าจิตหรือใจของเราเป็นอิสระโดยทำนองนี้แล้ว ไม่มีทางที่จะเป็นทาส หรือเป็นเมืองขึ้นของใครได้ มันมีจิตใจชนิดที่ใคร ๆ จับกุมไม่ได้ ครอบงำไม่ได้ สำหรับความเป็นพุทธบริษัทนั้นมันมีความหมายคล้าย ๆ กัน คือเป็นอิสระเหมือนกัน แต่ว่าตัวคำว่า “พุทธ” นั้น โดยรากศัพท์คือพยัญชนะนี้แปลว่า “ผู้รู้-ผู้ตื่น-ผู้เบิกบาน” สามคำด้วยกัน คือรากของศัพท์ว่าพุทธะนี้แปลว่ารู้ก็ได้ แปลว่าตื่นก็ได้ แปลว่าเบิกบานก็ได้ ฉะนั้นพุทธบริษัทก็ต้องแปลว่าหมู่คณะของบุคคลที่เป็นผู้รู้ ผู้ตื่น ผู้เบิกบาน^๔ คือการเปลื้องออกไปจากความเป็นทาสสู่ความเป็นอิสระจากกิเลสและความทุกข์ นี่คือตัวศาสนา ตัวแท้ของศาสนา ตัวธรรมะอันสูงสุดหรือบรมธรรมที่

^๑พิทยา ว่องกุล, **พุทธทาส-พุทธธรรม**, (กรุงเทพมหานคร : สายธาร, ๒๕๔๙), หน้า ๒๐๒.

^๒พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต), **ร้อยคน ร้อยธรรม ๑๐๐ ปีพุทธทาส**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๙), หน้า ๑๕-๑๖.

^๓พุทธทาสภิกขุ, **ว่างจากตัณหา อุปาทาน**, (กรุงเทพมหานคร : เพชรประกาย, ๒๕๔๙), หน้า ๒๐.

^๔เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสรู้แล้วได้สั่งสอน และเป็นความมุ่งหมายอย่างยิ่งที่เราจะต้องอบรมให้รู้ให้เข้าใจ เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นมนุษย์ของเรา เพื่อประโยชน์แก่ความเป็นคนไทยหรือพุทธบริษัทของเรา^๕

จากการศึกษาคนไทยกับความเป็นอิสระในทัศนคติของพุทธทาสภิกขุพอสรุปได้ว่าเราคนไทยมีเลือดเนื้อเชื้อไขเป็นพุทธบริษัทมาตั้งแต่พุทธศาสนาได้เข้ามาครอบงำดินแดนส่วนนี้เป็นเวลาประมาณ ๒,๐๐๐ปีมาแล้ว คำว่า “คนไทย” นี้ มีความหมายว่า “เป็นอิสระ” ดังนั้นเมื่อเราเป็นคนไทย คือเป็นคนอิสระ เราก็ต้องมีธรรมะซึ่งทำให้ความเป็นอิสระ หลักธรรมในพระพุทธศาสนาทำให้ความเป็นอิสระที่สุดชนิดที่ว่า ให้เป็นอิสระแก่ตัวเอง ใช้ความนึกคิด สติปัญญาพิจารณาของตนเอง เป็นอิสระ ไม่ต้องฝากความเชื่อไว้กับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ในพุทธศาสนานี้ไม่มีคติที่ถือพระเป็นเจ้าอย่างนี้ก็เป็นลักษณะอันหนึ่งของความเป็นอิสระ แต่ว่าความเป็นอิสระที่สูงสุดอย่างยั้งนั้น คือความเป็นอิสระจากกิเลส

๔.๑.๒. พระพุทธศาสนากับความเป็นอิสระในทัศนคติของพุทธทาสภิกขุ

พุทธทาสภิกขุ มีแนวคิดว่าหลักทั่วไปที่ควรทราบเพื่อจะช่วยให้เข้าใจพระพุทธศาสนาที่แท้จริงได้ง่ายขึ้นหรืออย่างน้อยก็ไม่เกิดความเข้าใจผิด ในการที่จะศึกษาและปฏิบัติทางพระพุทธศาสนาในขั้นสูงหรือขั้นที่จัดเป็นตัวแท้ของพุทธศาสนา เมื่อดูกันผิวเผินแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิดว่า หลักของพระพุทธศาสนาเป็นไปในทางที่ทำให้คนสิ้นหวัง เพราะในที่สุดพูดถึงแต่เรื่องสูญญตา อนัตตา หรือบอกว่าสิ่งทั้งปวงเป็นทุกข์ ไม่มีอะไรที่ควรยึดมั่นถือมั่น และในที่สุดก็ไม่ได้รับไม่ได้ถือเอาอะไรเลย แม้ที่สุดมีแต่ความว่าง เมื่อชาวต่างประเทศได้ยินได้ฟังดังนี้ ก็เกิดความเห็นไปว่าพุทธศาสนาเป็นหลักคิดประเภทที่เพ่งเล็งในแง่ร้าย (Pessimistic) และยิ่งไปกว่านั้นอีก ยังแถมจัดให้เป็นพวก (Negative) ที่ปฏิเสธสิ่งทั้งปวง เมื่อชาวต่างประเทศเหล่านั้นมีความรู้สึกดังนี้ ความเห็นก็เดินไปผิดทางหรือเดินไปในทางที่เรียกว่ามิจฉาทิฎฐิอย่างใดอย่างหนึ่งทันที และที่เป็นไปมากก็คือเหมาเอาว่าพุทธศาสนาเป็นนัตถิกทิฎฐิ (Nihilism) ทั้ง ๆ ที่พุทธศาสนาไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับนัตถิกทิฎฐิและจัดนัตถิกทิฎฐิว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิที่ร้ายแรงที่สุดชนิดหนึ่งด้วย นี่เป็นสิ่งที่ต้องตั้งข้อสังเกตและสังวรไว้เพื่อปรับความเข้าใจอันถูกต้องกันสืบไป^๖

สำหรับชาวไทยเรานั้น ก็มีส่วนแห่งความเป็นนัตถิกทิฎฐิอยู่ด้วยเหมือนกันแต่เป็นไปโดยไม่รู้ตัวแล้วก็ยอมรับว่า เมื่อพระพุทธเจ้าทรงสอนเช่นนั้นมันก็เป็นเช่นนั้นและเรายินดียอมรับถึงแม้ว่าจะไม่พอใจก็ต้องพอใจ เพราะมีความเชื่อในพระพุทธองค์ ดังนั้นจึงตกอยู่ในอาการของนัตถิกทิฎฐิอย่างลับ ๆ เงียบ ๆ หรือซ่อนเร้นอยู่ เพราะไม่มีการศึกษาเพื่อทำความเข้าใจให้ถูกต้องสืบไป จึงตกอยู่

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๙.

^๖ พุทธทาสภิกขุ, ตั๋ว-ของกู ฉบับสมบูรณ์ พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๕๕-๕๖.

ในภาวะที่หวังอะไรอยู่อย่างลม ๆ แล้ง ๆ ไม่มีสาระอะไรเลย แต่ก็หวังอยู่เพราะความเชื่อมั่นว่านั่นเป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าจะต้องเป็นของถูกต้องเสมอไป เพราะตนเกิดมาจากบรรพบุรุษที่นับถือพุทธศาสนา ไม่มีอิสระไม่มีความกล้าที่จะไปวิพากษ์วิจารณ์เหมือนชาวต่างประเทศ เลยตกอยู่ในภาวะมิจฉาทิฎฐิที่ซ่อนอยู่ในพุทธศาสนานั้นเอง และไม่มีใครค้นพบหรือจับตัวมาประณามว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิ กลับจะได้รับความยกย่องเป็นครูบาอาจารย์ด้วยซ้ำไปเพราะสอนเขาอยู่ถึงเรื่องที่เข้าใจยากนี้อยู่ทุกวัน ๆ แต่เมื่อกกล่าวโดยเนื้อแท้ ก็เป็นพวกมิจฉาทิฎฐิที่เห็นพุทธศาสนาเป็นลัทธิที่มองในแง่ร้าย หรือเป็นพวกปฏิเสธสิ่งทั้งปวงนั่นเอง ส่วนอีกพวกหนึ่งนั้น ได้แก่ พวกพุทธบริษัทที่ไม่คงแก่เรียนหรือไม่อาจจะเรียนอะไรได้ซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากที่สุด พวกนี้มีแต่ศรัทธาและความเข้มแข็งในการทำบุญให้ทาน เชื่อมมั่นในบุญกุศลว่า มีผลเป็นความสุขความเจริญทั้งในโลกนี้และโลกหน้าโดยไม่ต้องการคำอธิบายอย่างใดอีก พวกที่ตกอยู่ในภาวะเช่นนี้ ย่อมมองหรือยอมรู้สึกต่อพุทธศาสนาในลักษณะที่ตรงข้าม คือมองในด้านดีเป็น Optimistic และมองเห็นสิ่งที่จะได้รับตอบแทนอย่างชัดแจ้งเปิดเผยเต็มไปด้วยการได้นั้นได้นี่ เป็นนั่นเป็นนี่ มีลักษณะเป็น Positive ไป มีแนวทางเป็นของตัวเองโดยเฉพาะไม่ฟังใคร แต่ก็ไม่ได้คัดค้านใครเป็นอยู่อย่างผาสุกไปพวกหนึ่งต่างหาก^๗

พุทธศาสนาจะมีลักษณะเป็นพวกที่มองในแง่ร้ายหรือพวกที่มองในแง่ดีโดยส่วนเดียวนั้น ไม่ได้ด้วยกันทั้ง ๒ อย่าง แต่พุทธศาสนาเป็นพวกที่อยู่ตรงกลาง โดยที่สามารถมองเห็นสิ่งทุกอย่างประกอบด้วยคุณและโทษ แล้วแต่เราจะมองมันในแง่ไหน แต่แล้วก็จะไม่ยึดถือจนเกิดเป็นความดีใจขึ้นในสิ่งที่เห็นคุณและเกิดความเสียใจหรือทุกข์ใจขึ้นในสิ่งที่เห็นโทษ แต่จะเป็นผู้มีจิตว่าง หรือวางเฉยอยู่ได้ในทุกสิ่งและทุกกรณี ด้วยเหตุนี้จึงถือว่าการที่มองโลกเห็นเป็นแง่ดีหรือแง่ร้ายไปโดยส่วนเดียวนั้น ต้องจัดเป็นมิจฉาทิฎฐิ ฉะนั้นผู้ที่ให้ความเป็นธรรมแก่พุทธศาสนาอย่าได้กล่าวหาว่าพุทธศาสนาเป็นพวกที่มองสิ่งทั้งปวงในแง่ร้ายหรือในแง่ดีโดยส่วนเดียวแต่ประการใดเลย แต่พึงเข้าใจว่าพุทธศาสนามองสิ่งทั้งปวงตามที่มีมันเป็นจริงอยู่อย่างไร ทั้งด้านนอกด้านในและด้านลึกที่สุดซึ่งเป็นนามธรรม ให้เข้าใจตรงตามที่เป็นจริงแล้วเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นเท่าที่ควรจะเกี่ยวข้องและเป็นลักษณะที่ไม่เป็นทุกข์แต่ประการใดเลยเท่านั้น^๘

พระพุทธศาสนาไม่ได้ปฏิเสธว่าไม่มี แต่ยอมรับว่าทุก ๆ อย่างมี เพียงแต่ว่าทุก ๆ อย่างนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่น โดยความเป็นตัวเราหรือของเรา ที่ปฏิเสธว่าไม่มีอะไรเป็นตัวเราหรือของเรานั้น มิได้หมายความว่าเราไม่มีอะไรหรือไม่รับอะไร ไม่ใช่สอยบริโภคนสิ่งใด เราคงมีอะไรหรือรับอะไรหรือบริโภคใช้สอยสิ่งใด ไปตามที่เราจะมีจะเป็น แต่ว่าภายในใจนั้นไม่มีการยึดถือว่ามีสิ่งเหล่านั้นเป็นตัวตนของมันหรือของใครเท่านั้น ทั้งนี้ก็เพื่อจะรับสิ่งอีกสิ่งหนึ่ง คือความเยือกเย็นใจ

^๗ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๖-๕๗.

^๘ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘.

เบากายเบาใจ โดยประการทั้งปวงตลอดเวลาที่เกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นนั่นเอง เรียกว่าเรารับมันไว้เพื่อมาเป็นบ่าวเป็นทาสเรา เพื่ออำนวยความสะดวกสบายเท่าที่จำเป็น ไม่ยอมรับรู้อะไรมากไปกว่านั้น ความมีจึงมีค่าเท่ากับไม่มีหรือความไม่มีมีค่าเท่ากับความมี แล้วแต่เราจะมองดูมันในแง่ไหน แต่ความสำคัญส่วนใหญ่ที่เราจะยังคงเอาไว้แต่จิตใจที่ไม่หวั่นไหวไม่ทุกข์ร้อนหรือลิ่งโลดไป เพราะการได้การเสียไม่ว่าสิ่งใดหมด จิตใจชนิดนี้ไม่ต้องการที่จะรับและไม่ต้องการที่จะปฏิเสธจึงเป็นปกติอยู่ได้ พุทธศาสนาสอนให้เราจิตใจอย่างนี้ คือให้มีจิตใจเป็นอิสระอยู่เหนือการรับและการปฏิเสธโดยประการทั้งปวง ฉะนั้นจะจัดว่าเป็นพวกปฏิเสธสิ่งทั้งปวงก็ไม่ได้ และเป็นพวกที่มองผลประโยชน์ตนเองก็ไม่ได้ เมื่อจัดเป็นอะไรไม่ได้โดยส่วนตัว ก็จัดว่าเป็นสายกลางอยู่ดีหรืออยู่เหนือการที่จะต้องเป็นทั้งสองอย่างนั้น ซึ่งเรียกว่าอยู่เหนือโลกหรือพ้นโลก ไม่หวั่นไหวไปตามสถานการณ์ทุกอย่างในโลก จึงอยู่เหนือความทุกข์ทุกอย่างโดยประการทั้งปวง ทั้งในการคิด การพูด การทำ เพราะมีจิตเป็นอิสระจากกิเลสตนเอง จริงอยู่ที่คำอธิบายหลักพระพุทธศาสนาส่วนมากเป็นไปในรูปซึ่งดูแล้วเป็นการปฏิเสธ คือจะกล่าวว่าอะไร ๆ มันก็ไม่เหมือนกับที่เขาพูดเขากล่าวกันอยู่ทั่วไป เป็นเหตุให้ต้องปฏิเสธสิ่งที่เขาพูดเขากล่าวกันอยู่ก่อนแทบทั้งหมด แต่ถึงอย่างนั้นก็ไม่ใช่เหตุผลว่าพุทธศาสนาเป็นลัทธิพวกที่ปฏิเสธ โดยเฉพาะปฏิเสธว่าไม่มีอะไรที่ควรสนใจหรือควรได้ ที่จริงนั้นพุทธศาสนายอมรับว่าสิ่งที่ควรสนใจหรือควรได้นั้นมีอยู่โดยแน่นอน สิ่งนั้นก็คือภาวะที่ไม่มีทุกข์เลย เป็นภาวะที่เกิดมาจากความไม่ยึดมั่นถือมั่นต่อสิ่งใด ๆ ทั้งหมดทั้งสิ้นว่าเป็นตัวเราหรือของเรา ไม่ยึดมั่นแม้กระทั่งชีวิตเกียรติยศชื่อเสียงหรืออะไร ๆ ทั้งสิ้นที่คนทั่วไปเขายึดถือกัน ถ้ากล่าวอย่างสั้น ๆ ก็กล่าวว่าได้แก่ความที่มีจิตเป็นอิสระเหนือสิ่งทั้งปวงนั่นเองและเรียกภาวะอย่างนี้สั้น ๆ ว่า ความหลุดพ้น เมื่อถามว่าหลุดพ้นจากอะไร? ก็ต้องหมายความว่าหลุดพ้นจากสิ่งที่มาครอบงำหรือมาทำจิตไม่ให้เป็นอิสระ^๙

ความหลุดพ้นหรือความเป็นอิสระ ไม่มีลักษณะที่จะจัดเป็นพวกปฏิเสธสิ่งทั้งปวง หรือเป็นพวกที่มองผลประโยชน์ของตน ได้แต่ประการใดเลย แต่เรื่องนี้เป็นสิ่งที่จะต้องศึกษากันเป็นพิเศษ จึงจะเข้าใจได้และเป็นเหตุให้เข้าใจได้ว่าพุทธศาสนาไม่มีลักษณะเป็นพวกปฏิเสธสิ่งทั้งปวง หรือพวกที่มองผลประโยชน์ของตนสืบไปอีกด้วย การที่ชาวต่างประเทศหรือใครมาเหมาเอาพุทธศาสนาว่าเป็นพวกปฏิเสธสิ่งทั้งปวงเป็นต้นนั้น นับว่ามีใจลำเอียงและกล่าวต่อพระพุทธศาสนาโดยไม่รู้ตัวเป็นอย่างยิ่ง เขาเคยชินแต่การมองสิ่งต่าง ๆ ใน ๒ ลักษณะนี้เท่านั้นคือ ไม่เป็นพวกปฏิเสธสิ่งทั้งปวงก็ต้องเป็นพวกที่มองผลประโยชน์ของตน ไม่เคยหัดมองในลักษณะที่ลิ่งไปกว่านั้น จนกระทั่งเห็นสิ่งทั้งสองนี้เหมือนกัน เป็นมูลเหตุแห่งความยึดมั่นถือมั่นและความทุกข์เท่ากัน แล้วก็มองพบสิ่งใหม่อีกสิ่งหนึ่ง ซึ่งตรงกันข้ามและไม่เป็นทางนำมาซึ่งความทุกข์เลย^{๑๐}

^๙ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๙-๖๐.

^{๑๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๐-๖๑.

คนธรรมดาสามัญเคยชินกับความรู้สึกที่เป็นพวกปฏิเสธสิ่งทั้งปวง หรือพวกที่มองผลประโยชน์ของตน มากเกินไปและพร้อมที่จะจัดอะไร ๆ หรือรู้สึกต่ออะไร ๆ ว่าเป็นพวกปฏิเสธสิ่งทั้งปวง หรือพวกที่มองผลประโยชน์ของตนอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่เสมอ พอมาได้ฟังเรื่องนิพพาน ก็ได้ยินคำว่าไม่! ไม่! อยู่มากที่สุดก็เลยจัดเป็นเรื่องปฏิเสธสิ่งทั้งปวง ไปทั้งหมด ยิ่งเมื่อได้ยินคำว่าวางเปล่า ซึ่งเป็นคำแปลที่ผิดของคำว่า “สุญญตา” ก็ยิ่งเหมาเอาว่าเป็นพวกปฏิเสธสิ่งทั้งปวงถึงที่สุดไปเลยทีเดียว ก็เลยจัดให้พุทธศาสนาเป็นมิจฉาทิฎฐิอย่างหนึ่งไป คือเป็นพวก “Negativism” ซึ่งพระพุทธศาสนาถือว่าเป็นมิจฉาทิฎฐิอย่างหนึ่งด้วย เท่า ๆ กันกับที่เห็นว่าเป็นพวกที่มองผลประโยชน์ของตนหรือ “Positivism” เพราะถ้ายังตกอยู่ในบ่วงหรือการครอบงำของความเป็นพวกปฏิเสธสิ่งทั้งปวง หรือพวกที่มองผลประโยชน์ของตนแล้ว ย่อมไม่มีทางที่จะเป็นอิสระหรือหลุดพ้นจากความทุกข์ไปได้เลย ความรู้สึกที่เป็นพวกปฏิเสธสิ่งทั้งปวง หรือพวกที่มองผลประโยชน์ของตนนั้น เป็นเพียงอุปาทานชนิดหนึ่งในบรรดาอุปาทานทั้งหลาย ซึ่งพุทธศาสนาต้องการจะกำจัดให้สิ้นไปจากความรู้สึก จึงจะเรียกว่าเป็นผู้หลุดพ้น ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทานในสิ่งใด ๆ ด้วยประการทั้งปวง^{๑๑}

แนวคิด “อิสรภาพแห่งจิต” ที่ผู้วิจัยได้ทำการศึกษาวิเคราะห์อยู่ นี้ จึงมีความสัมพันธ์กับ “จิตว่าง” หรือ “สุญญตา” ของพุทธทาสภิกขุ ซึ่งเป็นแนวความคิดที่เป็นอิสระจากกิเลส ตัณหา ไม่ตกเป็นทาสของกิเลสตัณหา ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Freedom” ไม่ใช่ความเป็นอิสระที่จริยธรรมสากลบัญญัติความเป็นอิสระไว้ในขอบวงว่า การที่เราจะคิดอย่างอิสระ จะพูดอย่างอิสระจะต้องการอย่างอิสระนั้น มีกฎเกณฑ์^{๑๒} นักจริยธรรมเขาเขียนไว้ บัญญัติไว้ ซึ่งค่อนข้างจะหน้าพิงว่า “Free will” ความต้องการของเราฟรี หรืออิสระนี้ Partial Self determination : nominative Philosophical ethics คือ ยอมให้ตามความต้องการของเราอย่างอิสระได้บางส่วน คือตามใจตัวเองแต่บางส่วน แล้วต้องคำนึงถึงกฎเกณฑ์ทางจริยธรรม ทางปรัชญาของศีลธรรมนี้อีกส่วนหนึ่ง อย่าเอาตามใจตัวเอง ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ แต่ให้เอาตามใจตัว ๕๐ เปอร์เซ็นต์ เอาจริยธรรมเป็นหลัก ๕๐ เปอร์เซ็นต์ นั่นคือ “Free will” ในปัจจุบันนี้ เราก็ดูเหมือนจะไม่ยอมให้กันถึงขนาดนี้ จะเอาตามชอบใจตัวเองเสียทั้ง ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ จึงจะเรียก “Free will” คือคนมัวเมาอิสรภาพ เสรีภาพกัน ถึงขนาดนั้น ประชาธิปไตยของโลกก็เป็นอย่างนี้ เพราะฉะนั้นโลกนี้จึงไม่มีความสุข เพราะมันฟรีตามใจตัวเอง ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ ก็คือตามใจกิเลส เมื่อตัวยังมีกิเลส มันก็คือตามใจกิเลส ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์^{๑๓} เป็นที่น่าสลดสังเวชอย่างยิ่งที่เข้าใจความเป็นอิสระผิดโดยที่ไปเห็นความเป็นอิสระอย่างต่ำ ๆ ว่าเป็นอิสระ ส่วน

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๒.

^{๑๒} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **คู่มืออยู่ด้วยจิตว่าง ฉบับสมบูรณ์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๑๔๒.

^{๑๓} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **คู่มือศึกษาธรรมะ ฉบับสมบูรณ์**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๑๒๒.

ความเป็นอิสระที่แท้จริง คือเป็นอิสระจากกิเลสนั้น กลับมองไม่เห็นและไม่ปรารถนาเช่นกันเลย และไม่ถือว่าเป็นความอิสระด้วย และไปเกิดนิยามความเป็นอิสระอย่างโลกที่สุด คือไม่มีใครมารังแก ไม่มีใครมาข่มเหง การได้ทำตามใจตัวเองทุกอย่าง แม้จะทำตามกิเลสที่ร้ายกาจที่สุด ซึ่งคนอื่นทนไม่ได้ แต่ถ้าตนได้ทำตามใจตัวเอง ตามกิเลสของตัวเองกลับบูชาว่าเป็นอิสรภาพอย่างเต็มที่ นี่ก็คือการบูชาความตกเป็นทาสของกิเลส ของภุตผีปิศาจว่าเป็นความอิสระอย่างเต็มที่ ภาวะเช่นนี้คือการที่ตกเป็นทาสของกิเลสหรือของภุตผีปิศาจอย่างเต็มที่ แต่คนสมัยนี้ก็ปิดสลากรใหม่ว่า นั่นคือความเป็นอิสระอย่างเต็มที่ คือการทำอะไร ๆ ตามใจตัวเองไปเสียทุกสิ่งทุกอย่าง^{๑๔}

เมื่อเราต้องการจะศึกษาพุทธศาสนาให้ถูกตัวพุทธศาสนา เราจะต้องรู้ว่าพุทธศาสนามีความมุ่งหมายสุดท้าย ก็ตรงที่ความสงบหรือความเป็นอิสระนี้ ท่านเรียกว่าความสงบก็มี เรียกว่าความเป็นอิสระก็มี เรียกว่าความหลุดพ้นก็มี เรียกว่านิพพานก็มี แล้วแต่จะเรียก ชื่อนี้ไม่สำคัญมีหลายชื่อด้วยกัน แต่ความหมายที่แท้จริงก็คือการเป็นอิสระ หลุดพ้นหรือปราศจากสิ่งที่มีมารบกวนเบียดเบียนให้เป็นความทุกข์ทรมาน ไม่มีความทุกข์ทรมานแต่อย่างใดเลย^{๑๕} ความเป็นอิสระนั้นคือความว่าง เป็นตัวธรรมะอย่างยิ่ง ธรรมะคือความว่าง ความว่างคือธรรมะ ธรรมะคือพุทธะ พุทธคือความว่าง จิตคือความว่าง ความว่างคือจิต อย่างนี้ ไม่มีอะไรนอกจากความว่าง ในบรรดาสิ่งที่จริงที่แท้แล้วไม่มีอะไรนอกจากความว่างจากตัวกูของกู^{๑๖}

จากการศึกษาพระพุทธรูปศาสนากับความเป็นอิสระในทัศนคติของพุทธทาสภิกขุพอสรุปได้ว่า พระพุทธรูปศาสนามีความมุ่งหมายสุดท้าย ก็ตรงที่ความสงบหรือความเป็นอิสระนี้ท่านเรียกว่าความสงบก็มี เรียกว่าความเป็นอิสระก็มี เรียกว่าความหลุดพ้นก็มี เรียกว่านิพพานก็มี แล้วแต่จะเรียก ชื่อนี้ไม่สำคัญมีหลายชื่อด้วยกัน แต่ความหมายที่แท้จริงก็คือการเป็นอิสระ หลุดพ้นหรือปราศจากสิ่งที่มีมารบกวนเบียดเบียนให้เป็นความทุกข์ทรมาน ความหลุดพ้นหรือความเป็นอิสระ ไม่มีลักษณะที่จะจัดเป็นพวกปฏิเสธสิ่งทั้งปวง หรือเป็นพวกที่มองผลประโยชน์ของตน

๔.๑.๓ สุนฺญตา กับความเป็นอิสระ ในทัศนคติของพุทธทาสภิกขุ

คำว่า สุนฺญตา เป็นภาษาบาลี ตรงกับคำว่า ศูนย์ตา ของฝ่ายสันสกฤตซึ่งถือกันว่า ตรงกับคำว่า ศูนย์ ของภาษาสมัยพระเวท เพื่อความเข้าใจที่หมดจดสิ้นเชิง คำว่า สุนฺญตา ในฐานะที่เป็นนามศัพท์ มีความหมาย ๒ รูปแบบ คือ

^{๑๔} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), *คู่มือพันทุกข์ ฉบับสมบูรณ์*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๖๕.

^{๑๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖.

^{๑๖} พุทธทาสภิกขุ, *หลักสำคัญในพระพุทธรูปศาสนา : หลักปฏิบัติเพื่อความไม่ยึดมั่น*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เพชรประกาย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๒๑.

สุญญตา คำหนึ่งที่เป็นอิตถิลิงค์ แปลว่า ความว่าง

สุญญุต คำหนึ่งที่เป็นนปุงสกลิงค์ แปลว่า สิ่งที่มีความว่าง

คำว่าสุญญตา ในฐานะที่เป็นคุณศัพท์ มี ๒ รูป คือ สุญญุต คำหนึ่ง และ คำว่า สุญญ แปลว่า ซึ่งว่าง หรือซึ่งมีความว่าง

คำว่า สุญญุต ในฐานะที่เป็นกิริยาวิเศษณ์ อยู่ในรูปของคำว่า สุญญโต ซึ่งมีความหมาย คือ โดยความเป็นของว่าง หรือ โดยความเห็นเป็นของว่าง^{๑๗}

คำว่า สุญญตา (ความว่าง) ในความหมายของท่านพุทธทาสภิกขุ คือ ความว่างจากความรู้สึกที่ยึดมั่นถือมั่นในตัวกูของกู

คำว่า “สุญญ” ซึ่งมีความหมายว่า ว่างเปล่า ซึ่งกินความเลยไปถึงความเป็นมายาหาสาระอะไรอันแท้จริงและแน่นอนตายตัวมิได้ เช่นนี้ มันมิได้หมายความว่า มันไม่มีอะไรอยู่เลย และอีกความหมายหนึ่งถึงถึงตัวความว่างโดยเฉพาะ โดยไม่ต้องคำนึงถึงปรากฏการณ์ต่าง ๆ คือ มองข้ามปรากฏการณ์ต่าง ๆ ไปเสียไม่สนใจหรือใส่ใจ รู้สึกอยู่แต่ภาวะแห่งความว่าง ซึ่งเป็นของจริงและไม่ได้เป็นมายาแต่ประการใด แต่ที่เรียกอย่างนั้นว่า “ความว่าง”^{๑๘} ถือเอาตามนัยนี้ ก็เป็นอันกล่าวได้ว่า สิ่งที่ว่างก็คือ สิ่งที่ไม่มีความจริงและไม่ได้เป็นมายานั่นเอง คำว่า สุญญ ในความหมายข้อนี้ถึงถึงนิพพานหรือลักษณะของนิพพาน

เพื่อความกระชับ คำว่า “ความว่าง” มีความหมายได้ ๒ อย่าง คือ

๑. ว่างจากสาระหรือมายา ซึ่งเป็นลักษณะของปรากฏการณ์ หรือสังขตธรรมทั้งปวง นี้อย่างหนึ่ง

๒. ว่างจากการปรุงแต่งไหลเวียน ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของอสังขตธรรม หรือนิพพาน แต่ก็เรียกรวมกันว่า ว่าง-ว่าง^{๑๙}

แต่สำหรับท่านผู้ที่ยังไม่เข้าใจความหมายของคำนี้ดี เพียงได้ยินคำว่า สุญญตา คือ ความสูญเปล่าเท่านั้น อาจจะเป็นอนาถาเพราะเห็นว่าเป็นเรื่องไร้สาระ ไม่มีประโยชน์อันใดที่จะทำการศึกษาต่อไป เมื่อถึงตอนนี้ ปัญหาต่อไปนี้ก็ถือว่า จะทำอย่างไร ที่จะทำให้ผู้ไม่เข้าใจตรงตามความหมายเกิดความเข้าใจได้อย่างถูกต้องเรื่อง สุญญตา คือ ความว่าง มีเนื้อความ และมีความหมายกว้าง^{๒๐} มีประโยชน์แก่คนทุกระดับทุกจำพวก พระพุทธองค์ทรงตรัสเรื่องสุญญตา (ความว่าง) ซึ่งปรากฏใน พระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวรรคว่า “เย เต สุตตุนตา ตถาคต ภาสิตา คมภีรา

^{๑๗} พุทธทาสภิกขุ, **สุญญตา**, (สุราษฎร์ธานี : กองตำราคณะธรรมทานสวนโมกขพลาราม, ๒๕๔๓), หน้า ๑๒.

^{๑๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^{๑๙} อ่างแล้ว.

^{๒๐} พุทธทาสภิกขุ, **สุญญตาธรรมปริทัศน์**, (สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๙), หน้า ๗๙๗.

คมภีรตถา โลกุตตธา สญฺตปปฏิสยฺตธา”^{๒๑} แปลความว่า “พระสูตรเหล่าใด ที่พระตถาคตตรัสแล้ว ลึกซึ้ง มีเนื้อความลึกซึ้ง อยู่เหนือโลก ประกอบด้วยความว่าง”^{๒๒} พระพุทธเจ้าตรัสแก่อุบาสกกลุ่มหนึ่ง มีธรรมทึนอุบาสก เป็นต้น ที่เข้าเฝ้าพระพุทธองค์ให้พระองค์ ทรงแสดงธรรมที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล แก่พวกเขาตลอดกาลนาน พระพุทธองค์จึงได้แสดงพระสูตร ซึ่งเป็นความจริง ง่าย ๆ ว่านิพพานคือ สญฺญตา สญฺญตาคือนิพพาน ก็หมายถึงว่างจากกิเลสและว่างจากความทุกข์^{๒๓}

พุทธทาสภิกขุได้อธิบายขยายความตอนนี ให้ชัดเจนยิ่งขึ้นไปอีกว่า พระพุทธเจ้าท่านทรง ยืนยันว่าบรรดาคำที่เป็นตถาคตภาษิต คือคำที่พระตถาคตกล่าวแล้วละก็ ต้องหมายถึงเรื่องความว่าง จะโดยตรงหรือโดยอ้อมก็ตาม ไม่ได้กล่าวถึงเรื่องอื่นเลย นอกนั้นก็ไม่ใช่เรื่องความว่างนั้น เป็นคำกล่าว ของคนอื่น ไม่ใช่ของพระตถาคตคือจะเป็นคำกล่าวของสาวกชั้นหลัง ซึ่งนิยมความเย็นเยือก เป็นเรื่องที่ ตั้งใจจะแสดงความเฉลียวฉลาดหรือความไพเราะ ส่วนคำที่เป็นตถาคตภาษิตนั้น จะสั้น ๆ ระบุตรงไป ยังความว่าง ว่างจากความทุกข์และว่างจากกิเลส ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์เป็นส่วนสำคัญ แต่ถ้าจะ กล่าว ยังกล่าวได้อีกมากมายว่า เป็นความว่างจากตัวตน ว่างจากความมีอะไรเป็นตัวตนหรือเป็นของ ของตนเพราะว่าความว่างนี้ มันมีมากมายมหาศาล จะกล่าวอย่างไรก็ได้ มันมีความว่างก็จริง แต่ว่ามี อะไร ๆ ที่แสดงให้เห็นอยู่ที่นั่นมากมายเหลือจะพรรณนาได้ ดังนั้นเราจะมุ่งหมายวินิจฉัยกันแต่เฉพาะ ความว่างจากความทุกข์และว่างจากกิเลสที่เป็นเหตุให้เกิดทุกข์ ความว่างจากความรู้สึกว่า มีตัวเรา หรือมีของเราเท่านั้น^{๒๔} พระพุทธเจ้าทรงสอนให้เรา รู้จักมองดูโลกโดยความเป็นของว่าง คำบาลีว่า “สญฺญโต โลกํ อเวกขสฺสุ โมฆราชา สทา สโต อตตานุทิกฺขุ อูหจจ เหว มจฺจุตโร สียา เหว โลกํ อเวกขนฺตํ มจฺจราชา น ปสฺสตีติ”^{๒๕} แปลความว่า “โมฆราชา เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่าง เปล่า มีสติทุกเมื่อ พึงถอนอัตตานุทิกฺขุเสีย เป็นผู้ข้ามมัจจราชาเสียได้”^{๒๖} นี่ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่าการ ที่พระพุทธเจ้าทรงกำชับให้ดูโลกเห็นโลกโดยความเป็นของว่างนั้น เป็นสิ่งที่สูงสุดอยู่แล้ว ถ้าผู้ใด อยากรจะไม่มีปัญหาเกี่ยวกับความทุกข์หรือความตายนี้ก็ให้ดูโลกคือสิ่งทั้งปวง ให้ถูกต้องตามที่มันเป็น จริงคือว่างจากความมีตัวเราหรือของเรา^{๒๗} ส่วนที่ว่าความว่างเป็นนิพพานหรือเป็นอันเดียวกับนิพพาน นั้น คำบาลีว่า นิโรธํ นิพพานํ สญฺญตีติ^{๒๘} หมายความว่า ถ้ามันว่าง มันก็คือดับหมดของทุกสิ่งที่ลึกลับ

^{๒๑} ส.นิ.(บาลี) ๑๖/๒๒๙/๓๑๑.

^{๒๒} ส.นิ.(ไทย) ๑๖/๒๒๙/๓๑๗-๓๑๘.

^{๒๓} พุทธทาสภิกขุ, **แก่นพุทธศาสนา**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๐๘), หน้า ๘๑.

^{๒๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๓-๕๔.

^{๒๕} ชุ.สุ.(บาลี) ๒๕/๑๑๒๖/๕๘๒.

^{๒๖} ชุ.สุ.(ไทย) ๒๕/๑๑๒๖/๗๗๒.

^{๒๗} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **คู่มืออยู่ด้วยจิตว่าง ฉบับสมบูรณ์**, หน้า ๒๕๕.

^{๒๘} ชุ.ป.(บาลี) ๓๑/๒๐๓-๒๐๔/๑๒๔.

โพล่ง ๆ อยู่ หรือสิ่งที่ไหลเวียนเปลี่ยนแปลงเป็นกระแส เป็นสาย เป็นวงกลมเป็นต้น จึงจะเรียกว่า ความดับ เพราะฉะนั้น ความว่างกับความดับ มันจึงเป็นของอันเดียวกัน^{๒๙} เป็นสิ่งธรรมดาที่พ้นวิสัย โลก ไม่หมุนเวียน ไม่มีอะไรสร้างหรือปรุงแต่ง เป็นอิสระอย่างยิ่งในตัวเอง เพราะไม่มีอะไรทำให้เกิด หรือทำให้ดับได้ ดังที่เรียกว่าเป็นอสังขตธรรม^{๓๐} เป็นอิสระโดยจิตใจ เป็นอิสระต่อความลุ่มหลงมัวเมา ต่อเหยื่อล่อของโลก เป็นอิสระต่อความเชื่อที่ยึดมั่นจำกัดวงของปัญญาให้แก่^{๓๑}

สำหรับพระพุทธรูปที่แสดงถึงหลักปฏิบัติเกี่ยวกับความว่างนั้น คือพระพุทธรูปที่ เป็น “หัวใจของพระพุทธศาสนา” นั่นคือพุทธรูปที่ว่า “สิ่งทั้งหลายทั้งปวงอันใคร ๆ ไม่ควรเข้าไป ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราหรือเป็นของเรา” ถ้าเป็นบาลีก็ว่า “สพเพ ธมมา นาลอ ภินิเวสยาติ”^{๓๒} แปลความว่า “ธรรมทั้งหลายทั้งปวง ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น”^{๓๓} สั้น ๆ เท่านั้น ตามตัวหนังสือมีเพียงเท่านั้น แต่ถ้าขยายความในภาษาไทยไปอีกหน่อยว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงอันใคร ๆ ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่นว่า ตัวเราหรือของเรา (คือไม่ยกเว้นใคร) ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่นคือทำให้เกิดความรู้สึกขึ้นมาว่าเป็นตัว เราหรือว่าเป็นของของเรา เป็นตัวเราคือยึดมั่นว่าอัตตาเป็นความรู้สึกที่ว่าอหังการ เป็นของเราก็คือ เป็นอัตตานิยา แปลว่าเนื่องด้วยตัวเรา เป็นความรู้สึกที่เรียกว่ามมังการ เพราะฉะนั้นอย่าได้มีอหังการ หรือมมังการในสิ่งใด ๆ ทั้งหมดนับตั้งแต่ฝุ่นที่ไม่มีราคาอะไรเลยสักเม็ดหนึ่งขึ้นมาจนถึงวัตถุที่มีค่า เช่น เพชร นิล จินดา กระทั่งกามารมณ์ กระทั่งสิ่งที่สูงไปกว่านั้น คือธรรมะ ปรียัติ ปฏิบัติ ปฏิเวธ มรรค ผล นิพพานอะไรก็ตาม ไม่ควรจะถูกยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราหรือเป็นของเรา นี่คือหัวใจของ พระพุทธศาสนา^{๓๔} หัวใจของพระพุทธศาสนามีเท่านั้น ว่าอย่าให้ตัวกูของกูมันเกิดขึ้นมา แต่ที่มันเกิด กิเลสตัณหาขึ้นมา เพราะเราไม่รู้วิธีป้องกันมันก็เกิดกิเลสแล้วก็สะสมอนุสัย คือความเคยชินแห่งกิเลส มีอาสวะพร้อมที่จะไหลออกมาเป็นกิเลสเรื่อยไปไม่มีที่สิ้นสุด ถ้าทำลายอนุสัยเสียได้มันก็ไม่มีความอัน ไหลออกมา มันก็หมดกิเลส หมดอาสวะเพราะเหตุนี้ หัวใจของพระพุทธศาสนามีอยู่อย่างนี้^{๓๕} เรา อาจจะอวดอ้างได้ว่าในประวัติศาสตร์ของโลกเท่าที่ปรากฏชัดอยู่ ตั้งแต่ก่อนพุทธกาลมาจนถึงบัดนี้ ไม่มีใครสอนเรื่องอนัตตาหรือเรื่องสุญญตา เหมือนที่พระพุทธเจ้าโคตรมะได้สอน คือทรงได้ปฏิเสธสิ่งทั้ง

^{๒๙} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), *คู่มืออยู่ด้วยจิตว่าง ฉบับสมบูรณ์*, หน้า ๒๕๖.

^{๓๐} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๖๖-๓๖๗/๔๔๘-๔๔๙.

^{๓๑} พุทธทาสภิกขุ, *วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๙), หน้า ๔๒.

^{๓๒} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๙๐/๔๐๐.

^{๓๓} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๙๐/๔๒๑.

^{๓๔} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), *คู่มืออยู่ด้วยจิตว่าง ฉบับสมบูรณ์*, หน้า ๒๕๗-๒๕๘.

^{๓๕} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), *หัวใจพุทธศาสนา*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙), หน้า ๘๓.

ปวงในฐานะเป็นสิ่งที่ไม่ควรยึดมั่นถือมั่นว่าเราหรือว่าของเรา เมื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นว่าเป็นตัวเราหรือเป็นของเรา ก็ไม่มีความข้องติดอยู่ในสิ่งใด ๆ จิตจึงเป็นอิสระเหนือสิ่งทั้งปวง ไม่มีความทุกข์ นี่เป็นหลักสำคัญที่เป็นคำสอนของพระพุทธโคตรมะ^{๓๖} สอนเพียงประโยคเดียวว่า “สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตาวางจากตัวตน ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” แค่นี้เอง นี่คือนิพพาน^{๓๗}

จากการศึกษาสัญญาตกับความเป็นอิสระ ในทัศนคติของพุทธทาสภิกขุพอสรุปได้ว่า ความว่างเป็นนิพพานหรือเป็นอันเดียวกับนิพพานนั้น คำบาลีว่า นิโรธ นิพพาน สุตยุตี้ หมายความว่า ถ้าว่างก็คือดับหมดของทุกสิ่ง กิเลสที่ไหลเวียนเปลี่ยนแปลงเป็นกระแสเป็นสาย เป็นวงกลมก็ดับสนิทลง เพราะฉะนั้นความว่างกับความดับจึงเป็นของอันเดียวกัน เป็นสิ่งธรรมดาที่พ้นวิสัยโลก ไม่หมุนเวียน ไม่มีอะไรสร้างหรือปรุงแต่ง เป็นอิสระอย่างยิ่งในตัวเอง เพราะไม่มีอะไรทำให้เกิดหรือทำให้ดับได้ เรียกว่าเป็นอสังขตธรรม เป็นอิสระโดยจิตใจ เป็นอิสระต่อความลุ่มหลงมัวเมาต่อเหยื่อล่อของโลก เป็นอิสระต่อความเชื่อที่ยึดมั่นจำกดของปัญญาให้แคบ ดังนั้นคำสอนของพระพุทธโคตรมะ จึงสอนเพียงประโยคเดียวว่า “สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตาวางจากตัวตน ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น”

๔.๑.๔ จิตว่างกับจิตเป็นอิสระ ในทัศนคติของพุทธทาสภิกขุ

จิตที่ว่างเป็นอิสระจากความรู้สึกว่าตัวกู ของกู เมื่อจิตว่างเป็นอิสระจากความรู้สึกที่เป็นตัวกูของกูนั้น สิ่งที่เป็นมายาทั้งหลายก็จะถูกกำจัดให้หมดสิ้นไป ดังนั้นจิตว่าง ตามแนวคิดของพุทธทาสภิกขุ หมายถึงสภาพที่ละจากการยึดมั่นถือมั่นในตัวกูของกู และจิตที่มีสภาวะธรรมที่ว่างจากกิเลสทั้งปวง พร้อมทั้งมีสติปัญญาสามารถหยั่งรู้ว่าโลก และสิ่งทั้งหลายทั้งปวง ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้ให้ความหมายของ คำว่า “โลก” หมายถึงธรรมชาติทั้งหมด คือธรรมชาติทั้งปวงนี้ เรียกว่า โลก ซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุได้แบ่งย่อยออกเป็น ๔ ความหมาย คือ

๑) ตัวธรรมชาติ (Nature) ครอบคลุมสรรพสิ่งทั้งปวง รวมทั้งประสาทสัมผัสการรับรู้ตลอดถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องกับความรู้สึกนึกคิดทางจิต

๒) กฎธรรมชาติ (Law of nature) กฎธรรมชาติเพราะในธรรมชาติยังประกอบด้วยเหตุที่อิงอาศัยซึ่งกันและกัน คือ อิทัปปัจจยตาเป็นกฎหลัก แล้วนำไปสู่สภาวะที่เรียกว่า ไตรลักษณ์

๓) หน้าที่ของมนุษย์ต่อธรรมชาติ (Duty to nature) ทำหน้าที่ของความเป็นเผ่าพันธุ์ของมนุษย์ให้เป็นไปจนกระทั่งการแสวงหาเพื่อการดับทุกข์

๔) ผลที่เกิดจากการกระทำตามธรรมชาติ (Result form nature) ทั้งที่เป็นทั้งทางโลกียะและโลกุตตระ^{๓๘}

^{๓๖} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), *คู่มือพันทุกข์ ฉบับสมบูรณ์*, หน้า ๓๐.

^{๓๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑.

^{๓๘} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), *คู่มือศึกษาธรรมะ ฉบับสมบูรณ์*, หน้า ๙.

พุทธทาสภิกขุได้พูดถึงความเป็นจริงของโลก ถือว่าการมองโลกทั้งหมดเป็นไปตามเหตุปัจจัยซึ่งผลที่เกิดเป็นลักษณะที่เป็นของว่าง^{๓๙} ความว่างที่ท่านพุทธทาสภิกขุกล่าวหมายถึง ว่างจากตัวตน ว่างจากความเป็นของตนและมีการเปลี่ยนแปลงไปตามเหตุปัจจัยและเป็นไปตามธรรมชาติแห่งเหตุปัจจัยของความไม่เที่ยง ไม่อาจยึดถือเป็นตัวตนของตนได้ โลกจึงเป็นความว่างและเป็นความว่างจากตัวตน รวมความคือโลกนี้ว่าง^{๔๐} ท่านพุทธทาสภิกขุได้ยืนยันว่า ความจริงคนเรามีจิตธรรมชาติประภัสสร คือเปี่ยมไปด้วยปัญญา ซึ่งเป็นธรรมชาติดั้งเดิมและการเข้าถึงความเป็นจริงของสิ่งทั้งปวงคือ ทุกข์และวิธีการดับทุกข์ แต่เป็นเพราะการปรุงแต่งเมื่ออายตนะภายในและอายตนะภายนอกกระทบโดยผ่านทางผัสสะ จิตมักจะปรุงแต่งต่อเวทนา แล้วกลายเป็นตัณหา จึงนำไปสู่อุปาทานคือการยึดมั่นถือมั่นเป็นตัวตนของตนขึ้น ตัณหาอุปาทานจึงเป็นสิ่งที่มาห่อหุ้มให้จิตนั้นเศร้าหมองไม่ประภัสสรดังธรรมชาติดั้งเดิม จิตประภัสสรมีรากฐานของความว่าง หรือความเป็นอิสระตามภาษิตที่ว่า “ปภัสสรมิหิ ภิกขเว จตฺตํ อากนฺตฺเกหิ อุปกฺกิลฺลสฺส หิ อุปกฺกิลฺลญฺญํ”^{๔๑} แปลความว่า “จิตนี้ ผุดผ่องแต่จิตนั้นเศร้าหมองเพราะอุปกิเลส ที่เกิดขึ้นภายหลัง”^{๔๒} จิตนี้ประภัสสรรุ่งเรืองสว่างไสว แต่แล้วเศร้าหมองเพราะกิเลสจรมารอบงำเป็นคราว ๆ^{๔๓} จิตมีธรรมชาติประภัสสร หมายความว่า มีรัศมีรอบตัวใสกระจ่าง อย่างนี้แปลว่าจิตที่ยังไม่ถูกกิเลสเป็นอาคันตุกะ เข้ามาครอบงำจิตนั้น จิตนั้นเป็นประภัสสร จิตนั้นสมบูรณ์อยู่ด้วยความหมายของคำว่า จิต หรือของคำว่า มโน, มโนธาตุ, จิตธาตุ, วิญญาณธาตุ, ฐ-า-ตุ ซึ่งแปลว่าธาตุ ความหมายของคำว่า จิต ว่า มโน อะไรเหล่านี้ ในฐานะที่เป็นธาตุชนิดหนึ่ง ก็คือมีคุณสมบัติ รู้, รู้, รู้ได้อยู่ในตัวเอง แต่เมื่อใดมันเสียคุณสมบัติแท้ของมัน มันจึงไม่รู้ เช่น อวิชชาครอบงำ กิเลสครอบงำ มันก็สูญเสียคุณสมบัติเป็นผู้รู้ หรือไม่รู้ ถ้ามันมีความเป็นอิสระ เป็นประภัสสร มันมีส่วนที่จะรู้ และวิวัฒนาการขึ้นไปตามลำดับจนรู้ถึงที่สุด เพราะฉะนั้น เราจึงมองเห็นได้ โดยไม่ต้องเชื่อคนอื่นว่า “ในขณะที่ จิตว่าง โปร่งแจ่มใส ไม่มีกิเลสรบกวนนั้นเป็นจิตที่สมบูรณ์อยู่ด้วยสติสัมปชัญญะ เป็นจิตที่สมบูรณ์เต็มเปี่ยมอยู่ด้วยปัญญา”^{๔๔} จิตเดิมแท้นั้นเป็นของบริสุทธิ์ อย่างบริสุทธิ์แท้จริง ใครจะไปคิดว่าจิตเดิมแท้นั้น เป็นอิสระไม่อยู่ภายใต้อำนาจความดับสูญอย่างอิสระ

^{๓๙} พุทธทาสภิกขุ, **ขุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง**, (กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ๒๕๓๘), หน้า ๑๘๙.

^{๔๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๙.

^{๔๑} อัง.เอกก.(บาลี) ๒๐/๔๙,๕๑/๑๒.

^{๔๒} อัง.เอกก.(ไทย) ๒๐/๔๙,๕๑/๙.

^{๔๓} พุทธทาสภิกขุ, **ธรรมศาสตร์ : ปรัชญาแห่งความพอเพียง**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เพชรประกาย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๘.

^{๔๔} พุทธทาสภิกขุ, **จิตว่าง “ทำงานด้วยจิตว่าง”**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ลายกนก, ๒๕๓๙), หน้า ๓๒-๓๓.

แท้จริง ใครจะไปคิดว่าจิตเดิมแท้นั้น เป็นสิ่งที่มีความสมบูรณ์อยู่ในตัวมันเอง อย่างสมบูรณ์แท้จริง ใครจะไปคิดว่าจิตเดิมแท้นั้นเป็นสิ่งที่อยู่เหนือความเปลี่ยนแปลงอย่างนอกเหนือแท้จริง ใครจะไปคิดว่าทุกสิ่งทุกอย่างที่ปรากฏออกมาในโลกละเอียดออกมาจากตัวจิตเดิมแท้^{๔๕} สุธัญญาสิ่งที่เรียกว่าจิตหนึ่งหรือจิตเดิมแท้ก็ตาม หาใช่จิตไม่ เป็นเพียงธรรมชาติแท้ของสิ่งทั้งปวงซึ่งเป็นเพียงมายาจิตหนึ่งเท่านั้น และจิตหนึ่งนั้นมีความหมายเท่ากับความว่างจากสิ่งทั้งปวงอีกต่อหนึ่ง ตัวอย่างเช่น คลื่นเป็นมายาที่เกิดจากน้ำ ตัวน้ำแท้ต้องว่างจากคลื่น ฉันทิก็ฉันทันนั้น นี้เปรียบน้ำกับจิตหนึ่ง คนทุกคนมีธรรมชาติแห่งพุทธะอยู่แล้วด้วยกันทุกคน และเป็นธรรมชาติที่บริสุทธิ์มาแต่เดิมด้วย (จิตเดิมแท้)^{๔๖}

จิตว่างหรือสู่จิตว่าง คือการดำเนินชีวิตอย่างประเสริฐตามแบบอย่างของอริยบุคคล พระพุทธเจ้าทรงตรัสว่า “ตถาคตอยู่ด้วยสุญญตวิหิตตลอดวันตลอดคืน”^{๔๗} คำว่าสุญญตวิหิต (การอยู่ด้วยสุญญตา) ซึ่งหมายถึงการอยู่ของพระพุทธเจ้าหรือพระอรหันต์ คือมีจิตใจอยู่กับความว่าง ในที่นี้หมายความว่า เล็งถึงพระนิพพานนั่นเอง การว่างด้วยอริยาบถและท่านยังเรียกการอยู่อย่างนี้ว่า มหาปุริสวิหาร คือ ธรรมะเป็นเครื่องอยู่ของมหาบุรุษหรืออาจกล่าวอีกว่าอยู่อย่างมหาบุรุษ^{๔๘} สุธัญญตวิหิตนี้ ไม่ใช่โรงที่ปลูกขึ้นแล้วเรียกว่า “สุญญตา” สุธัญญตวิหิต คือ การอยู่ด้วยจิตใจที่ว่างจากสิ่งทั้งปวง วิหารแปลว่าความเป็นอยู่ สุธัญญตแปลว่าความว่าง ความเป็นอยู่ด้วยความรู้สึกว่าง ว่าง ว่าง นั้นแหละคือสุญญตวิหิต^{๔๙} เพราะในที่มากมายหลายแห่ง พระพุทธเจ้าได้ตรัส สุธัญญตา คือความว่างนี้โดยความเป็นนิพพานหรือแทนคำว่านิพพานหรือในที่แห่งนิพพาน สุธัญญตจึงเป็นเครื่องทำบุคคล (อตฺตา) ให้หมดไป ให้ว่างไป^{๕๐} สุธัญญตมีความใกล้ชิดกับนิพพาน ในส่วนที่เริ่มต้นจากอวิชชาของสังสารวัฏ ในขณะที่ยังมีชีวิตอยู่ด้วยการเกิดอนตรสัมมาสัมโพธิญาณจึงสามารถแจจแจงโลกียธรรมออกจากโลกุตตรธรรม สภาวนิพพาน คือ สภาวโลกุตตรจิตที่ยังคงอยู่ในโลกียธรรมของสังขารธาตุ จิตจึงมีสภาวอมตะหรือสุญญตจิต มีชีวิตวิหารด้วยสุญญตาธรรม เสวยสุขสุญญตวิมุติสุขอยู่เป็นอมตนิรันดร์^{๕๑} มีจิตเป็นอิสระ มีชีวิตเป็นอิสระจึงเรียกว่า “เป็นอยู่ด้วยความว่าง” มีชีวิตเป็นอยู่

^{๔๕} พุทธศาสนิกชน, สุตรวैयाลล่าง, (ธนบุรี : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๐๖), หน้า ๑๘.

^{๔๖} ละเอียด ศิลาณ้อย, ธานินทร์ เหมบุตร, วิมุติคาลา : บทบันทึกคำอูทานของพระเซนขณะบรรลูลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สมิต, ๒๕๓๖), หน้า ๑๗.

^{๔๗} วิ.จ. (ไทย) ๗/๔๕๕/๔๑๐.

^{๔๘} พุทธศาสนิกชน, สุธัญญตา, หน้า ๒๔.

^{๔๙} พุทธศาสนิกชน, (เมื่อ) คนถึงธรรม ธรรม (ก็) ถึงคน, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เพชรประกาย, ๒๕๕๐), หน้า ๖๗.

^{๕๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๕.

^{๕๑} สิริวรณ, อะเมซึ่งปรมัตถธรรม, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๓), หน้า ๑๐๕.

ด้วยสัญญาตาก็ได้ แล้วแต่จะเรียก เมื่อเอ่ยชื่อถึงสัญญาตา ก็ขอให้เข้าใจว่าหมายถึงความว่าง เพราะเป็นคำบาลี ภาษาไทยเราก็ว่าความว่าง^{๕๒}

จิตว่างนั้น เราจะต้องเข้าใจให้ถูกต้องในเรื่องคำว่า “ว่าง” คือ เรารู้ความว่าง การรู้ความว่างนั้นต้องหมายถึงรู้สึกต่อความว่าง ที่จิตกำลังว่างอยู่จริง ๆ เราต้องรู้สึกต่อสิ่งที่กำลังมีอยู่แก่จิตใจจริง ๆ ถ้าเรารู้ความว่างก็ต้องมีความว่างปรากฏอยู่ในขณะนั้น แล้วเรารู้ว่ามันเป็นอย่างไร อย่างนี้จึงเรียกว่า “รู้ความว่าง” ถ้าใครอุตส่าห์สังเกต สนใจรู้จักความว่างในทำนองนั้นไปก่อน จะเป็นเหตุให้พอใจในความว่างและเป็นการง่ายที่จะปฏิบัติให้บรรลุถึงจริง ๆ เพราะฉะนั้นในที่นี้คำว่าเรารู้ความว่างจึงหมายถึงว่ามีความว่างปรากฏอยู่ในความรู้สึก^{๕๓} เราเห็นแจ้งความว่าง ก็ต้องอย่างเดียวกันอีก คือเห็นแจ้งประจักษ์ยิ่ง ๆ ขึ้นไป เมื่อเรารู้สึกว่าว่างอย่างไรแล้ว เราพิจารณาดูหรือว่าเราทำความรู้สึกให้ชัดเจนยิ่งขึ้น จึงจะได้ชื่อว่าเห็นแจ้งหรือแทงตลอด คือรู้อย่างทั่วถึง^{๕๔} เราเข้าถึงความว่าง ก็อย่างเดียวกันอีก หมายความว่าในขณะที่เราได้เข้าถึงตัวความว่าง พุทอย่างสมมุติที่ว่าเราเข้าถึงความว่าง ถ้าพุทอย่างความจริงอย่างไม่ใช่สมมุติที่ว่าจิตเข้าถึงความว่างหรือว่าความรู้สึกนั้นเป็นผู้รู้สึกต่อความว่างและเข้าถึงความว่าง^{๕๕} เราเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง หมายถึง สัญญาตวิหาร คือ การเป็นอยู่ มีลมหายใจอยู่ เป็นความรู้สึกต่อความว่างนั้นตลอดเวลา อย่างนี้เรียกว่าเราเป็นอยู่ด้วยจิตว่าง เราว่างอยู่ ก็หมายความว่า ไม่มีความรู้สึกว่าตัวตน ว่าของตัวหรือของตน ตัวเราหรือของเรา ตัวกูหรือของกู เหล่านี้ซึ่งเป็นการปรุงแต่งของต้นเหตุหาอุปาทาน เมื่อว่างจากสิ่งเหล่านั้นอยู่ก็คือว่างอยู่ อะไรว่าง? ก็หมายถึงจิตนั่นเองว่าง คือว่างอยู่จากความรู้สึกว่า ตัวตนหรือของตน ไม่มีทั้งอย่างหยابและอย่างละเอียด อย่างหยابเราให้เชื่อมั่นว่าตัวกูของกู อย่างละเอียดเราให้เชื่อมั่นว่าตัวตนของตน^{๕๖} สิ่งทั้งปวงมีลักษณะว่างว่างคือลักษณะของสิ่งทั้งปวง ทำจิตให้ว่างจากความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง จิตจะโน้มไปสู่ความเป็นอิสระแล้วจิตก็จะเป็นความว่างหรือจิตก็เป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง จิตก็เข้าไปสู่ความดับไม่เหลือ ที่เรียกว่านิพพาน เพราะเหตุว่า นิพพานเป็นความไม่ติดในสิ่งทั้งปวง พุทธธรรมจะปรากฏเฉพาะแก่จิตที่เป็นอิสระ ไม่มีอะไรผูกมัดหรือร้อยติด ต้องให้จิตเป็นอิสระของตัวมันเอง ให้ปรีชาญาณแผ่ไปได้โดยรอบตัวไม่มีอะไรจำกัดขัดขวาง ให้ตัวเองเป็นของตัวเอง มิใช่ความติดมั่นยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง^{๕๗}

^{๕๒} พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ), **ดับไม่เหลือแห่งตัวกู**, (นนทบุรี : สำนักพิมพ์อนันตญาณ, ๒๕๔๙), หน้า ๑๑๑

^{๕๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๒-๑๑๓.

^{๕๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๔.

^{๕๖} อ่างแล้ว.

^{๕๗} พุทธทาสภิกขุ, **วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม**, หน้า ๔๐.

จิตที่ว่างจากความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง จิตจะโน้มไปสู่ความเป็นอิสระแล้วจิตก็จะ เป็นความว่างหรือจิตเป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง จิตเข้าไปสู่ความดับไม่เหลือที่เรียกว่านิพพาน เพราะเหตุ ว่า นิพพานเป็นความไม่ติดในสิ่งทั้งปวง พุทธธรรมจะปรากฏเฉพาะแก่จิตที่เป็นอิสระ ไม่มีอะไรผูกมัด หรือร้อยติด จิตเป็นอิสระของตัวมันเองไม่มีอะไรจำกัดขัดขวาง ให้ตัวเองเป็นของตัวเอง มิใช่ความติด มั่นยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จิตก็ว่างเป็นอิสระจากความรู้สึกว่าตัวกู ของกู เมื่อจิตว่างเป็นอิสระจาก ความรู้สึกที่เป็นตัวกูของกูนั้น สิ่งที่เป็นมายาทั้งหลายก็จะถูกกำจัดให้หมดสิ้นไป ดังนั้นจิตว่าง ตาม ทัศนคติของพุทธทาสภิกขุ หมายถึงจิตที่มีสภาวะธรรมที่ว่างจากกิเลสทั้งปวง

ผลการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพุทธทาสภิกขุ สรุปสาระสำคัญได้ดังนี้ ในทัศนคติของพุทธทาสภิกขุนั้นมีแนวคิดว่า หลักธรรมในพระพุทธศาสนาสอนเพื่อทำลายกิเลสโดย สิ้นเชิง คือเปลื้องจิตใจออกมาสู่ความเป็นอิสระจากกิเลส ออกมาสู่ความเป็นอิสระจากอวิชชา ความ ไม่รู้ และออกมาสู่ความเป็นอิสระจากต้นหาคความทะเยอทะยานอยาก เปลื้องออกไปจากความเป็น ทาสมาสู่ความเป็นอิสระจากกิเลสและความทุกข์ มีจิตเป็นอิสระเหนือสิ่งทั้งปวง ท่านเรียกภาวะอย่าง นี้สั้น ๆ ว่าความหลุดพ้นก็มี เรียกว่านิพพานก็มี เรียกว่าความสงบก็มี

หลักธรรมในพระพุทธศาสนาทำความเข้าใจความเป็นอิสระที่สุด ทำความเป็นอิสระชนิดที่ว่า ให้เป็น อิสระแก่ตัวเอง ใช้ความนึกคิด สติปัญญาพิจารณาว่า “สิ่งทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตาวางจากตัวตน ไม่ควรยึดมั่นถือมั่น” สิ่งทั้งปวงมีลักษณะว่าง ว่างคือลักษณะของสิ่งทั้งปวง ทำจิตให้ว่างจากความยึด มั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง จิตจะโน้มไปสู่ความเป็นอิสระ แล้วจิตก็จะเป็นความว่าง หรือจิตก็เป็นอิสระ จากสิ่งทั้งปวง จิตก็เข้าไปสู่ความดับไม่เหลือที่เรียกว่านิพพาน เพราะเหตุว่า นิพพานเป็นความไม่ติดใน สิ่งทั้งปวง พุทธธรรมจะปรากฏเฉพาะแก่จิตที่เป็นอิสระมีสภาวะมตะเป็นสุญญตจิต แนวคิดอิสรภาพ แห่งจิตของพุทธทาสภิกขุ ได้แก่ สภาวะธรรมของจิตที่ว่างหรือสุญญตจิต ตรงกับภาษาอังกฤษว่า “Freedom”

๔.๑.๕ แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพุทธทาสภิกขุ ที่นำมาประยุกต์ใช้ในปัจจุบัน

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพุทธทาสภิกขุ สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการแก้ไขปัญหา ความเข้าใจผิดที่ว่า หลักธรรมของพระพุทธศาสนาเป็นไปในทางที่ทำให้คนสิ้นหวัง เพราะพูดถึงแต่ เรื่องสุญญตา อนัตตา หรือบอกว่าสิ่งทั้งปวงเป็นทุกข์ ไม่มีอะไรที่ควรยึดมั่นถือมั่น ทำให้ชาว ต่างประเทศเกิดความเห็นผิดไปว่าพุทธศาสนาเป็นหลักคิดประเภทที่เพ่งเล็งในแง่ร้าย (Pessimistic) และจัดให้หลักธรรมของพระพุทธศาสนาเป็นพวก (Negative) ที่ปฏิเสธสิ่งทั้งปวงและในที่สุดก็ไม่ได้ ถือเอาอะไรเลย มีแต่ความว่างเท่านั้น

การวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพุทธทาสภิกขุ จึงช่วยแก้ไขปัญหาให้ชาว ต่างประเทศได้เข้าใจว่าพระพุทธศาสนานั้นมองสิ่งทั้งปวงตามที่มันเป็นจริงอยู่อย่างไร ทั้งด้านนอกด้าน ในและด้านลึกที่สุดซึ่งเป็นนามธรรม ให้เข้าใจตรงตามที่เป็นจริงแล้วเกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นเท่าที่ควร

จะเกี่ยวข้องและเป็นลักษณะที่ไม่เป็นทุกซ์แต่ประการใดเลยเท่านั้น เพราะไม่เข้าไปยึดมั่น ถือมั่น แต่ยอมรับว่าทุก ๆ อย่างมี เพียงแต่ว่าทุก ๆ อย่างนั้นเป็นสิ่งที่ไม่ควรเข้าไปยึดมั่นถือมั่น โดยความเป็นตัวเราหรือของเรา แต่เรายังคงมีอะไรหรือรับอะไรหรือบริโภคใช้สอยสิ่งใด ไปตามที่เราจะมีจะเป็น แต่ว่าภายในใจนั้นไม่มีการยึดถือว่าสิ่งเหล่านั้นเป็นตัวตนของมันหรือของใครเท่านั้น เมื่อมีแนวคิดเป็นอิสระเช่นนี้ ก็เกิดความเย็นอกเย็นใจ เบากายเบาใจ โดยประการทั้งปวงตลอดเวลาที่เกี่ยวข้องกับสิ่งเหล่านั้นนั่นเอง เพราะว่าเรารับมันไว้เพื่อมาเป็นบ่าวเป็นทาสของเรา เพื่ออำนวยความสะดวกสบายเท่านั้น ความมีจึงมีค่าเท่ากับไม่มี หรือความไม่มีมีค่าเท่ากับความมี แล้วแต่เราจะมองดูมันในแง่ไหน แต่ความสำคัญส่วนใหญ่ที่เราจะยังคงเอาไว้แต่จิตใจที่ไม่หวั่นไหวไม่ทุกข์ร้อน พุทธศาสนาสอนให้เรา มีจิตใจอย่างนี้ คือให้มีจิตใจเป็นอิสระอยู่เหนือการรับและการปฏิเสธโดยประการทั้งปวง ซึ่งเรียกได้ว่าอยู่เหนือโลก หรืออยู่พ้นโลก ไม่หวั่นไหวไปตามสถานการณ์ทุกอย่างในโลก จึงอยู่เหนือความทุกข์ ด้วยประการทั้งปวง ทั้งในการคิด การพูด การกระทำ เพราะมีจิตเป็นอิสระจากกิเลสนั่นเอง

แนวคิดอิสระภาพแห่งจิตของพุทธทาสภิกขุ สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการแก้ไขปัญหานักจริยธรรมสากลบัญญัติความเป็นอิสระว่า Free will คือ เอาตามหลักเกณฑ์ของจริยธรรม ๕๐ เปอร์เซ็นต์ เอาตามชอบใจตัวเอง ๕๐ เปอร์เซ็นต์ นั่นคือความเป็นอิสระ แต่ในปัจจุบันนี้คนจะเอาตามชอบใจตัวเองเสียทั้ง ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ จึงจะเรียก “Free will” มนุษยชาติกำลังมัวเมาในอิสระภาพ และเสรีภาพแบบตามใจตนเอง ประชาธิปไตยของโลกก็กำลังเป็นอย่างนี้ โลกนี้จึงไม่มีความสุข เพราะตามใจตัวเอง ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ ก็คือตามใจกิเลส ๑๐๐ เปอร์เซ็นต์ จึงเป็นการเข้าใจความเป็นอิสระที่ผิดไป ส่วนความเป็นอิสระในทางพระพุทธศาสนานั้น คือสภาวะของจิตที่ว่างจากกิเลส หรือจิตที่เป็นอิสระจากกิเลส “Freedom of Mind”

จากการศึกษาแนวคิดอิสระภาพแห่งจิตของพุทธทาสภิกขุ ที่นำมาประยุกต์ใช้ในปัจจุบันพอสรุปได้ว่า นักจริยธรรมสากลบัญญัติความเป็นอิสระว่า “Free will” มนุษย์ถูกหล่อหลอมมาจากโลกตะวันตก โดยมีความเชื่อกันว่า การที่มนุษย์มีความอยากอย่างอิสระเสรี คือ อยากอะไรก็ได้สมอยาก นั้นนับว่าเป็นความสุขที่แท้จริง หรือนับว่าเป็นอิสระเสรีภาพชนิดหนึ่งของชีวิต และยกย่องกันว่าความมีอิสระเสรีภาพที่จะอยาก คือ สูดยอดปรารถนาของมนุษย์ในโลกเสรีนิยม แต่ในทางพระพุทธศาสนา นั้น เราถือกันว่า มนุษย์ที่เป็นอิสระจากความอยาก คือ มนุษย์ที่มีความสุขที่แท้จริง ได้แก่ การมีจิตเป็นอิสระจากกิเลสทั้งปวง “Freedom of Mind”

๔.๒ ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสระภาพแห่งจิตของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) เป็นพระนักวิชาการนักคิดนักเขียนผลงานทางพระพุทธศาสนารุ่นใหม่ มีผลงานทางวิชาการพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมาก ผลงานของท่านที่เป็นที่รู้จัก เช่นหนังสือ พุทธธรรม เป็นต้น ท่านได้รับการยกย่องจากทั้งในและต่างประเทศเป็นอย่างมาก

ด้วยผลงานของท่านทำให้ท่านได้รับรางวัลและดุษฎีบัณฑิตกิตติมศักดิ์จากหลายสถาบันทั้งในและนอกประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการที่ท่านเป็นคนไทยคนแรกที่ได้รับรางวัลการศึกษาเพื่อสันติภาพ จากองค์การยูเนสโก (UNESCO Prize for Peace Education) แนวคิดคำสอนของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) นับว่าเป็นแนวคิดและคำสอนในระดับปรมาตถธรรมที่เป็นทั้งวิชาการและปฏิบัติการ (ปริยัติและปฏิบัติ) พระพรหมคุณาภรณ์ กล่าวว่า กระบวนธรรมสังสารวัฏฏ์สิ้นสุดลง ก็เข้าถึงวิวิฏฏ์ บรรลุภาวะแห่งความดับทุกข์ เป็นผู้มิชยต่อปัญหาชีวิต เป็นอยู่อย่างไร้เศร้าไร้โรคจิตใจ มีความสุขแท้ ๆ ล้วน ๆ ที่ปลอดโปร่งโล่งเบาสงบเย็น เป็นอิสระอยู่ภายใน เรียกว่าเข้าถึงวิชา วิมุตติ วิสุทธิ สันติ ประจักษ์แจ้งนิพพาน อันเป็นปรมาตถ์ คือประโยชน์สูงสุดที่มนุษย์ควรจะได้ คัมค้ำกับการที่ได้เกิดมามีชีวิต^{๕๘} ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ที่ไปตามลำดับดังต่อไปนี้

๔.๒.๑ คนไทยกับความเป็นอิสระในทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) มีแนวคิดที่ว่า ในสังคมไทยตลอดประวัติศาสตร์ของการนับถือพระพุทธศาสนา เสรีภาพทางศาสนาเป็นสิ่งที่มีความหมาย เป็นไปเอง เป็นลักษณะของสังคมที่ถ่ายทอดกันมาโดยไม่ต้องรู้ตัว สืบเนื่องจากหลักการของพระพุทธศาสนา ที่เชิดชูเสรีภาพในการใช้ปัญญา โดยไม่มีการบังคับศรัทธา เพราะฉะนั้น ในประวัติของชนชาติไทยจึงไม่ต้องมีการต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งเสรีภาพในการนับถือศาสนา^{๕๙} คำเรียกชื่อประเทศและคนไทยนั้น รู้จักกันทั่วไปว่า มี ๒ อย่างคือไทยกับสยาม แต่ไม่ว่าจะเรียกว่าไทยหรือสยามก็ตาม ก็มีความหมายถึงถึงความเป็นอิสระเสรี เช่นเดียวกันพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งอิสระเสรีภาพ สอดคล้องกับลักษณะนิสัยของคนไทยผู้รักความเป็นอิสระเสรี และเป็นเครื่องสนับสนุนให้คนไทยดำรงรักษาคุณลักษณะนี้ไว้ได้อย่างหนักแน่นชัดเจนตลอดมา นอกจากความรักอิสระเสรีภาพแล้ว เอกลักษณะไทยที่ค่อนข้างเด่นชัด ก็คือ ความมีน้ำใจเมตตาอย่างเป็นสากล ความรู้สึกผ่อนคลายเป็นสบาย ๆ เรื่อย ๆ ปลงใจได้ ไม่ชอบความรุนแรง และความรู้จักประสานประโยชน์ ลักษณะเหล่านี้เป็นเอกลักษณ์แต่ละอย่าง ๆ แต่ทั้งหมดทุกอย่างนั้นสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน หรือมีแกนสอดประสานอันเดียวกัน และพระพุทธศาสนาเป็นแหล่งสำคัญที่หล่อหลอมให้เกิดเอกลักษณ์เหล่านี้^{๖๐} ในทางพุทธศาสนานี้เรายอมรับคนได้มาก คือเมื่อใดเขาเริ่มต้นพัฒนาชีวิต เมื่อใดเขาเริ่มต้นพัฒนาตนเองแล้ว เมื่อนั้นพระพุทธศาสนาจะรับเข้าหมด ตามหลักนี้จึงถือว่าการเข้าสู่ชุมชนพุทธ คือนับตั้งแต่การที่บุคคลเริ่มพัฒนาตนเอง หลักอิสระภาพนี้จะเป็นเรื่องวัดว่าการ

^{๕๘} พระธรรมปิฎก (ประยูร ปยุตโต), ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๗), หน้า ๑๔.

^{๕๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก หมวดพุทธศาสตร์, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๒), หน้า ๑๘๙.

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๖-๑๙๗.

พัฒนาถูกทางใหม่ ถ้าเรามีอิสรภาพก็หมายความว่าเราพึ่งตนเองได้ คนที่พึ่งตนเองไม่ได้ก็คือคนที่ไม่มีอิสรภาพ ฉะนั้น การพัฒนาที่เดินไปสู่ความมีอิสรภาพ จะมีลักษณะอย่างหนึ่ง คือพึ่งตนเองได้มากขึ้น^{๖๑}

จากการศึกษาคนไทยกับความเป็นอิสระในทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พอสรุปได้ว่า ประวัติศาสตร์ของสังคมไทยนั้นมีการนับถือพระพุทธศาสนาโดยตลอด เสรีภาพทางศาสนาเป็นสิ่งที่มีความหมาย เป็นลักษณะของสังคมที่ถ่ายทอดกันมาโดยไม่รู้ตัวสืบเนื่องมาจากหลักการของพระพุทธศาสนา ที่เชิดชูเสรีภาพในการใช้ปัญญา โดยไม่มีการบังคับศรัทธา เพราะฉะนั้น ในประวัติของชนชาติไทยนั้นไม่ต้องมีการต่อสู้เพื่อให้ได้มาซึ่งเสรีภาพในการนับถือศาสนา คำเรียกชื่อประเทศและคนไทยนั้น คือไทยกับสยาม แต่ไม่ว่าจะเรียกว่าไทยหรือสยามก็ตาม ก็มีความหมายถึงถึงความเป็นอิสระเสรี เช่นเดียวกันพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งอิสรภาพและเสรีภาพ สอดคล้องกับลักษณะนิสัยของคนไทยผู้รักความเป็นอิสระเสรี

๔.๒.๒ พระพุทธศาสนากับความเป็นอิสระในทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) มีแนวคิดว่า เมื่อพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น พระองค์ได้ประกาศหลักการที่เป็นการปฏิบัติความเชื่อและวิถีชีวิตของมนุษย์ว่ามนุษย์นี้เป็นสัตว์พิเศษ มีศักยภาพที่จะฝึกฝนพัฒนาให้ดีเลิศประเสริฐสุดได้ เมื่อมนุษย์ฝึกฝนพัฒนาตนให้มีคุณความดี และมีปัญญาญาณสมบูรณ์แล้ว ก็จะเป็นบุคคลผู้ประเสริฐเลิศสุด ที่เรียกว่า “พุทธะ” ซึ่งเทพเจ้าทั้งหลายตลอดแม้กระทั่งพระพรหมก็น้อมนบบูชา ฉะนั้น มนุษย์ที่ฝึกฝนพัฒนาตนสูงสุด คือ พุทธะนี้ต่างหากที่เป็น “อัคระ” (ผู้เลิศ) เป็น “เชฏฐะ” (ผู้เป็นใหญ่) เป็น “เสฏฐะ” (ผู้ประเสริฐ) หาใช่เทพเจ้า แม้แต่พระพรหมผู้เป็นเจ้าไม่ ด้วยหลักการนี้ พระพุทธศาสนาได้กระตุ้นและกระตุ้นมนุษย์ให้หันมาใส่ใจในศักยภาพแห่งมนุษย์ที่มีอยู่ในตนเอง และเกิดความสำนึกในการที่จะฝึกฝนพัฒนาชีวิตและความเป็นอยู่ พฤติกรรม ภูมิธรรม ภูมิปัญญาของตน ด้วยความตระหนักรู้ว่า สันติสุข และอิสรภาพแห่งชีวิตและสังคมของตนจะสัมฤทธิ์หรือไม่ และแค่นั้นเพียงใด อยู่ที่ว่าฝึกฝนพัฒนาตัวของตัวเอง^{๖๒} การประสูติของพระพุทธเจ้านั้นเป็นการประกาศอิสรภาพให้กับมนุษยชาติ เมื่อพระพุทธเจ้าประสูติ พระองค์ก็ทรงประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์ทันที ทรงเปล่งอาสภิวาจาว่า “อโคโหมสมิ โลกสส, เชฏฐโหมสมิ โลกสส, เสฏฐโหมสมิ โลกสส, อยมนตมา ชาติ, นตถิทานิ ปุนพภโวติ”^{๖๓} แปลความว่า

^{๖๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๖-๑๓๗.

^{๖๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), มองวันวิสาขบูชา หยั่งถึงอารยธรรมโลก, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔), หน้า ๑๒-๑๓.

^{๖๓} ที.ม.(บาลี) ๑๐/๓๑/๑๗.

“เราคือผู้เล็กของโลก เราคือผู้เจริญที่สุดของโลก เราคือผู้ประเสริฐที่สุดของโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไป”^{๖๔} นี่คือการประกาศอิสรภาพของมนุษย์ ที่พระพุทธเจ้าประกาศแทนมนุษย์ทั้งหลาย บอกให้รู้ว่าต่อไปนี้มนุษย์มีอิสรภาพแล้ว^{๖๕} คำว่า “อิสรภาพ” ที่จริงในภาษาบาลีเดิม อิสรภาพไม่ได้แปลว่า freedom อิสรภาพนั้นแปลว่าความเป็นใหญ่ ตรงกับ sovereignty หรือแม้แต่ domination หรือ dominion คือ ความมีอำนาจเหนือกว่า แต่เราใช้อิสรภาพในความหมายของ freedom เพราะฉะนั้น อิสรภาพที่ใช้กันในภาษาไทยจึงตรงกับคำว่าวิมุตติ วิมุตติรสก็คือรสแห่งอิสรภาพ^{๖๖}

พระพุทธศาสนานั้นถือเอาวิมุตติหรืออิสรภาพนี้เป็นจุดหมาย เป็นหลักการสำคัญและให้ความสำคัญแก่อิสรภาพทุกชั้นตอน ไม่เฉพาะในขั้นสุดท้ายที่ว่าต้องการให้คนเข้าถึงความหลุดพ้นเท่านั้น แต่เรามีลักษณะของการไม่ยึดติดถือมั่น ไม่มีอุปาทานในสิ่งต่าง ๆ อยู่โดยตลอด จะเห็นว่าหลักการของพระพุทธศาสนานี้ บางครั้งก็สรุปด้วยคำว่า “สพฺเพ ธมฺมา นาลํ อภินิเวสย”^{๖๗} แปลความว่า “ธรรมทั้งปวงไม่ควรยึดมั่น”^{๖๘} คือให้รู้เข้าใจความจริงถึงขั้นที่ว่า ธรรมทั้งหลายทั้งปวงนั้นไม่อาจเข้าไปยึดมั่นถือมั่นได้ ไม่อาจไม่นำไม่ควรยึดมั่นถือมั่น เพราะว่สิ่งทั้งหลายนั้น ไม่ได้เป็นไปในความปรารถนาหรือตามความยึดมั่นของเรา แต่มันเป็นไปตามธรรมดาแห่งเหตุปัจจัยของมัน ถึงเราจะไปยึดมั่น ก็ไม่มีผลอะไรต่อตัวความจริง มีแต่จะกระทบกระเทือนต่อเราเอง^{๖๙} วิธีการปฏิบัติที่ถูกต้องคือเราจะต้องรู้ความจริงของเหตุปัจจัยแล้วไปทำที่เหตุปัจจัย เพราะฉะนั้น เราจะต้องรู้เท่าทันความจริงว่า สิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่เป็นไปตามความปรารถนาของเรา การเข้าไปยึดมั่นถือมั่นไม่เป็นประโยชน์และเป็นสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ความไม่ยึดมั่นที่แท้จริงเกิดจากปัญญาซึ่งจะเป็นไปเอง เมื่อเรารู้เข้าใจสังขารมองเห็นความจริงว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย ไม่ใช่ของเราจริง เราจะไปยึดถือครอบครองเอาเป็นของเรา ถือมั่นเอาตามใจปรารถนาไม่ได้ จิตใจก็ปล่อยวางเป็นอิสระ เป็นความไม่ยึดติดถือมั่นที่เป็นไปด้วยปัญญาที่รู้แจ้งความจริง^{๗๐} ว่าสิ่งทั้งหลายเป็นไปตามเหตุปัจจัย นี้ร่างกายมันเป็นชีวิตสังขาร มันเกิดจากปัจจัยปรุงแต่งมันเป็นไปตามคตินิยามของเหตุปัจจัยแล้ว มี

^{๖๔} ที.ม.(ไทย) ๑๐/๓๑/๑๔.

^{๖๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), **ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๕๑.

^{๖๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒-๓๓.

^{๖๗} ม.ม.(บาลี) ๑๒/๓๙๐/๔๐๐.

^{๖๘} ม.ม.(ไทย) ๑๒/๓๙๐/๔๒๑.

^{๖๙} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๓๓-๓๔.

^{๗๐} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **พิธีกรรมใครว่าไม่สำคัญ**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๙), หน้า ๓๑.

เหตุปัจจัยที่จะทำให้เกิดขึ้น มันก็เกิดขึ้น มีเหตุปัจจัยที่ทำให้ตั้งอยู่ มันก็ตั้งอยู่ มีเหตุปัจจัยที่ทำให้ดับสิ้นไปสลายไป มันก็ดับสลาย ที่เป็นอย่างนี้มันก็เป็นไปตามเหตุปัจจัยแล้ว พอมองแค่นี้ใจของเราก็แยกออกมาตั้งอยู่ได้เป็นอิสระ เป็นตัวของตัวเอง เรียกว่าเป็นการพึ่งพาตนเองได้ในทางจิตใจ เมื่อจิตใจมีความเป็นอิสระ ก็อยู่อย่างปลอดภัยโปร่งโล่งเบา มีทุกน้อย^{๗๑} การมองเห็นสิ่งทั้งหลายลวงทะลุถึงเหตุปัจจัยต่าง ๆ สามารถเชื่อมโยงความรู้ในสิ่งต่าง ๆ มาใช้แก้ไขปัญหาและทำการสร้างสรรค์ จัดดำเนินการต่าง ๆ จนถึงรู้เท่าทันความเป็นจริงของโลกและชีวิต หายติดข้องหมดความถือมั่นในสิ่งทั้งหลาย ซึ่งส่งผลย้อนกลับไปยังจิตใจทำให้เกิดความเป็นอิสระหลุดพ้นเป็นอยู่ด้วยความปลอดภัยโปร่งเบิกบาน ผ่องใสอย่างแท้จริง^{๗๒}

พระพุทธศาสนาจึงสอนให้เราเมื่อมีอิสรภาพ ไม่ยึดติดถือมั่นในสิ่งทั้งปวง จนกระทั่งเมื่อรู้ความจริง รู้เท่าทันชัดแจ้งทั่วตลอดแล้ว ก็จะมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระ แม้นในขั้นต้น ๆ สำหรับการปฏิบัติที่ยังไม่ถึงขั้นเป็นวิมุตติ ก็จะมีลักษณะของการไม่ยึดติดอยู่เสมอ เช่น พระพุทธศาสนาไม่ให้ความสำคัญสูงสุดแก่ศรัทธา การบรรลุจุดหมายของพระพุทธศาสนาหรือการเข้าถึงอิสรภาพ ไม่ขึ้นต่อศรัทธาหรือความเชื่อ แต่จะหลุดพ้นได้เพราะรู้เห็นแจ้งด้วยตนเอง อันนี้เป็นลักษณะของการไม่ยึดติดเริ่มตั้งแต่ไม่เข้าไปยึดติดในบุคคล แต่ให้รู้จักพึ่งพาบุคคลในทางที่ถูกต้องเอาเขาเป็นสื่อในการที่จะนำเราให้เข้าไปหาสัจธรรมด้วยการเป็นกัลยาณมิตร เช่น พระวัคกลี ซึ่งบวชเข้ามาแล้วก็พอใจในรูปพระโณมของพระพุทธเจ้ามาก ชอบติดตามพระองค์ไปในที่ต่าง ๆ เรื่อยไป พระพุทธเจ้าทรงคอยมองดูรอให้อินทรีย์ของพระวัคกลีแก่กล้า จนถึงคราวหนึ่งก็ได้ตรัสว่า “ดูก่อน วัคกลี เธอจะตามดูทำไมร่างกายที่เปื่อยเน่าได้นี้” แล้วก็ตรัสว่า “โย โข วัคกลี ธมมํ ปสสตี, โส มํ ปสสตี”^{๗๓} แปลความว่า “ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา ผู้ใดเห็นเรา ผู้นั้นเห็นธรรม”^{๗๔} คือให้ย้ายความสนใจและความติดใจออกจากตัวบุคคลไปหาตัวธรรมหรือสัจธรรม อันนี้เป็นลักษณะของการที่ไม่ให้ติด ไม่ให้ยึดในสิ่งทั้งหลาย แม้แต่ในระดับของการปฏิบัติขั้นต้น ๆ จนถึงขั้นสุดท้ายก็ให้มีอิสรภาพโดยสมบูรณ์^{๗๕} พระพุทธเจ้าทรงสอนให้เราพึ่งตัวเองได้ ให้เราเป็นอิสระ พระพุทธเจ้าไม่ยอมให้ใครมาขึ้นต่อพระองค์ ตอนแรกเราอาจจะไปศรัทธาต่อพระองค์ เพื่อจะได้ให้พระองค์นำเราเข้าสู่คำสอน เข้าสู่ความจริง แต่ในที่สุดเราจะต้องพึ่ง

^{๗๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **คติธรรมแห่งชีวิต**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๗), หน้า ๑๔๓.

^{๗๒} พระพรหมคุณาภรณ์ (ประยุทธ์ ปยุตโต) **ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง**, พิมพ์ครั้งที่ ๖๙, (นครปฐม : สำนักพิมพ์ธรรมขันธ์ทอง, ๒๕๔๗), หน้า ๘๑.

^{๗๓} ส.ข.(บาลี) ๑๗/๘๗/๑๔๓.

^{๗๔} ส.ข.(ไทย) ๑๗/๘๗/๑๕๙.

^{๗๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), **ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา**, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๓๔-๓๕.

ตัวเองได้ เป็นอิสระ จะเห็นได้ว่าศรัทธาไม่เป็นคุณสมบัติของพระอรหันต์^{๗๖} เมื่อเรามีจิตเป็นอิสระแล้ว เราก็จะเป็นอิสระของเราเอง ไม่ต้องขึ้นต่อพระองค์ นี่เป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของพระพุทธเจ้า คือไม่ต้องการให้สาวกขึ้นต่อพระองค์ และให้ทุกคนเป็นไทแก่ตัวเอง เป็นอิสระแก่ตนเอง เพราะจุดหมายสูงสุดของพระพุทธศาสนา คือ วิมุตติ อิสระภาพ ความหลุดพ้น ความเป็นไท ความที่ไม่ต้องอยู่ด้วยศรัทธา แต่เป็นการเข้าถึงด้วยปัญญา^{๗๗} ความเป็นจริงแจ้งประจักษ์^{๗๘} พระพุทธเจ้าต้องการให้เราเป็นอิสระ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งอิสรภาพเสรีภาพ พุทธศาสนิกชนมีเสรีภาพในการใช้ปัญญา จนกระทั่งเป็นอิสระไม่ต้องขึ้นแม้ต่อองค์พระพุทธเจ้า แต่ในด้านความสัมพันธ์เรามีความเคารพอย่างสูงสุดทีเดียว เพราะว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้มีคุณความดีเป็นแบบอย่างแก่เรา เราเคารพในคุณความดี เพียงแค่พระองค์สอนมีเหตุผลน่าเชื่อ ทำให้เรามีศรัทธา เรายังเคารพมาก นี่พระองค์ทำให้เรามองเห็นความจริงด้วยตัวเอง จนไม่ต้องเชื่อ เราก็อิงซาบซึ่งในพระคุณและเคารพพระองค์อย่างเต็มที่^{๗๙} ด้วยเหตุนี้มนุษย์จึงต้องพัฒนาปัญญาขึ้นมา เพื่อให้รู้เข้าใจสิ่งทั้งหลาย จนเข้าถึงความจริง เมื่อรู้จักและเข้าใจสิ่งทั้งหลาย คือรู้ความจริงของชีวิตและโลกนี้แล้ว ก็ปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นได้ถูกต้อง เมื่อปฏิบัติได้ถูกต้อง ก็ไม่เกิดความติดขัดบิบบิ้น แก้ปัญหาได้ หรือไม่เกิดเป็นปัญหาขึ้น ก็เกิดความลุล่วงทะลุปรุโปร่งปลอดพ้นไปเป็นอิสระ ซึ่งจะเรียกว่าอิสรภาพ หรือภาวะไร้อุปสรรคก็ได้ เมื่อถึงภาวะนี้ มนุษย์จึงจะมีความสุขที่แท้จริง^{๘๐}

จากการศึกษาพระพุทธศาสนากับความเป็นอิสระในทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) พอสรุปได้ว่า พระพุทธศาสนานั้นถือเอาวิมุตติความหลุดพ้น หรืออิสรภาพเป็นจุดหมายเป็นหลักการสำคัญ และให้ความสำคัญแก่อิสรภาพทุกขั้นตอน โดยเฉพาะในขั้นสุดท้ายที่ว่าการให้คนเข้าถึงความหลุดพ้นเท่านั้น พระพุทธเจ้าต้องการให้เราเป็นอิสระ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาแห่งอิสรภาพเสรีภาพ พุทธศาสนิกชนมีเสรีภาพในการใช้ปัญญาจนกระทั่งเป็นอิสระจากความทุกข์ทั้งปวง

๔.๒.๓. แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) มีแนวคิดที่พระพุทธศาสนาไม่สอนให้บุคคลทำการต่าง ๆ เพื่อเห็นแก่ความสุขก็จริง แต่ก็ยอมรับความจริงอยู่เสมอว่าความสุขเป็นส่วนสาระสำคัญที่จำเป็นของจริยธรรม เป็นสิ่งที่ให้ความหมายแก่การประพฤติธรรม จะว่าเป็นหลักยึดหรือฐานค้ำชูของการประพฤติธรรมก็ได้ ทั้งนี้ไม่ว่าจะพูดในระดับที่เรียกว่าการปฏิบัติธรรมก็ตามหรือระดับจริยธรรม

^{๗๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *ชีวิตหนึ่งเท่านั้น สร้างความดีได้อันันต์*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗), หน้า ๖๗.

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๙.

^{๗๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑.

^{๗๙} พระเทพเวที (ประยูร ปยุตฺโต), *ศิลปะศาสตร์แนวพุทธ*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๗๒.

ทั่วไปก็ตาม ความสุขที่พระพุทธศาสนาพูดถึงนี้ หมายถึงความสุขที่เป็นพื้นฐานอยู่ภายในจิตใจ ซึ่งจิตใจสามารถสัมผัสได้เองทันทีทุกเวลาที่มันพร้อมไม่ต้องอิงอาศัยกระบวนการรับรู้ที่ขึ้นต่ออารมณ์ของโลกภายนอกเป็นความสุขที่ทำให้ชีวิตนี้มีความเป็นอิสระในส่วนของมันได้^{๘๐} มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้ และต้องฝึกทางพระเรียกว่าเป็นทมะ พูดด้วยภาษาสมัยนี้ว่าเป็นสัตว์ที่พัฒนาได้ ข้อนี้ถือว่าเป็นความคิดรากฐานที่สำคัญที่สุด การเกิดระบบจริยธรรมในพระพุทธศาสนาขึ้นมา ก็เพราะถือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกได้และต้องฝึก หลักนี้เป็นแกนสำคัญของจริยธรรมในพระพุทธศาสนาซึ่งทำให้จริยธรรมมีความหมายเท่ากับการศึกษา และเพราะเหตุที่มนุษย์เป็นสัตว์ที่ฝึกฝนพัฒนาได้ จริยธรรมจึงเป็นระบบที่มีความประสานกลมกลืน เช่นทำให้จริยธรรมกับความสุข เป็นสภาพที่พัฒนาไปด้วยกันได้ หรือเป็นจริยธรรมแห่งความสุข หลักการนี้ถือว่าความประเสริฐของมนุษย์อยู่ที่การฝึกฝนพัฒนา ถ้าไม่พัฒนาแล้วมนุษย์ไม่ประเสริฐ และมนุษย์นั้นเมื่อพัฒนาแล้วสามารถเข้าถึงอิสรภาพและความสุขได้จริง ดังบาลีว่า “จิตตสฺส ทมโถ สาทู จิตฺตํ ทนฺตํ สุขาวหา”^{๘๑} แปลความว่า “จิตที่ฝึกดีแล้วย่อมนำสุขมาให้”^{๘๒} อันนี้เป็นข้อยืนยันของพระพุทธศาสนาว่า มนุษย์เป็นสัตว์ที่พัฒนาได้จนประเสริฐสุดเข้าถึงอิสรภาพและความสุขได้จริง^{๘๓} แนวความคิดนี้ มีแกนสำคัญคือหลักการแห่งการพัฒนา มนุษย์ ถือว่าการพัฒนา มนุษย์เป็นหลักการแกนกลางที่สำคัญ และถือความสุขอิสระเป็นตัวตัดสินในขั้นสุดท้ายของการพัฒนา มนุษย์และการมีอิสรภาพนั้น เพราะฉะนั้น การพัฒนามนุษย์จึงเริ่มต้นด้วยการยอมรับว่า มนุษย์สามารถมีความสุขที่เป็นอิสระได้^{๘๔} เพราะมนุษย์มีการพัฒนาเชิงความสุขด้วย และความสุขนี้จะไปสัมพันธ์กับคุณภาพชีวิตของมนุษย์ข้ออื่น ๆ เช่นความสุข กับสันติคือความสงบซึ่งเป็นศัพท์สำคัญในปัจจุบัน ดังที่พูดกันมากกว่ามนุษย์ยุคปัจจุบันนี้ต้องการสันติภาพ และความสุขก็สัมพันธ์กับอิสรภาพอีก มนุษย์จะต้องมีอิสรภาพ จึงจะมีความสุขที่แท้จริงได้^{๘๕} โดยเริ่มจากการมีตัวคุมภายนอก แล้วเปลี่ยนมาเป็นตัวคุมภายใน ถ้าพูดด้วยภาษาทางพระก็คือ มันเริ่มพัฒนามาจากการปล่อยตัวตามกิเลส คือการตามใจตนเอง ใครจะเป็นอย่างไรก็ช่างปล่อยตัวให้เป็นไปตามความโลภ ความอยากได้ของตัวเอง ความโกรธ ตามโทสะ ตามโมหะของตัวเอง มีโทสะอย่างไรก็จะแสดงออกไป มีความหลงอย่างไรก็จะ

^{๘๐} พระธรรมปิฎก (ประยูร ธมฺมปุตฺโต), *ความสุขตามหลักพุทธธรรม วิธีปฏิบัติต่อความสุขเพื่อเข้าถึงความสุขที่สูงขึ้น*, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า ๖๓.

^{๘๑} พุ.ธ.(บาลี) ๒๕/๓๕/๒๐.

^{๘๒} พุ.ธ.(ไทย) ๒๕/๓๕/๓๖.

^{๘๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *การพัฒนาที่ยั่งยืน*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกลด คิมทอง, ๒๕๔๙), หน้า ๑๕๔-๑๕๕.

^{๘๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๓.

^{๘๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), *พัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยจิตวิทยาแบบยั่งยืน*, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๙๓-๙๔.

แสดงออกไป ซึ่งเราเรียกว่าเป็นทาสภายใน จิตใจเป็นทาสกิเลส แล้วก็แสดงออกมาภายนอกตามอำนาจของกิเลสนั้น เพื่อจะแสดงตนว่ามีเสรีภาพภายนอก เมื่อพัฒนาการมากขึ้นในที่สุดก็พ้นจากอำนาจกิเลส องค์ประกอบที่ทำให้พ้นจากอำนาจกิเลสในขั้นต้น คือฉันทะหมายถึงความใฝ่รู้ ใฝ่ความจริง ใฝ่ความดีงาม และโยนิโสมนสิการ คือการรู้จักคิด รู้จักพิจารณา ส่วนในขั้นสุดท้ายก็คือปัญญา ความรู้ ความเข้าใจ มองเห็นตามเป็นจริงซึ่งทำให้เกิดอิสรภาพภายในขึ้น เมื่อมีอิสรภาพภายในแล้ว การใช้เสรีภาพก็เป็นไปอย่างถูกต้อง คือเสรีภาพที่ขอบธรรมของบุคคล เกิดจากเหตุปัจจัยที่ประสานกลมกลืนกันภายในตัวของเขาเอง เราจะเห็นว่าในขั้นต้น เสรีภาพ ได้แก่การทำได้ตามชอบใจ ใครจะเป็นอย่างไรก็ช่าง ต่อมาเมื่อพัฒนาการสูงขึ้น เสรีภาพก็จะมีความหมายเป็นว่า การทำได้ตามใจ ของจิตใจที่เป็นอิสระโดยใช้ปัญญา หรือการทำได้ตามใจ โดยใช้ปัญญาในภาวะที่จิตมีอิสรภาพ^{๘๖} เมื่อมนุษย์มีจิตเป็นอิสระแล้ว ก็สามารถรักษาศักยภาพในการที่จะมีความสุข และอิสรภาพของชีวิตไว้ โดยมีสติไม่ปล่อยตัวปล่อยใจให้ชีวิตและความสุขของตนต้องไปขึ้นต่อวัตถุสิ่งเสพลิงบริโภคมากเกินไปจนกลายเป็นว่า ถ้าไม่มีสิ่งเสพลิงหรือสิ่งฟุ้งเฟ้อฟุ่มเฟือยนั้นแล้วจะทรมานทรมายอยู่ไม่ได้ แต่สามารถรักษาอิสรภาพของชีวิตในทางความสุขไว้ได้ อย่างน้อยสามารถมีท่าทีความรู้สึกต่อวัตถุสิ่งเสพลิงฟุ้งเฟ้อทั้งหลายว่า “มีก็ได้ ไม่มีก็ได้” หรืออาจพัฒนาต่อไปถึงขั้นว่า “มีก็ได้ ไม่มีก็ได้” การถือศีล ๘ หรือรักษาอุโบสถก็เป็นวิธีหนึ่งที่จะรักษาอิสรภาพของชีวิตนี้ไว้ ตลอดจนพัฒนาศักยภาพในการมีความสุขให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป โดยเป็นคนที่สุดได้ง่ายยิ่งขึ้น ๆ และพัฒนาความสุขประณีตเป็นอิสระที่ไม่ต้องอาศัยสุขจากสิ่งเสพลิง ที่เรียกว่า นิรามิสสุข สูงยิ่ง ๆ ขึ้นไป จนมีช่องทางที่จะมีความสุขได้มากมายหลายมิติ เลือกความสุขได้ตามใจปรารถนา^{๘๗} โดยเฉพาะในการที่จะมีความสุขได้โดยลำพังด้วยจิตใจของตนเอง ในการที่จะมีอิสรภาพและมีความสุขของจิตใจที่เป็นอิสระนี้เป็นศักยภาพของมนุษย์ที่ทำได้ แต่ถ้าเรามาติดกับสิ่งเหล่านี้ เราจะหยุดไม่พัฒนาศักยภาพที่มีอยู่ต่อไปอีกทำให้สูญเสียประโยชน์ที่จะพึงได้นอกจากนั้น ความสุขที่อาศัยตัวกล่อมเหล่านี้ ก็ยังเป็นสุขแบบพึ่งพา ยังทำให้ชีวิตของเราขึ้นต่อมัน แล้วก็ยังเป็นสุขชนิดชั่วคราวเป็นสุขอยู่ได้เมื่ออยู่กับตัวกล่อมเหล่านั้น^{๘๘} เพราะความยึดติดในโลกกามิสิ่งทำให้เสียสันติทั้งภายในและภายนอกตลอดจนไม่สามารถเข้าถึงสันติที่ลึกซึ้งยิ่งขึ้นไป ฉะนั้นถ้าเราหวังสันติก็ต้องตัดโลกามิสได้ คือไม่ยึดติดหลงไปขึ้นกับมัน แต่มนุษย์จำนวนมากจะหลงติดอามิสจนกระทั่งในที่สุดเขาจะฝากชีวิตและความสุขไว้กับโลกามิสนั้น บางทีเราอยู่กับไปเราก็แสวงหาแต่ อามิสแสวงหาแต่วัตถุเสพลิงจนกระทั่งเรานึกว่าความสุขของเราอยู่ที่อามิสเหล่านั้นเท่านั้น ในที่สุดเราก็

^{๘๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การศึกษาพัฒนาการหรือบูรณาการ, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๖๔-๖๖.

^{๘๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, หน้า ๒๓๖-๒๓๗.

^{๘๘} พระเทพเวที (ประยูร ฐิตฺโต), ยิ่งก้าวถึงสุข ยิ่งใกล้ถึงธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖), หน้า ๒๖.

สูญเสียอิสรภาพ คือความสุขของเราขึ้นอยู่กับสิ่งเหล่านั้น ขาดมันเราอยู่ไม่ได้ มนุษย์สมัยปัจจุบันนี้มีความโน้มเอียงอย่างนี้ ยิ่งระบบผลประโยชน์ระบบบริโภคนิยมเข้ามา ก็ยิ่งผลักดันและหล่อหลอมชีวิตจิตใจคนให้เป็นไปในทำนองอย่างนั้น จนกระทั่งคนหมดความสามารถที่จะมีความสุขด้วยตนเองโดยปราศจากอามิสวัตถุที่จะเสพ ถ้าอย่างนี้ก็หมายความว่า ชีวิตและความสุขของคนนั้นเป็นทาสของวัตถุ ขึ้นต่อวัตถุโดยสิ้นเชิง เมื่อขึ้นต่อวัตถุตัวเองก็ขาดอิสรภาพ เมื่อไม่มีอิสรภาพ ไม่มีความสุขด้วยตนเอง ความสุขต้องขึ้นกับสิ่งเหล่านั้น ความสุขอยู่ข้างนอกตัวเอง ก็ต้องดิ้นรนทะยานหา ในใจของตัวเองก็ไม่มีความสุข ได้แต่ดิ้นรนทะยานหาความสุข เมื่อแต่ละคนต่างก็ดิ้นอย่างเดียวกันก็ต้องขัดแย้งกัน ต้องทะเลาะวิวาท สงครามก็เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น การติดยึดในโลกามิสจึงเป็นหนทางแห่งการสูญเสียสันติภาพทั้งภายในจิตใจ และภายนอกในสังคม และในโลก ฉะนั้นท่านจึงบอกว่า “อุปนิสัยชีวิตมปมายัม ชรูปนีตสส น สนติ ตาณา เอตํ ภยํ มรณ เปกขมาโน โลกามิสํ ปชเห สนติเปกโขติ.”^{๘๙} แปลความว่า “ชีวิตถูกขรณำเข้าไป อายุจึงสั้น ผู้ที่ถูกขรณำเข้าไปแล้วไม่มีเครื่องต้านทาน บุคคลพิจารณาเห็นภัยนี้ในมรณะ ควรละโลกามิส มุ่งสู่สันติเถิด”^{๙๐} ถ้าหวังสันติต้องตัดโลกามิสได้ หมายความว่าตัดความยึดติดหลงมัวเมาทำให้ชีวิตขึ้นต่อมันเสียทำตัวให้เป็นอิสระ^{๙๑} เป็นอันว่า คนที่พัฒนาถูกต้อง มีการศึกษาถูกต้องเท่านั้นจึงจะเป็นอิสระ ไม่ต้องขึ้นกับอามิส สามารถมีความสุขด้วยตนเองจนกระทั่งเป็นภาวะประจำจิตใจ มีความสุขสมบูรณ์ จึงไม่มีอะไรต้องทำเพื่อตนเองอีก เพราะฉะนั้นชีวิตของเราจึงไม่มีปัญหาแก่ใคร ทั้งแก่ตัวเองและแก่ผู้อื่น และพร้อมที่จะบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่ชาวโลก โดยใช้ชีวิตนี้เพื่อประโยชน์สุขแก่มวลมนุษย์ แล้วจะมีปัญหาอะไร เมื่อเป็นอย่างนี้ ก็มีแต่จะเกิดสันติในตัวเอง คือสันติภายในแล้วก็สร้างสันติให้เกิดขึ้นในโลก^{๙๒}

จากการศึกษาแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในทัศนะคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พอสรุปได้ว่า พระพุทธศาสนามีทัศนะคติว่ามนุษย์นั้นเมื่อพัฒนาแล้วสามารถเข้าถึงอิสรภาพและมีความสุขได้จริง แนวความคิดนี้ ถือว่าการพัฒนามนุษย์เป็นหลักการแกนกลางที่สำคัญ และถือความสุขและความมีอิสรภาพเป็นตัวตัดสินในขั้นสุดท้ายของการพัฒนามนุษย์ เพราะฉะนั้น การพัฒนามนุษย์จึงเริ่มต้นด้วยการยอมรับว่ามนุษย์สามารถมีความสุขที่เป็นอิสระได้ โดยเฉพาะในการที่จะมีความสุขได้โดยลำพังด้วยจิตใจของตนเอง การมีอิสรภาพและมีความสุขของจิตใจที่เป็นอิสระนี้เป็นศักยภาพของมนุษย์ที่สามารถทำได้ด้วยการฝึกอบรมทางด้านจิตใจ “จิตตสส ทมโถ สาธุ จิตตํ หนนฺตํ สุขาวหา จิตตํฝีกตีแล้วย่อมนำสุขมาให้”

^{๘๙} ส.ส.(บาลี) ๑๕/๓/๓, ๑๐๐/๗๔.

^{๙๐} ส.ส.(ไทย) ๑๕/๓/๔, ๑๐๐/๑๐๖.

^{๙๑} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), การศึกษาเพื่อสันติภาพ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๐), หน้า ๓๔-๓๕.

^{๙๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๑.

๔.๒.๔. แนวคิดปัญญาเป็นอิสระในทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) มีแนวคิดที่ว่าโดยธรรมชาติของปัญญานั้นมีความสัมพันธ์กับมนุษย์อย่างแท้จริงเบื้องต้นเราจะเห็นได้ว่า ปัญญาเป็นปัจจัยตัวเอกที่จะทำให้มนุษย์อยู่รอดปลอดภัยได้ หลุดพ้นเป็นอิสระ หรือพูดง่าย ๆ ว่านำมนุษย์ไปสู่อิสรภาพ ถ้ามนุษย์ไม่มีปัญญาก็ไม่มีอิสรภาพ แม้แต่จะมีชีวิตอยู่ก็ไม่รอด มนุษย์นั้นเมื่อเกิดมาก็ยังไม่รู้อะไรและเมื่อเจออะไรที่ยังไม่รู้ก็ไม่รู้ว่าจะปฏิบัติต่อสิ่งนั้นอย่างไรจึงติดขัดคับข้องเป็นภาวะบีบคั้นทำให้เกิดทุกข์เกิดปัญหา แต่ถ้าเรา รู้ เราก็ปฏิบัติได้อย่างถูกต้องเราก็รอดพ้นปัญหาได้ ฉะนั้นเพื่อให้รู้ มนุษย์จึงต้องมีการเรียนรู้ เรามีตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มากับตัวที่จะเรียนรู้และฝึกฝนพัฒนาทำให้เกิดปัญญาขึ้น มนุษย์มีปัญญารู้ในสิ่งนั้นยิ่งขึ้น ๆ จนทำให้มีตำราและวิชาการต่าง ๆ ซึ่งเป็นความรู้ในเรื่องนั้น ๆ รู้เรื่องใดก็แก้ปัญหาในเรื่องนั้นได้ จนกระทั่งเข้าใจโลกตามความเป็นจริง ทำให้จัดวางชีวิตได้ลงตัวกับโลกนี้ การที่มีปัญญาแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้ สร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ได้จัดการดำเนินการต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วงไปได้นี้เรียกว่า หลุดพ้นเป็นอิสระ นั่นคืออิสรภาพ ซึ่งมีทั้งอิสรภาพทางร่างกายที่ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจครอบงำของสิ่งแวดล้อมและมีปัจจัยสี่หล่อเลี้ยงให้เป็นอยู่ได้ อิสรภาพทางสังคมที่แก้ไขลุล่วงปัญหาที่เกิดขึ้นในการอยู่ร่วมกัน มีความสัมพันธ์ที่ดี ไม่กดขี่เบียดเบียนบีบคั้นกัน ทำสังคมให้อยู่รอดปลอดภัย อิสรภาพทางจิตที่โปร่งโล่ง สงบสุข มีความพึงพอใจ ถ้าเรามีปัญหาและยังไม่เกิดความรู้ ติดขัด แก้ปัญหาไม่ตกจิตใจก็บีบคั้นหวาดหวั่นระแวง ว้าวุ่นสับสน แต่พอปัญญารู้เข้าใจก็เกิดทางออกขึ้นมา ใจก็หายสับสน วุ่นวาย หายกระสับกระส่าย สงบได้ ปลอดภัยโปร่งโล่งไป ปัญญาจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดอิสรภาพทางจิต ในที่สุดจึงต้องมีอิสรภาพทางปัญญา ที่ปัญญาไม่ถูกครอบงำด้วยกิเลส ตัณหาและอคติ^{๙๓} เพราะฉะนั้นปัญญาจึงเป็นตัวเปลี่ยนสภาพจิตที่สำคัญที่สุดและในขั้นสุดท้าย ปัญญาจะเป็นตัวคุมทั้งพฤติกรรม ทั้งปรับเปลี่ยนสภาพจิต แม้แต่ทำให้จิตใจเป็นอิสระ คุณสมบัติที่สำคัญของปัญญาก็คือ ทำให้จิตเป็นอิสระ อย่างที่ว่าพอเจออะไรที่เราไม่รู้ เราติดขัด ไม่รู้จะอย่างไร ก็เกิดความทุกข์ ที่เรียกว่า ปัญหา หรือความบีบคั้น ติดขัด คับข้อง แต่พอปัญญารู้ว่าอะไรเป็นอะไร จะทำอย่างไร ก็โล่ง เพราะฉะนั้นปัญญาจึงเป็นตัวปลดปล่อยจิตให้เป็นอิสระ^{๙๔}

พระพุทธเจ้าได้ทรงทำกิจสำคัญ คือการประกาศอิสรภาพให้แก่มนุษย์ ให้มนุษย์มีอิสรภาพในทางปัญญาหรือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หมายถึงการอยู่อย่างรู้เท่าทันสภาวะและรู้จักถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติ การถือเอาประโยชน์จากธรรมชาติได้เป็นอย่างดีเกี่ยวกับการอยู่อย่างประสาน

^{๙๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การสร้างสรรค์ปัญญา เพื่ออนาคตของมนุษยชาติ, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘-๑๙.

^{๙๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), เพื่อชุมชนแห่งการศึกษา และบรรยากาศแห่งวิชาการ (คุณธรรมของครูอาจารย์ และผู้บริหาร, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒), หน้า ๖-๗.

กลมกลืนกับธรรมชาติ การอยู่ประสานกลมกลืนกับธรรมชาติ เป็นการอยู่อย่างอิสระ การอยู่อย่างเป็นอิสระ ก็คือการไม่ต้องตกอยู่ในอำนาจของตัณหาอุปาทาน หรือการอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น การอยู่อย่างไม่ยึดมั่นถือมั่น ก็คือการมีชีวิตอยู่ด้วยปัญญา หรือการรู้และเข้าใจเกี่ยวข้องจัดการกับสิ่งทั้งหลายตามวิถีทางแห่งเหตุปัจจัย^{๙๕} เพราะฉะนั้น การดำเนินชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนาจึงต้องดำเนินให้ถูกต้อง โดยปฏิบัติตามหลักไตรสิกขา การศึกษาจึงเป็นเรื่องของการดำเนินชีวิตทั้งหมด และการดำเนินชีวิตทั้งหมดก็อยู่ในเรื่องของการศึกษา การศึกษาตลอดชีวิตจึงมีมาในพระพุทธศาสนาตั้งแต่ไหนแต่ไรมาแล้ว トラบใดที่ยังไม่เป็นอเสขะ ก็ต้องดำเนินชีวิตให้ถูกต้องโดยปฏิบัติตามหลักของไตรสิกขา ไตรสิกขาหรือการศึกษา แปลว่า การฝึกฝนพัฒนา การฝึกฝนพัฒนาตนนั้น อิงอาศัยความเชื่อที่ว่า มนุษย์มีศักยภาพที่พัฒนาได้หรือว่ามนุษย์เป็นสัตว์ที่ประเสริฐได้ด้วยการฝึกฝนพัฒนา เมื่อฝึกฝนพัฒนาด้วยไตรสิกขาให้ชีวิตดำเนินตามวิถีแห่งมรรค ในที่สุดก็จะบรรลุจุดหมายชีวิตที่ดีงามเป็นสัตว์ประเสริฐ มีคุณสมบัติบริบูรณ์ มีทั้งปัญญาหยั่งรู้สัจธรรม เป็นอิสระ ดำเนินชีวิตด้วยสันติสุข และน้อมชีวิตของตนออกไปเพื่อประโยชน์สุขและอิสรภาพของเพื่อนร่วมโลก^{๙๖}

จากการศึกษาแนวคิดปัญญาเป็นอิสระในทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) พอสรุปได้ว่า ปัญญาเป็นปัจจัยตัวเอกที่จะทำให้มนุษย์อยู่รอดปลอดภัยและหลุดพ้นเป็นอิสระหรือนำมนุษย์ไปสู่อิสรภาพที่แท้จริงได้ ถ้ามนุษย์ไม่มีปัญญาก็ไม่มีอิสรภาพแม้แต่จะมีชีวิตอยู่ก็ไม่รอด การที่มีปัญญาแก้ไขปัญหาต่าง ๆ สร้างสรรค์สิ่งต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วงไปได้เรียกว่าหลุดพ้นเป็นอิสระ นั่นก็คืออิสรภาพ ซึ่งมีทั้งอิสรภาพทางร่างกายที่ไม่ตกอยู่ใต้อำนาจครอบงำของสิ่งแวดล้อม เป็นอิสระจากการใช้สอยปัจจัย ๔ อิสรภาพทางสังคมที่แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นและอยู่ร่วมกันด้วยความสัมพันธ์ที่ดีจนเกิดภาพรวมดีขึ้นในสังคม อิสรภาพทางจิตที่โปร่งโล่ง สงบสุข มีสมาธิที่เป็นเอกภาพมีอารมณ์หนึ่ง มีจิตเป็นอิสระจากนิวรณ์ธรรม เพราะฉะนั้นปัญญาจึงเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดอิสรภาพทางจิต

ผลการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสระแห่งจิตของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) สรุปสาระสำคัญได้ดังนี้ ในทัศนคติของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) นั้นมีแนวคิดว่า ในการดำรงอยู่ของมนุษย์ที่จะมีความสุขได้อย่างแท้จริงจะต้องมีอิสรภาพ ๓ ชั้นคือ

๑. อิสรภาพในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับธรรมชาติแวดล้อมคือ อิสรภาพในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติแวดล้อม อย่างปลอดภัยจากความติดขัดบีบคั้น รวมทั้งการมีชีวิตอยู่อย่างประสานกลมกลืนที่ธรรมชาติมีสภาพเกื้อกูลต่อความอยู่ดีของมนุษย์

^{๙๕} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๙๓.

^{๙๖} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ ๓, หน้า ๕๖-๕๗.

๒. อิสรภาพในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับเพื่อนมนุษย์ คือการอยู่ร่วมกันด้วยดีในหมู่ มนุษย์ด้วยกัน ปลอดภัยจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน ไม่ข่มเหงครอบงำกัน แต่มีความเป็นมิตร และช่วยเหลือเกื้อกูลร่วมมือกัน

๓. อิสรภาพภายในแห่งชีวิตของตนเองด้วย เพราะฉะนั้น เมื่อพูดกันให้ถึงรากถึงเหง้า สิ่งที่สำคัญที่สุดก็คือการพัฒนาตัวมนุษย์เอง ให้เข้าถึงอิสรภาพภายใน^{๙๗}

เมื่อมนุษย์มีอิสรภาพด้านภายนอกแล้ว เขาจะต้องรู้จักฝึกตนให้อยู่โดยลำพังและสามารถ มีความสุขด้วยตัวเองมากขึ้นจนกระทั่งชีวิตของเขาสามารถอยู่ได้ดีด้วยตนเอง และมีความสุขที่เป็น อิสรระ หรือจัดการกับความทุกข์ของตนเองได้โดยไม่ต้องขึ้นต่อสิ่งอื่นภายนอก^{๙๘}

อิสรภาพภายใน กับอิสรภาพภายนอกสองอย่างนั้นเกี่ยวเนื่องกัน เมื่อภายในชีวิตมี ความสุขที่เป็นโทษของตนเองมากขึ้น เขาก็มีความสุขได้โดยลำพังตนเอง โดยไม่ต้องไปครอบงำ ธรรมชาติ โดยไม่ต้องไปครอบงำเพื่อนมนุษย์^{๙๙}

ถ้าคนมีอิสรภาพภายในแล้ว การมีท่าทีดีงามที่ประสานกลมกลืนกับธรรมชาติแวดล้อม และเพื่อนมนุษย์ก็เป็นไปได้ และตัวมนุษย์นั้นเองก็จะมีมีความสุขที่แท้จริงด้วย เป็นความสุขที่มีทั้งความ ประสานกลมกลืน และมีคุณภาพควบคู่ไปด้วยกัน^{๑๐๐}

ในขั้นต้นวัตถุในระดับปัจจัย ๔ จะทำหน้าที่เป็นหลักประกันพื้นฐานของการดำรงชีวิต และการมีโอกาที่จะพัฒนาตนให้เขาถึงจุดหมายของชีวิตที่สูงขึ้นไป เหนือจากนั้นวัตถุที่เพิ่มขึ้นมาก็ เป็นเครื่องประกอบเสริมความสุข ที่เขาจะเสพออย่างรู้จักพอดี โดยไม่ลุ่มหลงมัวเมา ท่าทีและความ เข้าใจอย่างนี้จะเป็เงื่อนไขแห่งความสัมพันธ์กับธรรมชาติแวดล้อมอย่างดี ส่วนในด้านสังคมก็มี ความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมคือเพื่อนมนุษย์อย่างเกื้อกูลกัน ให้ต่างฝ่ายต่างก็มีอิสรภาพทางสังคม ด้วยกัน เพื่อทุกคนจะได้มีโอกาสเข้าถึงอิสรภาพภายในของตน ๆ^{๑๐๑}

ในที่สุดอิสรภาพขั้นสุดท้ายที่แท้จริงก็คือการมีอิสรภาพภายในที่จะทำให้มนุษย์จัดการกับ ชีวิตของตนเองได้อย่างถูกต้องและเป็นผลสำเร็จ มีจิตใจที่พ้นจากอำนาจบีบคั้นครอบงำของกิเลสคือ โลภะ โทสะ โมหะ และความทุกข์ใจ^{๑๐๒} การมีจิตใจเป็นอิสระหลุดพ้นจากความครอบงำของกิเลสและ

^{๙๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), พุทธวิธีแก้ปัญหา เพื่อศตวรรษที่ ๒๑, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘), หน้า ๓๔-๓๕.

^{๙๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตโต), ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก หมวดพุทธศาสตร์, หน้า ๙๙.

^{๙๙} เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

^{๑๐๐} อ่างแล้ว.

^{๑๐๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๐.

^{๑๐๒} อ่างแล้ว.

ความทุกข์ สามารถกำจัดให้ปลอดโปร่งผ่องใสได้ทุกเวลา แม้จะมีอารมณ์เข้ามากระทบ ก็ไม่หวั่นไหว ไม่ขุ่นมัว ไม่เศร้าหมอง แต่โปร่งโล่ง ปราศจากทุกข์ เป็นประโยชน์สูงสุดเรียกว่า“ปรมัตถะ”^{๑๐๓}

สาระสำคัญของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) นั้นมีแนวคิดว่าการดำรงอยู่ของมนุษย์ที่จะมีความสุขได้อย่างแท้จริงจะต้องมีอิสรภาพ ๓ ชั้นคือ

๑. อิสรภาพในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับธรรมชาติแวดล้อม
๒. อิสรภาพในความสัมพันธ์ที่ถูกต้องกับเพื่อนมนุษย์
๓. อิสรภาพภายในแห่งชีวิตของตนเอง ด้วยการมีจิตใจเป็นอิสระหลุดพ้นจากครอบงำของกิเลสและความทุกข์ทั้งปวง (Freedom of Mind)

๔.๒.๕ แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ที่นำมาประยุกต์ใช้ในปัจจุบัน

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการแก้ไขปัญหาคณะกรรมวิธีที่มั่งคั่งในการกีดกันความเชื่อในคำสอนของพระพุทธศาสนา คณะกรรมวิธีและพระพุทธศาสนานั้นมีจุดมุ่งหมายเดียวกันคือ การแย่งชิงพื้นที่ในสังคมและในจิตใจของมนุษย์ เมื่อโลกพัฒนาอย่างรวดเร็วทางด้านการผลิตและเทคโนโลยี บริโคนิยมที่เคยเป็นเพียงกระแสเล็กๆ ก็เติบโตใหญ่โดยอาศัยความสุขและความสะดวกสบายทางวัตถุ เป็นสิ่งดึงดูดผู้คน โดยมีระบบการค้าแบบตลาดเสรี (Free Market) เป็นเครื่องมือสนับสนุน จนผู้คนเกิดความเชื่อว่าความสุขเกิดจากวัตถุ ยิ่งมีวัตถุในครอบครองมากเท่าไร ก็มีความสุขมากเท่านั้น อีกทั้งยังเชื่อว่าอิสรภาพในการบริโภคจะทำให้เกิดอิสรภาพในชีวิตและอิสรภาพในทางจิตใจด้วย

พระพุทธศาสนาช่วยปรับความสมดุลและทำให้เป็นอิสระจากบริโคนิยม มนุษย์ผู้มีสติปัญญารู้จักรักษาจิตใจมิให้หลงไปกับกระแสบริโคนิยม โดยการปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาเพื่อสร้างภูมิต้านทานต่อบริโคนิยม หรือเพื่อให้เป็นอิสระจากภัยของบริโคนิยม เพื่อเราสามารถมีชีวิตอยู่ได้โดยไม่เป็นทุกข์ ศิลคือปรากฏการณ์ สภาวะและปัญญาเป็นเรื่องของการสร้างภูมิคุ้มกันจากภายใน ช่วยให้จิตใจไม่ติดกับดักหรือหลงไหลในบริโคนิยม การถือศีล ๘ หรือรักษาอุโบสถ ก็เป็นวิธีหนึ่งที่จะรักษาอิสรภาพของชีวิตนี้ไว้ ตลอดจนพัฒนาศักยภาพในการมีความสุขให้ก้าวหน้ายิ่งขึ้นไป โดยเฉพาะในการที่จะมีความสุขได้โดยลำพังด้วยจิตใจของตนเอง หรือการมีอิสรภาพทางจิตวิญญาณ (Freedom of Mind) มีจิตใจที่เป็นอิสระ นี้คือคำตอบที่พระพุทธศาสนาสามารถให้แก่มนุษย์เพื่อตอบสนองความต้องการทางจิตวิญญาณอย่างถึงที่สุด เป็นกุญแจที่สามารถไขไปสู่ความเป็นอิสระจากบริโคนิยมได้

^{๑๐๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธศาสน์ กับ การแนะแนว, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๕๘.

ในทางพระพุทธศาสนานั้น แบ่งความสุขออกเป็น ๓ ระดับ ประกอบด้วย

๑. กามสุข คือสุขจากการสนองโสตประสาทสัมผัสทั้ง ๕ คือ ตา หู จมูก ลิ้นและกายสัมผัส มนุษย์ส่วนมากติดอยู่ในกามสุข โดยสินค้าและบริการทั้งหมดตามกระแสบริโภคนิยมที่ผลิตมาเพื่อป้อนความสุขระดับกามสุขเป็นหลัก เพราะมนุษย์ถือว่าเสรีภาพและอิสรภาพเป็นคุณค่าที่สำคัญ บริโภคนิยมทำให้มนุษย์เชื่อว่าการมีวัตถุสิ่งเสพจะทำให้มนุษย์มีเสรีภาพและอิสรภาพมากขึ้น เช่นรถยนต์จะทำให้มนุษย์มีเสรีภาพในการเดินทาง โทรศัพท์มือถือจะทำให้มนุษย์เป็นอิสระจากข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์ สามารถติดต่อสัมพันธ์กับผู้คนได้อย่างเสรี ฯลฯ บริโภคนิยมให้เสรีภาพมากมาย การที่มนุษย์ได้ครอบครองสินค้าและบริการ ยศ ทรัพย์สิน อำนาจ ก็ถือว่าตนเองประสบความสำเร็จ แต่ในทางพระพุทธศาสนานั้นถือว่าไม่ใช่ความสุขที่แท้จริง เป็น “อามิสสุข” แปลว่าความสุขที่ขึ้นต่อเงื่อนไขภายนอก และเป็นสุขจากการสนองกิเลส สุขชนิดนี้ยิ่งบริโภคนิยมยิ่งมีความอยากเสพมากยิ่งขึ้นและอาจตกเป็นทาสของสิ่งที่บริโภค เป็นสุขจริงแต่ไม่ปลอดภัย

๒. สมาธิสุข คือ สุขจากการที่จิตได้รับการยกระดับขึ้นมา แบ่งเป็นสามคุณลักษณะของจิต ดังนี้ หนึ่งคุณภาพ คือการที่จิตมีคุณธรรม สองสมรรถภาพ คือการที่สามารถใช้สติปัญญาได้อย่างคล่องแคล่ว ฉียบแหลม ลุ่มลึก และสามศักยภาพ คือการที่จิตสามารถบรรลุศักยภาพของความ เป็นมนุษย์ที่เอาชนะกิเลสตัณหาได้แม้ในระดับหนึ่งก็ยังมี สุขประเภทนี้เข้าข่ายนิรามิสสุข คือสุขที่ไม่ต้องอาศัยวัตถุหรือปัจจัยภายนอก

๓. นิพพานสุข คือ ความเป็นสุขที่เกิดจากความหลุดพ้น มีจิตเป็นอิสระจากกิเลสทั้งปวง ชีวิตมีแต่อิสรภาพทางจิตและปัญญา ซึ่งเมื่อจิตพบอิสรภาพ ชีวิตจะมีความสุขแท้ที่ถาวร เป็นปลายทางของการพัฒนามนุษย์ ในทางพระพุทธศาสนาถือเป็นการถึงซึ่งศักยภาพสูงสุดของการเป็นมนุษย์

จากการศึกษาแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ที่นำมาประยุกต์ใช้ในปัจจุบันพอสรุปได้ว่า พระพุทธศาสนาช่วยปรับความสมดุลและทำให้เป็นอิสระจากบริโภคนิยม มนุษย์ผู้มีสติปัญญารู้จักรักษาจิตใจมิให้หลงไปกับกระแสบริโภคนิยม โดยการปฏิบัติตามหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาเพื่อสร้างภูมิต้านทานต่อบริโภคนิยม หรือเพื่อให้เป็นอิสระจากภัยของบริโภคนิยมสามารถมีชีวิตอยู่ได้โดยไม่เป็นทุกข์ ศิลคือปรากฏการณ์ สมาธิและปัญญาเป็นเรื่องของการสร้างภูมิคุ้มกันจากภายใน ช่วยให้จิตเป็นอิสระไม่หลงไหลไปในกระแสของบริโภคนิยม

๔.๓ ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรม

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรมที่มีชื่อเสียง มีความรู้ และมีประสบการณ์ในการปฏิบัติธรรมของพระราชวุฒาจารย์ (ดูลย์ อดุล) พระโพธิญาณเถระ (ชา สุภทฺโท) พระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมฺปนฺโน) ผู้วิจัยจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์ ไปตามลำดับดังต่อไปนี้

๔.๓.๑ แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อดุล)

พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อดุล) เป็นศิษย์รุ่นแรกสุดของท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถรภายหลังจากท่านออกเดินธุดงค์จนสิ้นธุระในส่วนขององค์ท่านแล้ว ท่านได้ไปประจำอยู่ที่ วัดบูรพาราม อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ ตลอดมาจนถึงวันมรณภาพ หลวงปู่ดูลย์เป็นผู้เคร่งครัดในพระธรรมวินัย และได้แผ่บารมีธรรม อบรมสั่งสอนศิษย์ทั้งที่เป็นบรรพชิตและคฤหัสถ์ประสบผลสำเร็จในการปฏิบัติธรรมเป็นจำนวนมาก หลวงปู่ดูลย์ท่านมีแนวคิดที่พระธรรมทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์ นั้น ออกมาจากจิตของพระพุทธเจ้าทั้งหมด ทุกสิ่งทุกอย่างออกจากจิต อยากรู้อะไรก็ค้นได้ที่จิต^{๑๐๔} หลักธรรมที่แท้จริงนั้น คือ จิต ให้กำหนดดูจิต ให้เข้าใจจิตตัวเองให้ลึกซึ้ง เมื่อเข้าใจจิตตัวเองได้ลึกซึ้งแล้ว นั่นแหละได้แล้วซึ่งหลักธรรม^{๑๐๕}

หลวงปู่ดูลย์อธิบายว่า จิตเป็นสภาพรู้อารมณ์ トラบไตที่มีจิตการรับรู้อารมณ์ก็ย่อมมีเป็นธรรมดา โดยไม่ต้องสงสัย ดังนั้นบุคคลธรรมดาที่รับรู้อารมณ์อย่างไร พระอรหันต์ก็ย่อมจะต้องรับรู้อารมณ์อย่างนั้น และการรับรู้อารมณ์ของท่านน่าที่จะเป็นไปด้วยดียิ่งเสียว่าคนธรรมดาสามัญด้วยซ้ำ เพราะจิตของท่านไม่มีเมฆหมอกคือกิเลสปกคลุมอยู่ อันจะทำให้ความสามารถรับรู้อารมณ์ลดลง ดังนั้น การกล่าวหาว่าพระอรหันต์ไม่รับรู้อะไร ไม่ยุ่งเกี่ยวอะไรทั้งนั้น จึงไม่ถูกต้องอย่างแน่นอน ส่วนการที่ท่านหมดความยึดมั่นถือมั่นโดยสิ้นเชิงนั้น ย่อมหมายความว่า แม้กระทั่งความไม่ยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็ย่อมไม่มีแก่ท่าน กล่าวคือ ท่านหมดทั้งความยึดมั่นถือมั่น และความไม่ยึดมั่นถือมั่น ไม่มีทั้งความพอใจในสิ่งใด ทั้งความรังเกียจในสิ่งใด ดังนี้จึงเรียกว่า “โดยสิ้นเชิง” จิตของท่านจึงลอยเด่นเหนือความตึงตูดและผลัดดันต่อสรรพสิ่ง เป็นอิสระชั่ววันรันดร^{๑๐๖}

การปฏิบัติ ไม่ได้เกี่ยวกับอภิปรัชญาขณะหรือคำพูดอะไรหรอก วิธีการปฏิบัตินั้น ในส่วนวินัยให้พยายามดูแลแบบอย่างครูบาอาจารย์ผู้นำ อย่าทำให้ผิดแผกจากท่าน ในส่วนธรรมะให้ดูที่จิตของตัวเอง ปฏิบัติที่จิต เมื่อเข้าใจจิตแล้วอย่างอื่นก็เข้าใจได้เอง^{๑๐๗} การเริ่มต้นปฏิบัติวิปัสสนาภาวนานั้น

^{๑๐๔} พระโพธิญาณเถระ, อดุล ไม่มีใครเทียม : ประวัติ ปฏิปทา และคำสอนของพระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อดุล), พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๓), หน้า ๔๕๕.

^{๑๐๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๒.

^{๑๐๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๙-๑๙๐.

^{๑๐๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๓๓.

จะเริ่มต้นโดยวิธีไหนก็ได้ เพราะผลมันเป็นอันเดียวกันอยู่แล้ว ที่ท่านสอนแนวปฏิบัติไว้หลายแนวนั้น เพราะจริตของคนไม่เหมือนกัน จึงต้องมีวัตถุ สีแสงและคำสำหรับบริการธรรม เช่น พุทโธ อรหัง เป็นต้น เพื่อหาจุดใดจุดหนึ่งให้จิตรวมอยู่ก่อน เมื่อจิตสงบแล้วคำบริการธรรมนั้นก็หลุดหายไปเอง แล้วก็ถึงรอยเดียวกัน รสเดียวกัน คือมีวิมุตติเป็นแก่น มีปัญญาเป็นยิ่ง^{๑๐๘}

หลวงปู่ดูลย์อธิบายว่า ฐานแห่งจิตที่ค้ำนึ่งพุทโธปรากฏชัดเจนนิด ก็ให้กำหนดนึกไปเรื่อย อย่าให้ขาดสายได้ เมื่อจิตค่อย ๆ หยั่งลงสู่ความสงบทีละน้อย ๆ อาการที่จิตแล่นไปสู่อารมณ์ภายนอก ก็ค่อย ๆ ลดความรุนแรงลง ถึงตอนนี้คำบริการธรรมพุทโธ ก็ขาดไปเอง เพราะคำบริการธรรมนั้นเป็นอารมณ์หายาบเมื่อจิตล่วงพ้นอารมณ์หายาบ และคำบริการธรรมขาดไปแล้ว ไม่ต้องย่นถอยมาบริการอีก เพียงรักษาจิตไว้ในฐานที่กำหนดเดิมเรื่อย ๆ ดูกิจเมื่ออารมณ์สงบแล้ว ให้สติจดจ่ออยู่ในฐานเดิมเช่นนั้น เมื่อมีอารมณ์อะไรเกิดขึ้น ก็ให้ละอารมณ์นั้นทิ้งไป อย่าส่งจิตออกนอกกำหนดรู้อารมณ์เดียวเท่านั้น อย่าให้ซัดสายไปในอารมณ์ภายนอก มีสติคอยกำหนดควบคุมอยู่อย่างเงียบ ๆ (รู้อยู่) ไม่ต้องวิจารณ์ กิริยาจิตใด ๆ ที่เกิดขึ้น เพียงกำหนดรู้แล้วละไปเท่านั้น ทำญาณให้เห็นจิต เหมือนดังตาเห็นรูป เมื่อสังเกตกิริยาจิตไปเรื่อย ๆ จนเข้าใจถึงเหตุปัจจัยของอารมณ์ความนึกคิดต่าง ๆ ได้แล้ว จิตก็จะค่อย ๆ รู้เท่าทันการเกิดของอารมณ์ต่าง ๆ อารมณ์ความนึกคิดต่าง ๆ ก็จะค่อย ๆ ดับไปเรื่อย ๆ จนจิตว่างจากอารมณ์ แล้วจิตก็เป็นอิสระ อยู่เหนือภาวะแห่งคลองความคิดนึกต่าง ๆ อยู่เป็นอิสระ ปราศจากสิ่งใด ๆ ครอบงำอำพรางทั้งสิ้น เรียกว่า “สมุจเฉตธรรมทั้งปวง”^{๑๐๙}

หลวงปู่ดูลย์มีปรกตีสอนเรื่องจิต จนบางคนเข้าใจว่า ท่านสอนเฉพาะการดูจิตหรือการพิจารณาจิต (จิตตามนุสสนาและธัมมานุสสนา) แต่ในความเป็นจริงแล้ว ท่านสอนไว้สารพัดรูปแบบ คือใครดูจิตได้ท่านก็สอนให้ดูจิต แต่หากใครไม่สามารถดูจิตโดยตรงได้ ท่านก็สอนให้พิจารณากาย (กายานุสสนา และเวทนานุสสนา) เช่นเดียวกับที่ท่านพระอาจารย์มั่นสอน พระกรรมฐานสายท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ จะสอนตรงกันว่าจิตที่จะเจริญวิปัสสนาได้นั้น ต้องมีสมาธิหรือความสงบ ตั้งมั่นของจิตเป็นฐานเสียก่อน จิตจะได้ไม่ถูกกิเลสครอบงำจนไม่สามารถเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงได้

หลวงปู่ดูลย์ท่านมีแนวคิดว่าคุณศรัทธาทั้งหลายรวมลงได้ในอริยสัจสี่ทั้งนั้น และอริยสัจสี่นั้นสามารถรู้เห็น และเข้าใจได้ด้วยการศึกษาจิตของตนเอง เพราะทุกขนั้นเกิดมาจากสมุทัยคือตัณหา (ความทะยานอยากของจิต) และความพันทุกข์ก็เกิดจากความสิ้นไปของตัณหา แม้แต่มรรคมีองค์แปด ซึ่งย่อลงเป็นศีล สมาธิ และปัญญานั้น ก็เป็นเรื่องที่เกิดขึ้นกับจิตทั้งสิ้น กล่าวคือศีลได้แก่ความเป็นปรกติธรรมดาของจิตที่ไม่ถูกสภาวะอันใดครอบงำ สมาธิคือความตั้งมั่นของจิต และปัญญาคือความ

^{๑๐๘} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๐.

^{๑๐๙} ดูรายละเอียดใน พระโพธิญาณมุนี, อตุโล ไม่มีใดเทียม : ประวัติ ปฏิปทา และคำสอนของพระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล), พิมพ์ครั้งที่ ๗, หน้า ๓๘๒-๓๘๔.

รอบรู้ของจิต ท่านจึงกล่าวกันว่า พระธรรมทั้งปวงนั้น สามารถเรียนรู้ได้ที่จิตของตนเอง ด้วยเหตุนี้ ท่านจึงให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับการดูจิต การที่เราเฝ้ารู้จิตผู้รู้ก็รู้ไปเรื่อย ๆ อย่างสบาย ๆ นั้น เราสามารถรู้อารมณ์ทุกชนิดที่ผ่านเข้ามาให้จิตรู้ แล้วแต่ว่าในขณะที่นั้นอารมณ์ตัวไหนจะแรงและเด่นชัดที่สุด ดังนั้นเราสามารถเจริญสติปัฏฐานได้ทั้ง ๔ ประเภท ในทางตรงข้าม ถ้าแยกจิตผู้รู้กับอารมณ์ที่ถูกรู้ออกจากกันไม่ได้จะไม่สามารถเจริญสติปัฏฐานทุกประเภทได้เช่นกัน ที่กล่าวว่าสมณะเป็นฐานของวิปัสสนาก็คือถ้าขาดสมณะที่ถูกต้อง จิตจะตกเป็นทาสอารมณ์ ถ้ามีสมณะที่ถูกต้อง จิตจะมีสัมปชัญญะ รู้ตัวไม่เป็นทาสของอารมณ์ จึงเห็นความเกิดดับของอารมณ์ชัดเจนตามความเป็นจริงได้ คือ

๑. รู้กาย เมื่อมีสัมผัสทางกาย เช่นรู้ลมหายใจเข้า ออก รู้ทางกายว่ามีอากาศเย็นมากระทบกาย กายเกิดอาการหนาวสะท้านขึ้น หรือเมื่อเดินกลางแดดร้อนจัด กายอึดโรยมีเหงื่อไหลสปรกชุ่มอยู่ หรือเมื่อเดินจงกรมเคลื่อนไหวไปมา ผู้ที่มีจิตผู้รู้ จะเห็นกายสักแต่ว่าเป็นกลุ่มของธาตุมารวมกันและเคลื่อนไหวไปมาได้เหมือนหุ่นยนต์ตัวหนึ่งไม่เห็นที่กายส่วนใดจะเรียกตัวเองว่ากายเลย หรือเดินจงกรมจนเมื่อยขา ก็ไม่เห็นว่าจะบ่นอะไรได้เลย กายกับจิตมันแยกชัดเป็นคนละส่วนกันทีเดียว ผู้ปฏิบัติจะเห็นกายเป็นไตรลักษณ์ชัดเจนมาก

๒. รู้เวทนา บางครั้งในขณะที่รู้จิตผู้รู้ผู้นั้น เราจะรู้เวทนา ทางกายบ้าง ทางจิตบ้าง แล้วแต่ตัวใจจะเด่นชัดในขณะนั้น เช่นในขณะที่เดินอยู่ เกิดเมื่อยขารุนแรง ถ้าเรามีจิตผู้รู้เราจะเห็นชัดเลยว่า ความเมื่อยไม่ใช่ชาที่เป็นวัตถุธาตุ แต่เป็นอีกสิ่งหนึ่งแฝงอยู่ในวัตถุธาตุที่ประกอบกันขึ้นเป็นชาหรืออย่างนั่งอยู่ร้อน ๆ มีลมเย็นพัดมารู้สึกสบาย ความสบายนั้นเป็นความรู้สึกอีกตัวหนึ่ง ที่แทรกเข้ามา โดยที่กายไม่ได้สบายไปด้วย

๓. รู้จิต จิตตามวิปัสสนานั้น ไม่ใช่การเห็นจิตผู้รู้ หรือจิตที่แท้จริง แต่เป็นการเห็นจิตสังขาร (ความคิดนึกปรุงแต่ง) ที่กำลังปรากฏ เช่น เห็นชัดว่า ขณะนั้นจิตมีความโกรธเกิดขึ้น มีความใคร่เกิดขึ้น มีความหลงฟุ้งซ่านเกิดขึ้น ความผ่องใส เบิกบานเกิดขึ้น ฯลฯ แล้วก็จะเห็นอีกว่า ความปรุงแต่งทั้งฝ่ายชั่วและฝ่ายดี ล้วนแต่เป็นเพียงสิ่งที่เกิดขึ้นแล้วก็ดับไป มันไม่ใช่จิต มันเป็นแค่อารมณ์ที่ถูกรู้ ทั้งนี้การรู้จิต (สังขาร) ในขณะที่รู้ตัวหรือรู้จิตผู้รู้ผู้นั้น จะเห็นจิตสังขารเป็นไตรลักษณ์อย่างชัดเจนมาก

๔. รู้ธรรม ถ้ารู้จิตผู้รู้ผู้นั้น หากสภาวะธรรมอันใดปรากฏขึ้น ก็จะได้เห็นสภาวะธรรมนั้นตามที่เป็นจริง เช่น ขณะที่รู้ตัวอยู่ จิตคิดถึงคนที่รัก แล้วจิตก็ทะยานออกไปเกาะความคิดนั้น คลุกคลีกับความคิดนั้น ผู้ปฏิบัติจะเห็นชัดว่าจิตเกิดความยึดว่าจิตเป็นตัวตนของตนขึ้นมา เพราะความที่จิตหลงไปยึดอารมณ์นั่นเอง ความเป็นตัวตน ความเป็นกลุ่มก้อน ความหนัก ได้เกิดขึ้นแทนความไม่มีอะไรในตอนแรก และถ้ารู้ทันว่าจิตส่งออกไปนำความทุกข์มาให้ จิตจะปล่อยอารมณ์นั้น กลับมาอยู่กับรู้ ความเป็นกลุ่มก้อน ความหนัก ความแน่น หรือทุกข์ก็จะสลายตัวไปเอง อันนี้คือการเห็นอริยสัจสี่นั่นเอง คือเห็นว่าถ้ามีต้นเหตุคือความทะยานอยากไปตามอารมณ์ ความเป็นตัวตนและเป็นทุกข์จะ

เกิดขึ้น ถ้าไม่อยากทุกข์ก็ไม่เกิดการรู้สภาวะธรรมในขณะที่รู้ตัว หรือรู้จิตผู้รู้ นั้น จะเห็นจิตเป็นไตรลักษณ์ชัดเจนทีเดียว เช่นเห็นว่าเป็นของบังคับบัญชาไม่ได้ มันส่งออกไปยึดอารมณ์ มันก็ไปเอง ถ้ามันรู้ว่าไปยึดแล้วทุกข์ มันก็ไม่ไปเอง เราจะบังคับว่าจงอย่าไปไม่ได้เลย

เมื่อใดที่ผู้ปฏิบัติมีสติรู้อารมณ์ที่กำลังปรากฏ ในขณะที่เดียวกันก็มีสัมปชัญญะคือความรู้ตัว หรืออีกนัยหนึ่ง ผู้รู้กับสิ่งที่ถูกรู้แยกออกจากกันแล้ว ตามเห็นความเกิดดับของอารมณ์ อันนั้นเป็นการทำวิปัสสนา และเมื่อถึงจุดหนึ่ง จิตจะไม่จงใจรู้อารมณ์และไม่จงใจระคองผู้รู้ แต่สามารถเจริญสติและสัมปชัญญะได้เอง อันนั้นจิตเดินวิปัสสนาเองโดยอัตโนมัติ เป็นวิปัสสนาแท้ที่จิตทำของเขาเอง การที่ผู้ปฏิบัติรู้อารมณ์เร็วขึ้น ชัดเจนขึ้นตามลำดับนั้น อารมณ์ก็จะยิ่งละเอียดเข้าไปอีกตามลำดับเช่นกัน แต่ทั้งนี้ต้องเข้าใจว่า จิตก็ดี อารมณ์ก็ดี สติสัมปชัญญะหรือสมาธิก็ดี เป็นของที่อยู่ในอำนาจไตรลักษณ์เหมือนกัน ดังนั้น เมื่อจิตละเอียดแล้วช่วงหนึ่งมันก็จะหยาบอีก อย่าตกใจเพราะมันมันเป็นธรรมดา ให้ตั้งหน้าปฏิบัติไปเรื่อยๆ มันจะกลับดี และดีขึ้นไปตามลำดับ เมื่ออารมณ์ละเอียดถึงที่สุด จิตจะปรากฏเหมือนว่า จิตว่างไปหมด ถึงจุดนี้ผู้ปฏิบัติอาจหลงคิดว่าตนสิ้นกิเลสแล้ว ความจริงความว่างนั้นก็คืออารมณ์อีกอันหนึ่ง เพียงแต่ละเอียดถึงที่สุดเท่านั้นเอง เมื่อปฏิบัติเข้าถึงขั้นที่ละเอียดเช่นนั้นแล้ว หลักที่จะปฏิบัติต่อไปยังคงเหมือนเดิม คือรู้หรือดูจิตต่อไป ไม่ต้องสงสัย ไม่ต้องคิดค้น วิพากษ์วิจารณ์ว่าทำอะไรจะปล่อยวางความว่างนั้นได้ เพราะแค่เริ่มคิดนิดเดียว จิตก็จะหลงทางเข้าสู่ความวุ่นวายสับสนอีกแล้ว ผู้ปฏิบัติจะต้องรู้อย่างเดียวเท่านั้น การรู้โดยไม่คิดนั่นเอง คือการเจริญวิปัสสนาที่แท้จริง และละเอียดที่สุด ผู้ปฏิบัติเพียงแต่ทำสิ่งที่เอื้อต่อการที่จิตจะเรียนรู้เท่านั้น คืออย่าไปรบกวนจิตให้วุ่นวายขึ้นมาอีก มีสติ มีสัมปชัญญะ รู้แต่ไม่คิดค้นคว้าใด ๆ ในที่สุดจิตจะเกิดความเข้าใจขึ้นมาเองว่า จิตว่างนั่นเองไม่ใช่สาระแก่นสาร トラบใดที่ยังเห็นว่าจิตเป็นตัวเรา หรือเป็นของเราที่จะต้องช่วยให้จิตหลุดพ้น トラบนั้นตัดหาหรือสมุทัย ก็จะสร้างภพของจิตว่างขึ้นมาซ้ำไป จิตจะดำเนินวิปัสสนาเอง ไม่ใช่ผู้ปฏิบัติจงใจกระทำ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าไม่มีใครเลยที่จงใจหรือตั้งใจบรรลุมรรคผลนิพพานได้ มีแต่จิตเขาปฏิบัติตนเองไปเท่านั้น เมื่อจิตทรงตัวรู้แต่ไม่คิดอะไรนั้น บางครั้งจะมีสิ่งบางสิ่งผุดขึ้นมาสู่ภูมิรู้ของจิตแต่จิตไม่สำคัญมันหมายความว่านั่นคืออะไร เพียงแต่รู้เฉย ๆ ถึงความเกิดดับนั้นเท่านั้น ในขั้นนี้เป็นการเดินวิปัสสนาในขั้นละเอียดที่สุด ถึงจุดหนึ่ง จิตจะก้าวกระโดดต่อไปเอง

การเข้าสู่มรรคผลนั้น “รู้” มีอยู่ตลอด แต่ไม่คิดและไม่สำคัญมันหมายถึงในสังขารละเอียดที่ผุดขึ้น เมื่อจิตถอยออกจากอริยมรรคและอริยผลที่เกิดขึ้นแล้ว ผู้ปฏิบัติจะรู้ชัดว่า ธรรมเป็นอย่างนี้ สิ่งใดเกิดขึ้น สิ่งนั้นต้องดับไป ธรรมชาติบางอย่างมีอยู่ แต่ก็ไม่มีความเป็นตัวตนสักอณูเดียว นี่เป็นการรู้ธรรมในขั้นของพระโสดาบัน คือไม่เห็นว่ามีสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แม้แต่ตัวจิตเองเป็นตัวเรา แต่ความยึดถือในความ เป็นเรายังมีอยู่ เพราะขั้นความเห็นกับความคิดนั้นมันคนละขั้นกัน เมื่อบรรลุถึงสิ่งที่บัญญัติว่า “พระโสดาบัน” แล้ว ผู้ปฏิบัติยังคงปฏิบัติอย่างเดิมนั่นเอง แต่ตัวจิตผู้รู้จะยิ่งเด่นดวงขึ้นตามลำดับ จนเมื่อบรรลุพระอนาคามีแล้ว จิตผู้รู้จะเด่นดวงเต็มที่ เพราะพ้นจากอำนาจของกาม การที่จิตรู้อยู่กับจิต

เช่นนั้น แสดงถึงกำลังสมาธิอันเต็มเปี่ยม เพราะสิ่งที่เป็นอันตรายต่อสมาธิคือกามได้ถูกล้างออกจากจิตหมดแล้ว ผู้ปฏิบัติในขั้นนี้ หากตายลงจึงไปสู่พรหมโลกชั้นสุทธาวาสโดยส่วนเดียว ไม่สามารถกลับมาเกิดในภพมนุษย์ได้อีกแล้ว

นักปฏิบัติจำนวนมากที่ไม่มีครูบาอาจารย์ชี้แนะ จะคิดว่าเมื่อถึงขั้นที่จิตผู้รู้หมดจดผ่องใสแล้วนั้นไม่มีทางไปต่อแล้ว แต่หลวงปู่ดุลย์ อตุโล กลับสอนต่อไปอีกว่า “พบผู้รู้ให้ทำลายผู้รู้ พบจิตให้ทำลายจิต” จุดนี้ไม่ใช่การเล่นสำนวนโวหารที่จะนำมาพูดกันเล่นๆ ได้ ความจริงก็คือการสอนว่ายังจะต้องปล่อยวางความยึดมั่นจิตอีกชั้นหนึ่ง มันละเอียดเสียจนผู้ที่ไม่ละเอียดพอไม่รู้ว่ามีอะไรจะต้องปล่อยวางอีก เพราะความจริงตัวจิตผู้รู้นั้น ยังเป็นของที่อยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ บางครั้งยังมีอาการหมองลงนิดๆ พอให้สังเกตเห็นความเป็นไตรลักษณ์ของมัน แต่ผู้ปฏิบัติที่ได้รับการอบรมเรื่องจิตมาดีแล้ว จะเห็นความยึดมั่นนั้น แล้วไม่ต้องทำอะไรเลย แค่รู้ทันเท่านั้น จิตจะประกอบตัวอยู่ที่รู้ ไม่คิดค้นคว้าอะไร มันเงียบสนิทจริง ๆ ถึงจุดหนึ่ง จิตจะปล่อยวางความยึดถือจิต จิตจะเป็นอิสระเปิดโล่งไปหมด ไม่กลับเข้าเกาะเกี่ยวกับอารมณ์ใด ๆ ที่จะพาไปก่อเกิดได้อีก^{๑๑๐}

จากการศึกษาแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดุลย์ อตุโล) พอสรุปได้ว่า พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดุลย์ อตุโล) มีทัศนคติว่าจิตที่ส่งออกนอกเป็นสมุทัย เห็นว่าจิตที่ไม่มีสติสัมปชัญญะ ทำให้หลงไปกับอารมณ์ด้วยความยินดียินร้าย

ผลอันเกิดจากจิตที่ส่งออกนอกเป็นทุกข์ เห็นว่าจิตที่ไปจมแช่กับอารมณ์ด้วยความยินดียินร้ายเป็นทุกข์

จิตเห็นจิตอย่างแจ่มแจ้งเป็นมรรค เห็นจิตที่เป็นทุกข์ เห็นสมุทัยอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ จึงมีความเพียรที่จะรู้ด้วยจิตที่เป็นกลาง เพราะเห็นแล้วว่าเป็นสภาพที่พ้นจากทุกข์ได้

ผลอันเกิดจากจิตเห็นจิตอย่างแจ่มแจ้งเป็นนิโรธ เมื่อรู้ด้วยจิตที่เป็นกลางได้ ก็ยอมที่จะพ้นจากทุกข์ได้ แต่ทั้งนี้ไม่ใช่เราไปพยายามแยกผู้รู้ให้ออกจากอารมณ์ เราเพียงแต่เพียรที่จะ รู้ด้วยจิตที่เป็นกลางจนจิตเห็นจิตอย่างแจ่มแจ้ง ปล่อยวางความยึดถือจิต แล้วจิตก็เป็นเป็นอิสระ

๔.๓.๒ แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อชา สุภทฺโท)

พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อชา สุภทฺโท) แห่งวัดหนองป่าพง ซึ่งเป็นวัดป่าฝ่ายอรัญวาสี ตั้งอยู่ที่ตำบลโนนผึ้ง อ.วารินชำราบ จ.อุบลราชธานี เป็นสำนักปฏิบัติธรรมที่แวดล้อมด้วยธรรมชาติอันสงบเงียบ เป็นต้นแบบของวัดป่ากว่า ๑๐๐ แห่งในประเทศไทย และอีกหลายแห่งในยุโรป ออสเตรเลีย และแคนาดา หลวงพ่อชา สุภทฺโท ท่านเป็นพระสงฆ์ที่ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบ หลังจากสอบนักธรรมเอกได้แล้ว เกิดเบื่อหน่ายด้านปริยัติ พิจารณาว่าไม่ใช่ทางพ้นทุกข์ ประสงค์จะศึกษาด้าน

^{๑๑๐} อุบาสกนิรนาม, แนวทางปฏิบัติธรรมของหลวงปู่ดุลย์ อตุโล, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://www.selectcon.com/dharma_2.asp [๑๔ ธ.ค. ๒๕๕๕].

วิปัสสนาธุระบ้าง จึงออกธุดงค์ตั้งแต่ปี พ.ศ. ๒๔๘๙ เพื่อค้นหาอาจารย์ที่จะสอนด้านวิปัสสนาธุระ โดยระยะแรกมุ่งหน้าตรงมาที่สำนักวัดป่าของหลวงพ่อกา จังหวัดลพบุรี แต่น่าเสียดายที่หลวงพ่อกา มรณภาพเหลือแต่อาจารย์วันลูกศิษย์ จึงได้แต่ศึกษาระเบียบข้อปฏิบัติที่หลวงพ่อกาวางไว้ ต่อมาได้ทราบข่าวว่าท่านพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต (หลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต) เป็นผู้มีความรู้สูงทั้งเชี่ยวชาญด้านวิปัสสนาธุระ จึงเดินทางมาศึกษาและปฏิบัติธรรมในสายของหลวงปู่มั่น ภูริทตฺโต

พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อกา สุภทฺโท) มีแนวคิดว่า ใจของเราเนี่ยมันอยู่ในกรง ยิ่งกว่านั้นมันยังมีเสือที่กำลังอาละวาดอยู่ในกรงนั้นด้วย ใจที่มันเอาแต่ใจของเราเนี่ย ถ้าหากมันไม่ได้อะไรตามที่มันต้องการแล้ว มันก็อาละวาด เราจะต้องอบรมใจด้วยการปฏิบัติภาวนา ด้วยสมาธิ นี่แหละที่เราเรียกว่า “การฝึกใจ” ในเบื้องต้นของการฝึกปฏิบัติธรรม จะต้องมึศีลเป็นพื้นฐานหรือรากฐาน ศีลนี่เป็นสิ่งอบรมกาย วาจา ซึ่งบางทีก็จะเกิดการวุ่นวายขึ้นในใจเหมือนกัน เมื่อเราพยายามจะบังคับใจไม่ให้ทำตามความอยาก กินน้อย นอนน้อย พูดน้อย นิสัยความเคยชินอย่างโลก ๆ ลดมันลง อาย่อมตามความอยาก อาย่อมตามความคิดของตน หยุดเป็นทาสมันเสีย พยายามต่อสู้เอาชนะอวิชชาให้ได้ ด้วยการบังคับตัวเองเสมอ นี่เรียกว่าศีล

เมื่อพยายามบังคับจิตของตัวเองนั้น จิตมันก็จะดิ้นรนต่อสู้ มันจะรู้สึกถูกจำกัด ถูกข่มขี่ เมื่อมันไม่ได้ทำตามที่มันอยาก มันก็จะกระวนกระวายดิ้นรน ทีนี้เห็นทุกข์ชัดละ “ทุกข์” ธรรมชาติของใจเรามันก็อย่างนั้น เมื่อใดที่เกาะเกี่ยวผูกพัน ยึดมันถือมัน ก็เกิดความวุ่นวายสับสน เดี่ยวมันก็จะวิ่งวุ่นไปโน่นไปนี่ พอมันวุ่นวายสับสนมากๆ เข้า เราก็คิดว่าคงจะฝึกอบรมมันไม่ได้แล้ว แล้วก็ทุกข์ นี่ก็เพราะไม่เข้าใจว่ามันต้องเป็นของมันอย่างนั้นเอง ความคิด ความรู้สึก มันจะวิ่งไปวิ่งมาอยู่อย่างนี้ แม้เราจะพยายามฝึกปฏิบัติ พยายามให้มันสงบ มันก็เป็นของมันอยู่อย่างนั้น มันจะเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ เมื่อเราติดตามพิจารณาธรรมชาติของใจอยู่บ่อยๆ ก็จะค่อยๆ เข้าใจว่าธรรมชาติของใจมันเป็นของมันอยู่อย่างนั้น มันจะเป็นอย่างอื่นไปไม่ได้ ถ้าเราเห็นอันนี้ชัด เราก็จะทิ้งความคิดความรู้สึกอย่างนั้นได้ ทีนี้ก็ไม่ต้องคิดนั่นคิดนี่อีก คอยแต่บอกตัวเองไว้อย่างเดียวว่า “มันเป็นของมันอย่างนั้นเอง” เรายอมรับธรรมชาติของสิ่งทั้งหลาย เราปล่อยวาง จิตของเราก็มีความสงบเยือกเย็น นี่เรามีความเข้าใจอันถูกต้องแล้ว เป็นสัมมาทิฐิ ถ้าเราปล่อยวางมันเสีย รูปก็เป็นสักแต่ว่ารูป เสียงก็สักแต่ว่าเสียง กลิ่นก็สักแต่ว่ากลิ่น รสก็สักแต่ว่ารส โผฏฐัพพะก็สักแต่ว่าโผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ก็สักแต่ว่าธรรมารมณ์ เปรียบเหมือนน้ำมันกับน้ำท่า ถ้าเราเอาทั้งสองอย่างนี้เทใส่ขวดเดียวกัน มันก็ไม่ปนกัน เพราะธรรมชาติมันต่างกัน เหมือนกับที่คนฉลาดก็ต่างกับคนโง่ พระพุทธเจ้าก็ทรงอยู่กับรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ แต่พระองค์ทรงเป็นพระอรหันต์ พระองค์จึงทรงเห็นสิ่งเหล่านี้เป็นเพียงสิ่ง “สักว่า” เท่านั้น ใจก็สักว่าใจ ความคิดก็สักว่าความคิด

ธรรมะมีอยู่ทุกหนทุกแห่ง ผู้ที่เข้าใจธรรมะก็เข้าใจตัวเอง ใครเข้าใจตัวเองก็เข้าใจธรรมะ ความเป็นจริงแล้วธรรมะมีอยู่ทุกหนทุกแห่ง เมื่อใดที่เราเห็นธรรมะ นั่นก็เป็นสัมมาปฏิบัติแล้ว กิเลส

ก็สักแต่ว่ากิเลส ใจก็สักแต่ว่าใจ เมื่อใดที่เราทิ้งได้ ปล่อยวางได้ แยกได้ เมื่อนั้นมันก็เป็นเพียงสิ่งสักว่า เป็นเพียงอย่างนี้ อย่างนั้นสำหรับเราเท่านั้นเอง เมื่อเราเห็นถูกแล้ว ก็จะมีแต่ความปลอดภัยไปรุ่ง ความ เป็นอิสระตลอดเวลา พระพุทธองค์ตรัสว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ท่านอย่ายึดมั่นในธรรม” ธรรมะคือ อะไร คือทุกสิ่งทุกอย่าง ไม่มีอะไรที่ไม่ใช่ธรรมะ ความรักความเกลียดก็เป็นธรรมะ ความสุขความทุกข์ ก็เป็นธรรมะ ความชอบความไม่ชอบก็เป็นธรรมะ ไม่ว่าจะเป็นสิ่งเล็กน้อยแค่ไหนก็เป็นธรรมะ การฝึก ใจต้องไม่ยึดมั่นถือมั่น

วิธีปฏิบัติธรรมมีมากมายเป็นล้านๆ วิธี พูดเรื่องการภาวนาไม่มีที่จบ สิ่งที่จะทำให้เกิด ความสงสัยมีมากมายหลายอย่าง แต่ให้กวาดมันออกไปเรื่อย ๆ แล้วจะไม่เหลือความสงสัย เมื่อเรามี ความเข้าใจถูกต้องเช่นนี้ ไม่ว่าจะนั่งหรือจะเดิน ก็มีแต่ความสงบ ความสบาย ไม่ว่าจะปฏิบัติภาวนาที่ ไหน ให้มีความรู้สึกตัวทั่วพร้อม อย่าถือว่าจะปฏิบัติภาวนาแต่เฉพาะขณะนั่งหรือเดินเท่านั้น ทุกสิ่งทุก อย่างทุกหนทุกแห่ง เป็นการปฏิบัติได้ทั้งนั้น ให้รู้สึกตัวทั่วพร้อมอยู่ตลอดเวลา ให้มีสติอยู่ ให้เห็นการ เกิดดับของกายและใจ แต่อย่าให้มันมาทำใจให้วุ่นวาย ให้ปล่อยวางมันไป ความรักเกิดขึ้นก็ปล่อยมัน ไป มันมาจากไหนก็ให้มันกลับไปไหน ความโลภเกิดขึ้นก็ปล่อยมันไป ตามมันไป ตามดูว่ามันอยู่ที่ไหน แล้วตามไปส่งมันให้ถึงที่อยู่ของมันไว้สักอย่าง ฝึกใจได้ใจก็จะปราศจากกิเลส ถ้าท่านปฏิบัติได้อย่างนี้ ท่านก็จะเหมือนกับบ้านว่าง หรือพูดอีกอย่างหนึ่งก็คือ นี่คือใจว่าง เป็นใจที่ว่างและอิสระจากกิเลส ความชั่วทั้งหลาย เราเรียกว่าใจว่าง แต่ไม่ใช่ว่างเหมือนว่าไม่มีอะไร มันว่างจากกิเลส แต่เต็มไปด้วย ความฉลาด ด้วยปัญญา ฉะนั้นไม่ว่าจะทำอะไรก็ทำด้วยปัญญา คิดด้วยปัญญา จะมีแต่ปัญญาเท่านั้น ขอมอบธรรมะนี้ต่อพระภิกษุทุกรูปและต่อทุกคน บางท่านอาจจะรู้ภาษาไทยเพียงเล็กน้อย แต่ก็ไม่ เป็นไร ให้ท่านเรียนภาษาธรรมเถิด เท่านั้นก็ดีเพียงพอแล้ว^{๑๑๑}

จากการศึกษาแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่ocha สุภโท) พอ สรุปลงได้ว่า พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่ocha สุภโท) มีทัศนคติว่า การฝึกใจหรือการฝึกปฏิบัติธรรม จะต้องมึศีลเป็นฐานเสียก่อน การฝึกใจต้องไม่ยึดมั่นถือมั่น ปล่อยวางจิตของเราให้ว่าง จิตที่สงบเยือก เย็น มีแต่ความปลอดภัยไปรุ่ง ความเป็นอิสระตลอดเวลา มีสติพิจารณาเห็นการเกิดดับของกายและใจ แต่อย่าให้มันมาทำใจให้วุ่นวาย ให้ปล่อยวางมันไป ใจก็ว่างและอิสระจากกิเลสความชั่วทั้งหลาย ใน ทัศนคติของหลวงพ่ocha สุภโท ท่านเรียกว่า“ใจว่าง”

๔.๓.๓ แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน)

พระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน) เป็นพระภิกษุนักวิปัสสนากรรมฐานในพุทธ ศาสนานิกายเถรวาท คณะธรรมยุติกนิกาย ชาวจังหวัดอุดรธานี และเป็นอดีตเจ้าอาวาสองค์แรกของ

^{๑๑๑}พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่ocha สุภโท), แสดงพระธรรมเทศนา “การฝึกใจ”, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.cdthamma.com/text/t008.htm> [๑๕ ธ.ค. ๒๕๕๕].

วัดเกษรศีลคุณ (วัดป่าบ้านตาด) ท่านเป็นหนึ่งในศิษย์ของพระครูวินัยธรรมัน ฐริทตโต ซึ่งได้มีโอกาส
อุปฐากรับใช้หลวงปู่มั่นในช่วงปัจฉิมวัย และได้บันทึกประวัติของหลวงปู่มั่น ฐริทตโต โดยละเอียด

พระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน) มีแนวคิดว่า ใจเป็นสิ่งที่รักษายากมากยิ่งขึ้นกว่า
สิ่งใดในสามแดนโลกธาตุนี้ ไม่มีสิ่งใดที่จะรักษาแก้ไขฝึกฝนทรมาณยากยิ่งกว่าใจ เพราะใจเป็นโรค
เรื้อรังมานานจนเจ้าของเองก็ไม่สามารถทราบได้ว่าเรื้อรังมาตั้งแต่เมื่อไร จนถึงชาติปัจจุบันนี้ เพราะ
โรคเรื้อรังของจิตพาให้เป็นไปนั่นเอง ตามหลักธรรมท่านกล่าวไว้ว่าตายตัวและถูกต้องแม่นยำ ไม่มี
คลาดเคลื่อนแม้แต่น้อยว่า อวิชชาปจฺจยา สงฺขารา สงฺขารปจฺจยา วิญญฺาณํ เป็นต้น อวิชชาแท้ ๆ พาให้
สัตว์เกิดสัตว์ตาย เราจะไปหาอวิชชาที่ไหนถ้าไม่ดูที่ใจจะไม่เห็นจะไม่พบอวิชชาเลย โรคเรื้อรังคือ
อวิชชาเป็นตัวการใหญ่ฝังจมอยู่ในจิต จนไม่สามารถทราบได้ว่าจิตเป็นอย่างไร โรคมีติดกับจิต
เลยกลายเป็นอันเดียวกัน คือกิเลสกับจิตเป็นอันเดียวกัน เพราะไม่มีสิ่งที่เหนือกว่าพิสูจน์แยกแยะ และ
ไม่มีความรู้เหนือกว่านั้น ที่พอจะทราบได้ว่าสิ่งใดเป็นจิตสิ่งใดเป็นโรคแทรก หรือเป็นโรคเรื้อรังที่ฝังจม
กันอยู่ในจิตนั้น นอกจากจิตที่ถูกฝังด้วยยาพิษอยู่ในนั้นแล้ว มันยังกระจายแขนงออกมาให้
เป็นแบบเดียวกันกับส่วนข้างในของมันอีกด้วย ส่งกระแสออกไปทางตากก็เพื่อหลง คือเพื่อรักเพื่อชัง
เพื่อเกลียดเพื่อโกรธ ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย เป็นสายทางแห่งโรคเรื้อรังนี้ ก้าวออกเดินเพื่อ
เสาะแสวงหาผลประโยชน์ของมัน ซึ่งก็คือโทษของเรานั้นแล นำเข้ามาทับถมจิตใจให้หนาแน่นไปด้วย
เรื่องของมัน จึงหาทางทราบและแก้ไขสิ่งเหล่านี้ได้ยาก เพราะมันปิดมันครอบไว้หมดทั้งภายนอก
ภายใน

การแก้กิเลส การต่อสู้กับกิเลสถ้าสติปัญญาไม่ทันต้องแพ้มันเรื่อยไป และต้องกลืนความ
ทุกข์ความลำบาก เพราะความเกิด แก่ เจ็บ ตาย หมุนเวียนกันไปมาทำนองนี้ตลอดกับตลอดกาลป์ ไม่มี
คำว่าตันทางปลายทางได้เลย จิตที่หมุนไปด้วยอำนาจแห่งวัฏจักรซึ่งฝังอยู่ในวัฏจักรก็หมุนอย่างนั้น
เหมือนกัน ถ้าเราอยากทราบก็ซุดค้นลงไปด้วยธรรม สมาธิทำให้ถึงใจ ทำไมจิตจะสงบไม่ได้ ธรรมโอสถ
มีอยู่ สมาธิจะเกิดขึ้นได้ด้วยความเพียรของนักบวชเรานี้แล เราได้ยินแต่ชื่อสมาธิ ชื่อปัญญา ชื่อวิมุตติ
พระนิพพาน อ่านตำรับตำราท่องตำรับตำรา สมาธิ ปัญญา วิมุตติหลุดพ้น แต่ต้องศีลสมาธิ คุณสมบัติ
ของสมาธิ ไม่ปรากฏภายในใจเลย มันได้สาระอะไรเพียงความจำเฉยๆ นั้น เอาให้ถึงความจริง สมาธิที่
แท้จริงนั้นเกิดที่ไหน มีอยู่ที่ไหน คุณสมบัติของสมาธิเวลาเกิดขึ้นมาแล้วเป็นอย่างไร จึงทำให้เห็นในใจ
ของตนนี้ จะไม่ต้องไปหาลูปหาคำแบบงู ๆ ปลา ๆ แบบตะครุบเงา เมื่อเจอของจริงแล้วไม่
จำเป็นต้องตะครุบ นั่งอยู่ที่ไหนก็จริงอยู่อย่างนั้น เพียงพบสมาธิใจก็ได้หลักยึดไม่ไขว่คว้า ถึงเวลาจะ
พิจารณาทางด้านปัญญา ก็เอาให้ถึงเหตุถึงผลถึงความสัตย์ความจริง เพราะความสัตย์ความจริงมีอยู่
ในตัวเราทุกคนถ้าทำให้มี จิตจะตื่นรณกระวนกระวายไปไหน จะเหนือความสามารถของการฝึกไปได้
ขอให้เราทุกคนพิจารณาจริง ๆ

สติปัญญาถึงกาลจะใช้ตามความเหมาะสม จงใช้ให้เต็มเม็ดเต็มหน่วย จะทำให้จิตสงบด้วยวิธีการใดก็ให้ทำเต็มเม็ดเต็มหน่วยด้วยวิธีการนั้น ถึงกาลจะใช้ปัญญาพิจารณาเรื่องราวเรื่องชั้นธอันเป็นกองจงพิจารณาให้แตกกระจาย หนึ่งบางๆ เท่านั้นหุ้มห่อร่างกายนี้ ให้พิจารณารอบภายในตัวของเรานี้เถอะ หรือจะพิจารณาอาการใดที่เห็นว่าถนัดภายในจิตใจก็พิจารณา ถ้าพูดถึงสุขะอสุภังมันก็ตัวป่าช้าฝังศพภายในร่างของเราทุก ๆ ร่างนี้ มีลมหายใจเท่านั้นประคองตัวเอาไว้ พอไม่แสดงตัวอย่างเปิดเผยดังคนตายแล้วเพียงเท่านั้น นอกนั้นมันผิดอะไรกัน ไม่เห็นมีอะไรผิดกันเลย พิจารณาลงไปตรงนี้จนรู้ชัดแล้วมันจะหลงใหลตรงไหน เพราะที่รู้เห็นด้วยปัญญานี้คือความจริง ความปลอมก็หลอกเรื่อยไปตามเพลงของมัน ว่าสวยว่างามว่าแน่นหนามั่นคง ลบล้างความจริงไปหมด นั่นคืออำนาจของกิเลสเป็นผู้ลบล้าง ที่นี้ผลิตรกรรมขึ้นมาเพื่อลบล้างความจอมปลอมนั้น ให้เห็นความจริงเต็มสัดเต็มส่วนขึ้นมา แทนความเห็นอันจอมปลอมนั้น และถอดถอนความยึดมั่นถือมั่น ซึ่งเป็นมาจากความหลงนั้นให้หมดไปทั้งร่างกายและจิตใจ

เวทนา ทางกายเป็นส่วนหยาบ มันสับสนกันกับร่างกาย พิจารณาได้ด้วยกันเมื่อถึงระยะที่ควรพิจารณาหันมาหาความรู้ภายในตัวเอง พอก้าวเข้าสู่ความละเอียด เช่น การพิจารณาร่างกายรู้อบรอบขอบชิดไปหมดแล้ว อุปาทานชั้นธหมายถึงรูปชั้นธเป็นสำคัญ จะทนยึดถืออยู่ไม่ได้ เมื่อปัญญาได้หยั่งทราบถึงความจริงแล้วต้องปล่อยวางลงสู่ความจริง เวทนาคือความสุข ความทุกข์ เฉยๆ ซึ่งมีอยู่ภายในร่างกายก็เป็นที่ไปตามๆ กัน เพราะเป็นความจริงเหมือนกัน

สัญญา มีความละเอียดมากทางด้านปฏิบัติ ซึมซาบออกไปโดยไม่รู้สีกตัว ถ้าไม่ใช้ปัญญาชั้นที่จะรู้กันได้ก็รู้ไม่ได้ เพราะสัญญานี้ไม่มียึดๆ แยะๆ ไม่มีกระเพื่อมเลย เหมือนกระดาศซึมซับออกไปเลย แต่ก็ทนสติปัญญาไปไม่ได้ เมื่อถึงขั้นที่จะรู้กันแล้วปิดไม่อยู่ จะละเอียดขนาดไหน สติปัญญายังละเอียดกว่านั้น ต้องทราบกันได้ที่

สังขาร ยังมีแยะๆ ด้วยการปรุงของตน พอกระเพื่อมออกมากก็เป็นเรื่องเป็นราวขึ้นมา ส่วนปัญญานี้ซึมซาบออกไปกลายเป็นภาพเป็นเรื่องเป็นราวขึ้นมาเลย ในภาคปฏิบัติเท่านั้นจะทราบได้

วิญญาณ คือความรับทราบในขณะที่อายตนะภายนอกกับอายตนะภายในสัมผัสกัน เช่น รูปสัมผัสตาสูงขึ้น เสียงสัมผัสหูเป็นความได้ยินตามจังหวะแห่งสิ่งที่มาสัมผัสนั้น แล้วดับไปตามสิ่งเหล่านั้นดับไป

รวมทั้งหมดที่กล่าวมานี้ท่านเรียกว่าชั้นธห้า คือ รูป ได้แก่ร่างกายของเรา เวทนาได้แก่ความสุข ความทุกข์ เฉย ๆ พูดถึงเวทนาทางร่างกายนี้ไปก่อน สัญญาความจำได้หมายรู้ สังขาร ความคิดความปรุงดีชั่วต่าง ๆ แล้วดับไป ๆ เช่นเดียวกันหมด อะไรเป็นเรา อะไรเป็นของเรา ไปปักปันเอาทำไมมันไม่ใช่ความจริง ผืนความจริงไปทำไม พิจารณาให้เห็นชัดด้วยปัญญา

เมื่อปัญญาตีทะลอมเข้าไปโดยลำดับแล้ว ความสำคัญมันหมายต่างๆ ย่อมจะหดตัวเข้าไปกายก็ปล่อยจากอุปาทานเพราะรู้อบรอบหมดแล้ว เวทนาทางกายก็เป็นอันว่ารู้อบรอบไปตามกัน สัญญาที่

เป็นกระแสนอกมาจากจิต สังขารเป็นกระแสนอกมาจากจิต วิญญาณก็เป็นกระแสนอกมาจากจิต เป็นอาการของจิต ไม่ใช่จิต สติปัญญาก็รู้และตามทัน เมื่อได้ถูกปัญญาตีตะล่อมเข้าไป ก็เลสซึ่งเคยออกหากินตามทางรูป เวทนา สัญญา สังขาร และทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ก็ถูกตัดสะพานและหดตัวเข้าไปๆ นี่การแก้กิเลส การพิจารณาหรือการปล้ำความจอมปลอมด้วยหลักธรรมคือความจริง พิจารณาอย่างนี้จนกระทั่งกิเลสหาทางออกไม่ได้ ถูกตัดสะพาน สมุนของกิเลสคืออาการต่างๆ ทางเดินของกิเลสอาการของจิตที่แสดงออกมาเพื่อเป็นกิเลสก็ถูกตัดเข้าไปโดยลำดับจนกระทั่งถึงจิต เมื่อจิตปล่อยแล้ว ความสำคัญต่าง ๆ ต้องหดตัวเข้าไป ๆ เมื่อพิจารณาเข้าถึงจิต โรคเรื้อรังไม่มีที่กระจาย ตัดสะพานไว้หมดแล้วเหลืออยู่ภายในจิตเท่านั้น สติปัญญาอันเป็นโอสถหรือเป็นมรรคอย่างเอก ก็พัดพินหันแหลกกันเข้าไปจนแตกกระจาย โรคเรื้อรังที่ว่าเหมือนจิต จิตเป็นเหมือนกับโรคอันนั้นก็แตกกระจายหายสูญพันธุ์ไม่มีเหลือ สิ่งที่เหลือคืออะไร ก็คือความบริสุทธิ์นั้นแล คำว่า เกิด แก่ เจ็บ ตาย ซึ่งเป็นไปจากโรคเรื้อรังนี้ก็หมดโดยสิ้นเชิง แต่ความรู้ที่บริสุทธิ์นั้นไม่หมดไม่สิ้นไปด้วย จากนั้นจิตก็เป็นอิสระอิสระเต็มที่ ท่านว่า วุสิต พรหมจริย ได้เสร็จกิจในพระพุทธศาสนาหรือว่าพรหมจรรย์ได้อยู่จบแล้ว ก็คือเสร็จงานปราบกิเลสปราบไตรภพนั้นแล เรียกได้เต็มปากว่า หมดภาระหนักแล้ว^{๑๑๖}

จากการศึกษาแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน) พอสรุปได้ว่า พระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน) มีทัศนคติว่า โรคเรื้อรังทางจิตพาให้สัตว์เกิดและตาย ปัญญาเป็นธรรมโอสถเมื่อพิจารณาอสุภะกรรมฐานอยู่เนื่องนิตย์ จนสามารถรู้เห็นตามความเป็นจริงของรูปนาม ผัสสะใดที่เกิดขึ้นในจิต แล้วจิตเห็นผัสสะนั้น ดับไป ไม่มีตัวตน เกิดปัญญารู้ทันผัสสะ จิตเป็นอิสระปล่อยวางผัสสะ จิตก็บริสุทธิ์เป็นอิสระจากกิเลสที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ไม่ยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานขันธ ๕ โรคเรื้อรังที่ต้อง เกิด แก่ เจ็บ ตาย ก็หมดไปโดยสิ้นเชิง จิตก็บริสุทธิ์เป็นอิสระพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง

๔.๓.๔ สรุปแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรม

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล) ได้แก่ สภาวะธรรมของจิตที่จะต้องปล่อยวางความยึดมั่นจิตอีกชั้นหนึ่ง เพราะความจริงตัวจิตผู้รู้ นั้น ยังเป็นของที่อยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ เมื่อจิตปล่อยวางความยึดถือจิต จิตก็เป็นอิสระ

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระโพธิญาณเถระ (หลวงปู่ชา สุภทฺโท) ได้แก่ สภาวะธรรมของจิตที่สมบูรณ์ไปด้วยสติให้เห็นการเกิดดับของกายและใจ ใจที่ปราศจากกิเลส คือใจว่างและอิสระจากกิเลสความชั่วทั้งหลาย หลวงปู่หลวงปู่ชา สุภทฺโท เรียกว่า “ใจว่าง”

^{๑๑๖} หลวงตามหาบัว ญาณสมปนฺโน, เทศน์อบรมพระ ณ วัดป่าบ้านตาด เมื่อวันที่ ๑๙ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๒๔, *โรคเรื้อรังของจิต*, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://www.luangta.com/thamma/thamma_talk_text.php?ID=934&CatID=3 [๑๖ ธ.ค. ๒๕๕๕].

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน) ได้แก่ สภาวะธรรมของจิตที่รู้เห็นตามความเป็นจริงของรูปนาม จิตเห็นผัสสะนั้นเกิดขึ้นแล้วดับไป เมื่อจิตปล่อยวางผัสสะ จิตก็บริสุทธิ์อิสระจากกิเลสที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ไม้ยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานชั้น ๕

สาระสำคัญจากการศึกษาแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรมพอสรุปได้ว่า พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล) ใช้คำว่า จิตที่ปล่อยวางความยึดถือในจิต จิตก็เป็นอิสระ พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อชา สุภทฺโท) ใช้คำว่า ใจที่ว่างและอิสระจากกิเลสความชั่วทั้งหลาย พระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน) ใช้คำว่า จิตที่บริสุทธิ์เป็นอิสระจากกิเลส แต่ในทางปรมาตม์หรือในทางสภาวะธรรมแล้ว “อิสรภาพแห่งจิต” มีความหมายที่แท้จริงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือ สภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส (Freedom of Mind)

๔.๓.๕ แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรม ที่นำมาประยุกต์ใช้ในปัจจุบัน

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรม สามารถนำไปประยุกต์ใช้ในการป้องกันสถาบันสงฆ์ให้หลุดพ้นจากการครอบงำของบริโศคนิยม โดยเริ่มต้นจากพระภิกษุ สามเณร ให้เข้าถึงหัวใจของพุทธศาสนา ทั้งด้านปริยัติศึกษาและปฏิบัติศึกษา เจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานให้มั่นคงในชีวิตของสมณะเพศ ด้วยการนำเอาปฏิบัติของพระอาจารย์มั่น ภูริทตฺโต, พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล), พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อชา สุภทฺโท), พระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน), อาจารย์ใหญ่สายกรรมฐาน ผู้มอบกายถวายชีวิตในพระพุทธศาสนา ได้จุดศรัทธาใจไปตามป่าเขา บำเพ็ญภาวนาทางจิตให้มีเอกภาพ เพื่อมรรคผลนิพพาน เพื่อสงเคราะห์ชาวโลกและสรรพสัตว์ สร้างสรรค์สังคมให้มีภราดรภาพ เป็นเนืองนาคบุญของพระพุทธศาสนา เป็นขุนพลกล้าแห่งกองทัพธรรม มีอัตลักษณ์ที่เป็นแบบอย่างของพระผู้ถือธุดงค์วัตรจาริกไปตามป่าเขา ฟานักตามโคนไม้ เฝงผาและตามถ้ำ มีอิสระทางกายเป็นอยู่อย่างสมณะเรียบง่ายตามอัตภาพเสียสละลดละเครื่องอุปโภคบริโภค ไม่ตกเป็นทาสของบริโศคนิยม มีจิตเป็นอิสระพ้นจากพันธนาการเครื่องร้อยรัด พัฒนาจิตให้เป็นเอกภาพมีอารมณ์หนึ่งเดียวเป็นอิสระจากนิวรณ์ธรรมและอนุสัยกิเลส มีจิตเป็นอิสระไม่ถูกปรุงแต่งด้วยสังขตธรรม พบสันติภาพที่แท้จริงแห่งชีวิตของสมณะเพศผู้สืบเชื้อสายพระมหาสมณะโคดม

จากการศึกษาแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรม ที่นำมาประยุกต์ใช้ในปัจจุบันพอสรุปได้ว่า สถาบันสงฆ์ต้องสร้างเอกลักษณ์เพื่อพัฒนาและส่งเสริมให้พระภิกษุ และสามเณร เจริญสมถกรรมฐานและวิปัสสนากรรมฐานให้มั่นคงในชีวิตของสมณะเพศ มีอัตลักษณ์ที่ดำรงชีวิตอยู่อย่างสมณะเรียบง่ายตามอัตภาพ ลดละเครื่องอุปโภคบริโภค เป็นอิสระไม่ตกเป็นทาสของบริโศคนิยม ดำเนินวิถีชีวิตอย่างสมณะเพศผู้สืบเชื้อสายพระมหาสมณะโคดม

ผลจากการศึกษาแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท สรุปลักษณะสำคัญได้ดังนี้ แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้แก่ สภาวะธรรมของจิตที่ว่างจากความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง จิตจะโน้มไปสู่ความเป็นอิสระ แล้วจิตก็จะเป็นความว่าง หรือจิตก็เป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง จิตก็เข้าไปสู่ความดับไม่เหลือที่เรียกว่านิพพาน เพราะเหตุว่า นิพพานเป็นความไม่ติดในสิ่งทั้งปวง พุทธธรรมจะปรากฏเฉพาะแก่จิตที่เป็นอิสระมีสภาวะอมตะ เป็นสุญญตจิต

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้แก่ สภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากความครอบงำของกิเลส ปลอดโปร่งผ่องใสทุกเวลา แม้จะมีอารมณ์เข้ามากระทบ ก็ไม่หวั่นไหว ไม่ขุ่นมัว ไม่เศร้าหมอง แต่โปร่งโล่งเป็นอิสระปราศจากทุกข์ทั้งปวง

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรมที่มีชื่อเสียง มีความรู้ และมีประสบการณ์ในการปฏิบัติธรรมนั้น สรุปลักษณะได้ดังนี้

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระราชาคณะ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล) ได้แก่ สภาวะธรรมของจิตที่จะต้องปล่อยวางความยึดมั่นจิตอีกชั้นหนึ่ง เพราะความจริงตัวจิตผู้รู้นั้น ยังเป็นของที่อยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ ผู้ปฏิบัติจะเห็นความยึดมั่นนั้น จิตจะระงับตัวอยู่ที่รู้ ไม่คิดค้นคว้าอะไร จิตจะเจียบสนิท ถึงจุดนี้จิตจะปล่อยวางความยึดถือจิต จิตจะเป็นอิสระ

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่ocha สุภโท) ได้แก่ สภาวะธรรมของจิตที่สมบูรณ์ไปด้วยสติดูให้การเกิดดับของกายและใจ ความรักเกิดขึ้นก็ปล่อยมันไป ความโลภเกิดขึ้นก็ปล่อยมันไป ฝึกใจให้ปราศจากกิเลส นี่คือใจว่าง เป็นใจที่ว่างและอิสระจากกิเลส ความชั่วทั้งหลาย หลวงพ่ocha สุภโท เรียกว่า “ใจว่าง”

แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน) ได้แก่ สภาวะธรรมของจิตที่รู้เห็นตามความเป็นจริงของรูปนาม ผัสสะใดที่เกิดขึ้นในจิต แล้วจิตเห็นผัสสะนั้นดับไป ไม่มีตัวตน เกิดปัญญารู้ทันผัสสะ เมื่อจิตปล่อยวางผัสสะ จิตก็บริสุทธิ์เป็นอิสระจากกิเลสที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ไม่ยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานชั้น ๕ โรคเรื้อรังที่ต้อง เกิด แก่ เจ็บ ตาย ก็หมดไปโดยสิ้นเชิง จิตก็เป็นอิสระพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง

สาระสำคัญแห่งแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท นั้น ได้ใช้โวหารทางภาษาไทยที่แตกต่างกันไปตามศัพท์บัญญัติทางภาษาศาสตร์ พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ใช้คำว่า จิตที่ว่างเป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ใช้คำว่า จิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส พระราชาคณะ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล) ใช้คำว่า จิตที่ปล่อยวางความยึดถือในจิต จิตก็เป็นอิสระ พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่ocha สุภโท) ใช้คำว่า ใจที่ว่างและอิสระจากกิเลสความชั่วทั้งหลาย พระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน) ใช้คำว่า จิตที่บริสุทธิ์เป็นอิสระจาก

กิเลส แต่ในทางปรมาตม์หรือในทางสภาวะธรรมแล้ว “อิสรภาพแห่งจิต” มีความหมายที่แท้จริงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท” นี้ มีวัตถุประสงค์ ๑. เพื่อศึกษาอิสรภาพในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ๒. เพื่อศึกษาอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท และ ๓. เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทที่นำมาประยุกต์ใช้ในสังคมไทย

งานวิจัยนี้เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ โดยผู้วิจัยได้ศึกษาค้นคว้ารวบรวมข้อมูลจากคัมภีร์ในพระไตรปิฎก อรรถกถา คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์วิมุตติมรรคและเอกสารที่เกี่ยวข้อง แล้วจึงทำการวิเคราะห์ข้อมูลและนำเสนอข้อมูลที่ได้จากการวิจัย ดังนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

งานวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท” นี้ ผู้วิจัยพบประเด็นคำตอบที่สอดคล้อง และรองรับกับวัตถุประสงค์ที่ผู้วิจัยตั้งไว้เป็นที่น่าพอใจ ทั้ง ๓ ประการ ดังต่อไปนี้

๕.๑.๑ สรุปผลศึกษาอิสรภาพในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

ผู้วิจัยพบว่า คำว่า “อิสรภาพ” ในภาษาไทย หมายถึง ความเป็นใหญ่ ความเป็นไทแก่ตัวเอง ซึ่งมีรากศัพท์มาจากคำว่า อิสสรีย์ ในภาษาบาลี หมายถึงความเป็นใหญ่และความเป็นอิสระ พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถ ได้ให้ความหมายของคำว่า อิสสรีย์ หมายถึง ความเป็นอิสระ ในทัศนคติของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระจันทบุรีนฤนาถนี้ ตรงกับ หลักฐานที่ผู้วิจัยพบในพระไตรปิฎก ได้แก่ คำอุทานของพระพุทธเจ้าว่า “สพฺพํ อิสสรีย์ สุขํ ความเป็นอิสระทั้งปวง ก่อให้เกิดสุข”^๑ พระอรรถกถาจารย์ได้มีคำอธิบายขยายความไว้ว่า ความเป็นอิสระ มี ๒ อย่าง คือ

๑. ความเป็นอิสระอันเป็นโลกิยะ ได้แก่ ความเป็นพระราชา เป็นต้น และ ความมีจิตเป็นอิสระที่เกิดจากฌานอภิญญา

^๑ พุ.อุ.(บาลี) ๒๕/๑๙/๑๒๐, พุ.อุ.(ไทย) ๒๕/๑๙/๒๐๕.

๒. ความเป็นอิสระอันเป็นโลกุตตระ ได้แก่ ความเป็นอิสระที่เกิดจากนิโรธซึ่งมีเหตุมาจากการบรรลุมรรคและผล เป็นความอิสระที่ก่อให้เกิดสุขอย่างแท้จริง เพราะไม่ต้องห่วงไหวต่อโลกธรรม และมีสภาวะที่ไม่ต้องกลับเป็นทุกข์ได้อีก^๒

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ให้ความหมายว่า ความเป็นอิสระนี้ ท่านเรียกว่า ความสงบก็มี เรียกว่าความเป็นอิสระก็มี เรียกว่าความหลุดพ้นก็มี เรียกว่านิพพานก็มี แต่ความหมายที่แท้จริงก็คือการเป็นอิสระหลุดพ้น พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ให้ความหมายว่า ภาษาสมัยใหม่เรียกความหลุดพ้นว่า “อิสรภาพ” เดิมนั้นเราไม่ใช้คำว่าวิมุตติ เราติดคำว่าอิสรภาพ ที่จริงเราใช้คำว่าอิสรภาพในความหมายของวิมุตตินั่นเอง

อิสรภาพนั้นเมื่อจำแนกโดยประเภทแล้วมีอยู่ ๕ ประเภท คือ ๑. วิกขัมภณวิมุตติ ๒. ตทังควิมุตติ ๓. สมุจเฉทวิมุตติ ๔. ปฏิปัสสัทธิวิมุตติ ๕. นิสสรณวิมุตติ เมื่อว่าโดยสาระแท้ ๆ ก็คือสมณะ วิปัสสนา มรรค ผล และนิพพาน อิสรภาพทั้ง ๕ ประเภทนี้ มีคุณลักษณะที่สัมพันธ์ซึ่งกันและกันโดยมีปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ๗ ลักษณะ คือ

๑. ลักษณะของความเป็นอิสระที่เกิดจากความหลุดพ้นกิเลส (วิมุตติ)
๒. ลักษณะของความเป็นอิสระที่เกิดจากการดับกิเลส (นิโรธ)
๓. ลักษณะของความเป็นอิสระที่เกิดจากการละกิเลส (ปหาน)
๔. ลักษณะของความเป็นอิสระที่เกิดจากความสงบ หรือสลัดจากกิเลส (วิเวก)
๕. ลักษณะของความเป็นอิสระที่เกิดจากความคลายกำหนด หมดความยินดีในกิเลส หรือ ความสารถออกได้จากกิเลส (วิราคะ)
๖. ลักษณะของความเป็นอิสระที่เกิดจากความสละปล่อยวางจากกิเลส (โวสสัคค)
๗. ลักษณะของความเป็นอิสระที่เกิดจากความว่างจากกิเลส (สุญญ)

อิสรภาพเป็นสภาวะลักษณะหรือสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นว่างเป็นอิสระปราศจากการครอบงำของกิเลสอาสวะทั้งปวง มีอยู่ ๓ สภาวะคุณลักษณะ คือ

๑. สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิต เรียกว่า “เจโตวิมุตติ” คือความหลุดพ้นทางด้านจิต โดยมีสมถกัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน ได้แก่ สภาวะคุณลักษณะของจิตที่ประกอบด้วยสมาธิขั้นสูงที่ทำให้เกิดฌาน สภาวะของจิตในฌานนั้นเป็นสภาวะที่สุขสงบผ่องใส เป็นอิสระปราศจากนิเวรณ จิตหลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสชั่วคราวตลอดเวลาที่ยังอยู่ในฌานนั้น ๆ

๒. สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยปัญญา เรียกว่า “ปัญญาวิมุตติ” คือความหลุดพ้นด้านปัญญา โดยมีวิปัสสนากัมมัฏฐานเป็นพื้นฐาน อาศัยสมณะไม่เกินรูปमान ๔

^๒พ.อ.อ. ๑๙/๑๖๗, อ้างใน คำอธิบายขยายความเชิงอรรถที่ ๑ ขุททกนิกาย อุทาน วิสาขาสุตร พระไตรปิฎกภาษาไทย เล่มที่ ๒๕ ข้อ ๑๙ หน้า ๒๐๕.

เพียงเป็นปทัฏฐานของวิปัสสนาให้บรรลุอาสวักขยญาณเท่านั้น ได้แก่ สภาวะคุณลักษณะของปัญญาอันบริสุทธิ์เกิดความเห็นแจ้งในอริยสัจจ์ เป็นสภาวะคุณลักษณะของจิตที่มีญาณหรือวิชาอันเป็นสภาวะที่สุขสงบผ่องใสและเป็นอิสระจากอำนาจครอบงำของกิเลสทั้งปวงอย่างแท้จริงยั่งยืนถาวร

๓. สภาวะคุณลักษณะที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิตและปัญญา เรียกว่า “อุกโตภาควิมุตติ” คือความหลุดพ้นทั้งสองส่วน เป็นสภาวะคุณลักษณะที่มีทั้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติคู่กัน ได้แก่ สภาวะคุณลักษณะของจิตที่บำเพ็ญสมถกัมมัฏฐานจนได้สมาบัติ ๘ แล้วจึงใช้สมถะนั้นเป็นปทัฏฐานบำเพ็ญวิปัสสนาต่อจนสำเร็จจอร์ทัตผล เป็นการหลุดพ้น ๒ วาระ คือหลุดพ้นด้วยวิกขัมภนะ เพราะข่มกิเลสไว้ด้วยกำลังสมาธิของฌานวาระหนึ่ง และหลุดพ้นด้วยสมุจเฉทะ ตัดกิเลสถอนรากเหง้าด้วยปัญญาอีกวาระหนึ่ง

๕.๑.๒ สรุปผลการศึกษาอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

ผู้วิจัยพบว่า คำว่า จิต มโน วิญญาณ นั้น ได้มีการเรียนรู้ศึกษาค้นคว้ากันมาตั้งแต่สมัยก่อนพุทธกาลแล้ว จิต มโน วิญญาณ เป็นอย่างเดียวกันในด้านสภาวะ แต่จิตนั้นมีชื่อเรียกต่างกัน คือ จิต มโน มานัส ทัฬหี ปณฺฑระ มนายตนะ มนินทริย วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ

อิสรภาพแห่งจิตหรือจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสจิตนั้น เกิดจากการฝึกอบรมทางกาย วาจา จิตใจ และปัญญา ให้เจริญงอกงามยิ่งขึ้นไป จนบรรลุจุดหมายสูงสุดคือความหลุดพ้น เมื่อวิเคราะห์แล้วมีอยู่ ๓ ประการ คือ

๑. จิตเป็นอิสระจากกิเลสด้วยกายภาวนาหรือภาวิตกาโย คือ ความเป็นอิสระที่เกิดจากพัฒนาการทางกาย (Physical Developmant) ให้มีสุขภาพแข็งแรง มีบุคลิกภาพที่สงบด้วยอานุภาพแห่งศีลภาวนาหรือภาวิตสีโล คือการประพฤติสุจริตทางกาย ประกอบสัมมาอาชีวะหาเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบ มีความสุจริตทางวาจา ไม่กล่าวคำพูดส่อเสียดขัดแย้งและแตกร้างกัน พัฒนาการทางสังคม (Social Developmant) ส่งเสริมคนให้สมัครสมานกันสร้างสรรค์ภราดรภาพให้เกิดขึ้นในสังคม ได้แก่ ความเป็นอิสระที่เกิดจากการสัมพันธ์กันของสัมมาวาจา สัมมากรรมันตะและสัมมาอาชีวะ เมื่อว่าโดยสาระ คือความสังวรในพระปาฏิโมกข์ รักษาระเบียบวินัยประพฤติเคร่งครัดในสิกขาบททั้งหลายให้เป็นเอกลักษณ์เดียวกัน สรรวมอินทรีย์ระวังไม่ให้กุศลธรรมครอบงำจิตใจในเมื่อรับรู้อารมณ์ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มีความเป็นอิสระบริสุทธิ์แห่งอาชีวะหาเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบธรรมไม่หลอกลวงผู้อื่นเลี้ยงชีพ มีอัตลักษณ์ที่เป็นอิสระจากบริโภคนิยมใช้สอยปัจจัย ๔ ตามอัตภาพพอสมควรแก่ภาวะฐานะ มีจิตเป็นอิสระจากวิตกกมกิเลส ดำรงตนอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูลท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนร่วมช่วยสร้างสรรค์ อยู่ร่วมกันกับผู้อื่นอย่างผาสุกจนเกิดภราดรภาพขึ้นในสังคม จัดเป็นอิสรภาพทางกายและอิสรภาพทางสังคม สงเคราะห์เข้าในอิทธิศีลสิกขา

๒. จิตเป็นอิสระจากกิเลสด้วยจิตตภาวนาหรือภาวิตจิตโต คือ ความเป็นอิสระที่เกิดจากพัฒนาการทางจิต (Mind Developmant) ความเป็นอิสระหมดจดแห่งจิตที่เกิดจากพัฒนาการ

ด้านคุณภาพและสมรรถภาพของจิต ได้แก่ ความเป็นอิสระที่เกิดจากการสัมพันธ์กันของสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เมื่อว่าโดยสาระ คือ การพัฒนาคุณภาพของจิตให้เกิดขณิกสมาธิ มีสมรรถภาพพอเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา หรือพัฒนาสมรรถภาพของจิตให้มีศักยภาพที่เป็นเอกภาพมีอารมณ์หนึ่งเดียวด้วยรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ มีจิตปราศจากกิเลสที่ก่อความขุ่นมัวเศร้าหมองเป็นอิสระจากนิเวศธรรม มีจิตเป็นอิสระจากปรัญญฐานกิเลส จัดเป็นอิสรภาพทางจิต สงเคราะห์เข้าในอธิจิตตสิกขา

๓. จิตเป็นอิสระจากกิเลสด้วยปัญญาภาวนาหรือภาวิตปัญญา คือ ความเป็นอิสระหมดจดแห่งทิวฐิ ที่เกิดจากพัฒนาการทางปัญญา (Wisdom Developmant) ความเป็นอิสระที่เกิดจากพัฒนาการด้านคุณภาพและสมรรถภาพของปัญญา ได้แก่ ความเป็นอิสระที่เกิดจากการสัมพันธ์กันของสัมมาทิวฐิและสัมมาสังกัปปะ เมื่อว่าโดยสาระ คือ การพัฒนาทางด้านปัญญาให้มีคุณภาพสูงสุด ด้วยการฝึกอบรมปัญญาให้มีศักยภาพที่จัดเป็นวิปัสสนาญาณอันเป็นความรู้ที่ทำให้เกิดความเห็นแจ้ง เรียกว่าญาณทัสสนวิสุทธิ และวิมุตติญาณทัสสนะ เป็นญาณที่มีสมรรถภาพที่ชำระจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลสโดยสมบูรณ์ มีประสิทธิภาพที่รู้แจ้งชัดตามสภาพความเป็นจริงของสภาวะธรรมทั้งหลายว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และเป็นของไม่ใช่ตัวตน ไม่ยึดมั่นถือมั่นในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ มีปัญญาญาณหยั่งรู้อย่างลึกซึ้ง ๔ เป็นอิสระหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย มีจิตเป็นอิสระจากอนุสัยกิเลส พบกับสันติภาพแห่งชีวิตอย่างแท้จริง เป็นอิสระจากภพและสังสารวัฏ ได้อิสรภาพแห่งการไม่ต้องกลับมาเกิดอีก จัดเป็นอิสรภาพทางปัญญา สงเคราะห์เข้าในอธิปัญญาสิกขา

๕.๑.๓ สรุปผลการศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท

ผู้วิจัยพบว่านักปราชญ์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาทนั้น ต่างก็แสวงหาความจริงอันเป็นอันติมะสัจจะ เพื่อความเป็นผู้มีอิสระหลุดพ้นจากทุกข์ หลุดพ้นจากพันธนาการของกิเลส เมื่อว่าโดยปรมาตต์หรือโดยทางสภาวะธรรมแล้ว “อิสรภาพแห่งจิต” เป็นสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส แต่นักปราชญ์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ได้บรรยายถึงสภาวะธรรมนั้น โดยใช้โวหารทางภาษาไทยที่แตกต่างกันไปตามศัพท์บัญญัติทางภาษาศาสตร์ สรุปได้ดังนี้

๕.๑.๓.๑ สรุปแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพุทธทาสภิกขุ ผู้วิจัยพบว่าพุทธทาสภิกขุ มีแนวคิดที่วางจากความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวง จิตจะโน้มไปสู่ความเป็นอิสระแล้วจิตก็จะเป็นความว่าง หรือจิตก็เป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง จิตก็เข้าไปสู่ความดับไม่เหลือที่เรียกว่านิพพาน เพราะเหตุว่า นิพพานเป็นความไม่ติดในสิ่งทั้งปวง พุทธธรรมจะปรากฏเฉพาะแก่จิตที่เป็นอิสระมีสภาวะอมตะเป็นสุญญตจิต

๕.๑.๓.๒ สรุปแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

ผู้วิจัยพบว่าพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) มีแนวคิดที่ว่า สภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากความครอบงำของกิเลสคือ โลภะ โทสะ โมหะ และความทุกข์ใจ มีจิตใจเป็นอิสระปลอดโปร่งผ่องใสทุกเวลา แม้จะมีอารมณ์เข้ามากระทบ ก็ไม่หวั่นไหว ไม่เศร้าหมองขุ่นมัว แต่โปร่งโล่งเป็นอิสระปราศจากทุกข์ทั้งปวง

๕.๑.๓.๓ สรุปแนวคิดอิสรภาพแห่งจิตของนักปราชญ์ทางการปฏิบัติธรรม ผู้วิจัย

พบว่า พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล) มีแนวคิดที่ว่า สภาวะธรรมของจิตที่จะต้องปล่อยวางความยึดมั่นจิตอีกชั้นหนึ่ง เพราะความจริงตัวจิตผู้รู้นั้น ยังเป็นของที่อยู่ในอำนาจของไตรลักษณ์ ผู้ปฏิบัติจะเห็นความยึดมั่นนั้น จิตจะประคองตัวอยู่ที่ไม่คิดค้นคว้าอะไร จิตจะเจียบสนิท ถึงจุดนี้จิตจะปล่อยวางความยึดถือจิต จิตจะเป็นอิสระ

พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อชา สุภทฺโท) มีแนวคิดที่ว่า สภาวะธรรมของจิตที่สมบูรณ์ไปด้วยสติทำให้เห็นการเกิดดับของกายและใจ ความรักเกิดขึ้นก็ปล่อยมันไป ความโลภเกิดขึ้นก็ปล่อยมันไป ผีใจให้ปราศจากกิเลส นี่คือใจว่าง เป็นใจที่ว่างและอิสระจากกิเลส หลวงพ่อชาท่านเรียกว่า “ใจว่าง”

พระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน) มีแนวคิดที่ว่า สภาวะธรรมของจิตที่รู้เห็นตามความเป็นจริงของรูปนาม ผัสสะใดที่เกิดขึ้นในจิต แล้วจิตเห็นผัสสะนั้นดับไป ไม่มีตัวตน เกิดปัญญา รู้ทันผัสสะ เมื่อจิตปล่อยวางผัสสะ จิตก็บริสุทธิ์เป็นอิสระจากกิเลสที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ไม่ยึดมั่นถือมั่นในอุปาทานชั้น ๕ โรคเรื้อรังที่ต้อง เกิด แก่ เจ็บ ตาย ก็หมดไปโดยสิ้นเชิง

๕.๑.๓.๔ สรุปสาระสำคัญของอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ผู้วิจัย

พบว่า “อิสรภาพแห่งจิต” ได้แก่ สภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส แต่นักปราชญ์ในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท ได้ใช้โวหารทางภาษาไทยที่แตกต่างกันไปตามศัพท์บัญญัติทางภาษาศาสตร์ ดังนี้

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ใช้คำว่า จิตที่ว่างเป็นอิสระจากสิ่งทั้งปวง

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ใช้คำว่า จิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส

พระราชวุฒาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล) ใช้คำว่า จิตที่ปล่อยวางความยึดถือในจิต จิตก็เป็นอิสระ

พระโพธิญาณเถระ (หลวงพ่อชา สุภทฺโท) ใช้คำว่า ใจที่ว่างและอิสระจากกิเลสความชั่วทั้งหลาย

พระธรรมวิสุทธิมงคล (บัว ญาณสมปนฺโน) ใช้คำว่า จิตที่บริสุทธิ์เป็นอิสระจากกิเลส

แต่ในทางปรมัตถ์หรือในทางสภาวะธรรมแล้ว “อิสรภาพแห่งจิต” มีความหมายที่แท้จริงเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน คือสภาวะธรรมของจิตที่หลุดพ้นเป็นอิสระจากกิเลส

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษาเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดอิสรภาพแห่งจิตในพระพุทธศาสนานิกายเถรวาท” ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะในเชิงนโยบาย

๑. ภาครัฐควรนำแนวคิดเรื่องอิสรภาพแห่งจิตมาเป็นนโยบายสร้างแรงจูงใจให้ประชาชนมีภูมิคุ้มกันในการบริหารและประกอบกิจการงานในชีวิตประจำวันด้วยจิตที่เป็นอิสระ

๒. ภาครัฐควรมีนโยบายส่งเสริมให้ข้าราชการมีโอกาสได้ศึกษาและอบรมทางด้านจิตใจตามหลักสติปัญญา

๓. ภาคคณะสงฆ์ควรมีนโยบายส่งเสริมโครงการฝึกอบรมพระวิปัสสนาจารย์ให้พระภิกษุและคฤหัสถ์ เพื่อสร้างบุคลากรด้านวิปัสสนากัมมัฏฐานให้เพียงพอต่อความต้องการของสังคม

๔. ภาครัฐและคณะสงฆ์ควรมีการส่งเสริมกิจกรรมขององค์กรเอกชนที่ดำเนินงานด้านกรอบรมจิตใจ และเผยแพร่ให้เป็นที่ยอมรับในสังคม

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการปฏิบัติ

๑. ภาครัฐควรอนุญาตให้ข้าราชการลาปฏิบัติธรรมในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนาและวันเฉลิมพระชนมพรรษาได้ อย่างน้อย ๓ วัน

๒. คณะสงฆ์ควรเพิ่มจำนวนสำนักปฏิบัติธรรมให้ครอบคลุมทุกอำเภอในประเทศไทย เน้นคุณภาพทั้งด้านวิชาการ ความสะอาด และความสงบ

๓. มหาวิทยาลัยสงฆ์ควรมีส่วนร่วมในการฝึกฝนและสร้างบุคลากรด้านวิปัสสนากัมมัฏฐานให้ครอบคลุมทุกภูมิภาค

๔. วัดควรมีกิจกรรมที่เกี่ยวกับการปฏิบัติจิตภาวนาที่เด่นชัด ให้มีความสำคัญและส่งเสริมการปฏิบัติกัมมัฏฐานแก่บุคลากรภายในวัด และชุมชนโดยรอบ

๕.๒.๓ ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

๑. ควรศึกษาเรื่องจิตเป็นอิสระในหนังสือพุทธธรรมของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

๒. ควรศึกษาเปรียบเทียบจิตว่างของพุทธทาสภิกขุ กับ จิตเป็นอิสระของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

๓. ควรศึกษาเปรียบเทียบความว่างของพุทธทาสภิกขุ กับ ความเป็นอิสระของพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)

บรรณานุกรม

๑. ภาษาบาลี – ไทย

ก. เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____. พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๒.

_____. ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____. ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
วิญญูณ, ๒๕๓๙.

ข. ข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(๑) หนังสือ :

ดร.สนอง วรอุไร. ทางสายเอก อธิษฐานบารมี. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชุมทองอุตสาหกรรม
และการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๙.

ปิ่น มุกข์กันต์. ปาฐกถาเรื่องจิต. นครปฐม : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๗.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ. ปทานุกรม บาลี ไทย อังกฤษ สันสกฤต.

กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราวุฒินันท์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้า. อภิธานปฏิบัติปิชา,

กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑.

พระเทพเวที (ประยูร ปยุตโต). ทางสายอิสรภาพของการศึกษาไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

_____. ยิ่งก้าวถึงสุข ยิ่งใกล้ถึงธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๖.

_____. ศิลปะศาสตร์แนวพุทธ. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔.

พระธรรมกิตติวงศ์. ศัพท์วิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เลียงเชียง, ๒๕๕๐.

พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ). คู่มืออยู่ด้วยจิตว่าง ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพมหานคร :

สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙.

_____ . คู่มือพันทุกข์ ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙.

_____ . คู่มือศึกษาธรรมะ ฉบับสมบูรณ์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา,
๒๕๔๙.

_____ . ดับไม่เหลือแห่งตัวกู. นนทบุรี : สำนักพิมพ์อนัญญา, ๒๕๔๙.

_____ . หัวใจพุทธศาสนา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๙.

พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต). กรณีธรรมกาย บทเรียนเพื่อการศึกษาพระพุทธศาสนา และ

สร้างสรรค์ สังคมไทยฉบับเพิ่มเติม – จัดลำดับใหม่. พิมพ์ครั้งที่ ๑, กรุงเทพมหานคร :

บริษัทธรรมสารจำกัด, ๒๕๔๒.

_____ . การพัฒนาที่ยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, กรุงเทพมหานคร : มูลนิธิโกลบอลคิมทอง, ๒๕๔๙.

_____ . การศึกษาพัฒนาการหรือบูรณาการ. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.

_____ . การศึกษาเพื่อสันติภาพ. พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิ
พุทธธรรม, ๒๕๔๐.

_____ . การสร้างสรรค์ปัญญา เพื่ออนาคตของมนุษยชาติ. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
ธรรมสภา, ๒๕๔๖.

_____ . คติธรรมแห่งชีวิต. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๗.

_____ . ความสุขตามหลักพุทธธรรม วิธีปฏิบัติต่อความสุขเพื่อเข้าถึงความสุขที่สูงขึ้น.
กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.

_____ . ชีวิตหนึ่งเท่านั้น สร้างความดีได้นันต์. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : บริษัท
สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗.

_____ . ทศวรรษธรรมทัศน์พระธรรมปิฎก หมวดพุทธศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
ธรรมสภา, ๒๕๔๒.

_____ . ประโยชน์สูงสุดของชีวิตนี้. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา,
๒๕๔๗.

_____ . พิธีกรรมใครว่าไม่สำคัญ. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธ
ธรรม, ๒๕๓๙.

_____ . พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ. พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘.

- _____ . พุทธวิธีแก้ปัญหา เพื่อศตวรรษที่ ๒๑. พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๘.
- _____ . พุทธศาสน์ กับ การแนะแนว. พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.
- _____ . พัฒนาคุณภาพชีวิตด้วยจิตวิทยาแบบยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.
- _____ . เพื่อชุมชนแห่งการศึกษา และบรรยากาศแห่งวิชาการ (คุณธรรมของครูอาจารย์และผู้บริหาร. พิมพ์ครั้งที่ ๔, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๒.
- _____ . มองวันวิสาขบูชา หยั่งถึงอารยธรรมโลก. พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.
- _____ . ลักษณะแห่งพระพุทธศาสนา. พิมพ์ครั้งที่ ๓, กรุงเทพมหานคร : บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๓๗.
- _____ . พุทธศาสน์ กับ การแนะแนว. พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๔๓.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). ปฏิบัติธรรมให้ถูกทาง. พิมพ์ครั้งที่ ๖๙, นครปฐม : สำนักพิมพ์ ระฆังทอง, ๒๕๔๗.
- _____ . พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์.พรีนติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘.
- _____ . ร้อยคน ร้อยธรรม ๑๐๐ ปีพุทธทาส. กรุงเทพมหานคร : นักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๙.
- พระโพธิญาณมุนี, อุดโล ไม่มีใดเทียม : ประวัติ ปฏิปทา และคำสอนของพระราชาครูอาจารย์ (หลวงปู่ดูลย์ อตุโล), พิมพ์ครั้งที่ ๗, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จันทร์เพ็ญ, ๒๕๕๓.
- พระมหาจรรยา สุทธิญาณ โด. ดร. พุทธวิถี. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๔๘.
- พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ. ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑, ๒, ๖, หลักสูตรจรรยาภิธรรมิกะตรี. พิมพ์ครั้งที่ ๘, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ทิพย์วิสุทธการพิมพ์, ๒๕๔๐.
- พระอาจารย์ยุทธนา เตชปญโญ. ชีวิตเสรี (จิตอิสระ ใจไร้ทุกข์). พิมพ์ครั้งที่ ๑๕, กรุงเทพมหานคร : บริษัท สุพรินพรีนธ์ จำกัด, ๒๕๔๘.
- พระอุตรคณาธิการ (ชวินทร์ สระคำ). รศ.ดร. จำลอง สารพัดนึก. พจนานุกรมบาลีไทย ฉบับนักศึกษา. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐.
- พระอุปติสสเถระ. วิมุตติมรรค. แปลโดย พระเทพโสภณ (ประยูร ธมฺมจิตโต) และคณะ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘.
- พิทยา ว่องกุล. พุทธทาส-พุทธธรรม. กรุงเทพมหานคร : สายธาร, ๒๕๔๙.

- พุทธทาสภิกขุ. **แก่นพุทธศาสนา**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ๒๕๐๘.
- _____ . **จิตว่าง “ทำงานด้วยจิตว่าง”**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ลายกนก, ๒๕๓๙.
- _____ . **ชุมนุมธรรมบรรยายเรื่องจิตว่าง**. กรุงเทพมหานคร : อรุณวิทยา, ๒๕๓๘.
- _____ . **ชุมนุมปาฐกถาชุด พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒, กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
สุขภาพใจ หจก. เอมี เทรตดิ่ง, ๒๕๔๐.
- _____ . **“ตัวกู – ของกู ” ฉบับสมบูรณ์ พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ**. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.
- _____ . **ธรรมศาสตร์ : ปรัชญาแห่งความพอเพียง**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เพชร
ประกาย, ๒๕๕๐.
- _____ . **นิพพานในชีวิตประจำวัน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, มปป.
- _____ . **(เมื่อ) คนถึงธรรม ธรรม (ก็) ถึงคน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เพชรประกาย,
๒๕๕๐.
- _____ . **ว่างจากตัณหา อุปาทาน**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เพชรประกาย, ๒๕๔๙.
- _____ . **วิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ, ๒๕๔๙.
- _____ . **สันติภาพ**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เพชรประกาย, ๒๕๔๙.
- _____ . **สุญญตา**. สุราษฎร์ธานี : กองตำราคณะธรรมทานสวนโมกขพลาราม, ๒๕๔๓.
- _____ . **สุญญตาธรรมปริทัศน์**. สุราษฎร์ธานี : ธรรมทานมูลนิธิ, ๒๕๑๙.
- _____ . **สูตรเว่ยหล่าง**. ธนบุรี : สุทธิสารการพิมพ์, ๒๕๐๖.
- _____ . **หลักสำคัญในพระพุทธศาสนา : หลักปฏิบัติเพื่อความไม่ยึดมั่น**. กรุงเทพมหานคร :
เพชรประกาย, ๒๕๕๐.
- โพธิ์นันทะ. **ทางสายกลางสู่อิสรภาพแห่งจิต**. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ธรรมะ, ๒๕๕๒.
- ร.ท. บรรจบ บรรณรุจิ. **จิต มโน วิญญาณ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.
- ราชบัณฑิตยสถาน. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท
นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด, ๒๕๔๒.
- ละเอียด ศิลาน้อย, ธาณินทร์ เหมบุตร. **วิมุตติคาถา : บทบันทึกคำอุทานของพระเซนขณะบรรลุ
ธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒ , กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สมิต, ๒๕๓๖.
- วศิน อินทสระ. **หลักธรรมอันเป็นหัวใจพระพุทธศาสนา**. พิมพ์ครั้งที่ ๕, กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์ธรรมดา, ๒๕๔๘.
- ศ.นพ. ประเวศ วะสี. **ร้อยคน ร้อยธรรม ๑๐๐ ปีพุทธทาส**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุขภาพใจ,
๒๕๔๙.
- สมักร บุราวาส. **ปรัชญาพราหมณ์สมัยพุทธกาล**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แพร์พิทยา, ๒๕๑๖.

สวามี สัตยานันทบุรี. **ปรัชญาโยคะ**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์แพร่พิทยา, ๒๔๙๖.

สิริวรรณ. **อะเมซิ่งปรมัตถธรรม**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สุภาพใจ, ๒๕๔๓.

สิริอัญญา. **วิมุตตะมิตติมัทศจรรยแห่งโลกภายใน**. กรุงเทพมหานคร : บริษัท ธรรมนิติ เพรส จำกัด, ๒๕๔๙.

สุนน อมรวีวัฒน์. **การพัฒนาการเรียนรู้ตามแนวพุทธศาสตร์:ทักษะกระบวนการเผชิญสถานการณ์**
นันทบุรี : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, ๒๕๔๒.

อำนาจ กลั่นประชา. **เชียมซีพุทธ**. กรุงเทพมหานคร : สุภาพใจ, ๒๕๔๖.

(๒) วิทยานิพนธ์ :

นางสมถวิล ธนวิทยาพล. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์ความคิดเรื่องจิตในพระสูตรตันตปิฎก”
วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. สหวิทยาลัย, ๒๕๒๘.

นางสาวพิชญ์พิมล กานดารักษ์. “วิจัยกิจฉา : ปัญหาและทางออกที่เกี่ยวข้องกับความหลุดพ้น”
วิทยานิพนธ์ ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, ๒๕๕๐.

นางสาวอัษฎางค์ สุวรรณมิตสระ. “ศึกษาไตรลักษณ์ในการปฏิบัติวิปัสสนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔
เฉพาะกรณี การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๗ เดือน”. **วิทยานิพนธ์ปริญญาพุทธศาสตร
มหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑.

นายรัตนชัย บุญศรี. “อิทธิพลของพระพุทธศาสนานิกายเซนในงานของท่านพุทธทาสภิกขุ”.
วิทยานิพนธ์ พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๔๕.

นายเสนาะ ผดุงฉัตร. “การศึกษาวิเคราะห์อานาปานัสสติกลาในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค”.
วิทยานิพนธ์ ปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๙.

พระนิเทศ ญาณวีโร (ชิงหอม). “ศึกษาวิเคราะห์วิภักชวาทในพุทธปรัชญาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์
ปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. ภาควิชาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๔.

พระบุญญฤทธิ์ รตินธโร (นุชเทียน). “การศึกษาเปรียบเทียบวาทะของพุทธปรัชญาเถรวาทกับจิตใต้
สำนึกของซิกมันด์ ฟรอยด์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐.

พระมหาธาเซนทร์ ธมมกาโม (ธาดูเงิน). “การศึกษาเปรียบเทียบความจริงเรื่องจิตในพระพุทธศาสนา
เถรวาทกับจิตในปรัชญาตะวันตกสมัยโบราณ”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**.
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗.

พระมหาอุทัย อุทโย (ศิริภักดิ์). “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องต้นหาในพระไตรปิฎก”.
วิทยานิพนธ์ศาสนศาสตร์มหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัยมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒.

(๓) บทความจากเว็บไซต์ :

ดร.สนอง วรอุไร, **ยิ่งกว่าสุขเมื่อจิตเป็นอิสระ**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://adumm13photo.multiply.com/journal/item/2?&show_interstitial=%2Fjournal%2Fitem
 [๑๔ ธ.ค. ๒๕๕๕].

พระโพธิญาณเถร (หลวงพ่อกา สุภทฺโท), แสดงพระธรรมเทศนา “**การฝึกใจ**” [ออนไลน์],
 แหล่งที่มา : <http://www.cdthamma.com/text/t008.htm> [๑๕ ธ.ค. ๒๕๕๕].

ท่านชาครโรภิกขุ, **อิสรภาพ**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://gotoknow.org/blog/chakaro>
 [๙ ส.ค. ๒๕๕๒].

นพ. ประเวศ วะสี, (๖ ม.ค. ๒๕๕๐), “แผนงานพัฒนาจิตเพื่อสุขภาพ มุลินนิสตรศรี-สฤษดีวงศ์”
 สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.), **มติชนรายวัน**,
 [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.kammatan.com/board/index.php?topic=83>.
 [๑๔ ธ.ค. ๒๕๕๕].

นพ. วิธาน ฐานะวุฒม์, (๑๕ ต.ค. ๒๕๔๘), “จิต(ที่)อิสระ”, **มติชนรายวัน**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา :
http://www.jitwivat.org/docs/articles/051015_vithan.htm [๑๓ ส.ค.๒๕๕๒].

พระมหาประดิษฐ์ จิตตสวโร, **อิสรภาพที่แท้จริง**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://chitasangvaro.multiply.com/reviews/item/20> [๘ ส.ค. ๒๕๕๒].

หลวงตามหาบัว ญาณสมปนฺโน, เทศน์อบรมพระ ณ วัดป่าบ้านตาด เมื่อวันที่ ๑๙ ธันวาคม
 พุทธศักราช ๒๕๒๔, **โรคเรื้อรังของจิต**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://www.luangta.com/thamma/thamma_talk_text.php?ID=934&CatID=3
 [๑๖ ธ.ค. ๒๕๕๕].

อาจารย์ชวยง พิกุลสวัสดิ์, **ตอบปัญหาเรื่องนิพพาน**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.nipparn.com/answer.php?id=136> [๑๒ ส.ค. ๒๕๕๒].

อาจารย์แพรรักษ์ ยอดแก้ว, **อิสระแห่งจิต**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : <http://www.gotoknow.org/blogs/books/73385/toc> [๑๔ ธ.ค. ๒๕๕๕].

อุบาสกนิรนาม, **แนวทางปฏิบัติธรรมของหลวงปู่ดูลย์ อตุโล**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://www.selectcon.om/dharma_2.asp [๑๔ ธ.ค. ๒๕๕๕].

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ : พระมนัส กนตสีโล (มอพิมพ์)
- เกิด : วันจันทร์ที่ ๑๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๐๗ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๗ ปีมะโรง
- สถานที่เกิด : ซอยขุนตาคลี (ถนนยศวิมล) ตำบลตาคลี อำเภอตาคลี จังหวัดนครสวรรค์
- การศึกษา : ชั้นประถมศึกษาปีที่ ๗ โรงเรียนวัดสว่างวงษ์ (ตาคลีประชานุกูล)
เมื่อวันที่ ๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๑
ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนอำเภอตาคลี
เมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๔๖
ชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๖ ศูนย์บริการการศึกษานอกโรงเรียนอำเภอตาคลี
เมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๔๘
ปริญญารัฐศาสตรบัณฑิต สาขาวิชารัฐศาสตร์ แขนงวิชาทฤษฎีและเทคนิค
ทางรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช รุ่นที่ ๒๖
เมื่อวันที่ ๒๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๕๐
- ทางธรรม : สอบได้นักธรรมชั้นเอก พ.ศ. ๒๕๔๒
สอบได้ชั้นจุฬารัตนธรรมิกะเอก พ.ศ. ๒๕๔๔
สอบได้ชั้นมัชฌิมอาภิธรรมิกะเอก พ.ศ. ๒๕๔๗
สอบได้ชั้นมหาอาภิธรรมิกะโท พ.ศ. ๒๕๕๐
- อุปสมบท : วันที่ ๑๘ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๔๐
- สังกัด : วัดสว่างวงษ์คณะกิจ ต.ตาคลี อ.ตาคลี จ.นครสวรรค์
- หน้าที่ : ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดสว่างวงษ์คณะกิจ
- เข้าศึกษา : ๓๐ พฤษภาคม ๒๕๕๑
- สำเร็จการศึกษา : มีนาคม ๒๕๕๖
- ที่อยู่ปัจจุบัน : วัดสว่างวงษ์คณะกิจ ต.ตาคลี อ.ตาคลี จ.นครสวรรค์ ๖๐๑๔๐
- โทรศัพท์ : ๐๘๖ - ๕๙๐๔๐๗๕
- E-mail : phimareriya@gmail.com